

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

H. VII. ASIR DİMAŞK MEŞYEHA GELENEĞİ
-MEŞYEHATU İBNİ'L-BUHÂRÎ ÖZELİNDE-

Muhammet Zahit AKYÜZ
2501220021

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Mustafa Celil ALTUNTAŞ

İSTANBUL- 2025

ÖZ
H. VII. ASIR DİMAŞK MEŞYEHA GELENEĞİ
-MEŞYEHATU İBNİ'L-BUHÂRÎ ÖZELİNDE-

Muhammet Zahit Akyüz

Hicri yedinci asırda Dımaşk cami, mescid, dârülhadis, hankâh, medrese ve birçok vakfın yanında çok sayıda âlim ile ulema ailesine ev sahipliği yapmıştır. İslâmî ilimlerin her sahasında özellikle hadis ilimlerine yönelik eser üretilen bu dönem telif eserlerin içerisinde muhaddislerin semâ veya icâzet yoluyla hocalarından tahammül ettikleri rivâyetlerini topladıkları mu'cem-meşyeha türü eserler dikkat çekmektedir. Nitekim bu yüzyıl meşyeha yazımının en yoğun dönemlerinden biri kabul edilmektedir. İşte böyle bir dönemde kaleme alınan meşyehalardan biri de İbnü'l-Buhârî lakabı ile maruf Fahrüddîn Ebü'l-Hasan Alî b. Ahmed el-Makdisî'ye (ö. 690/1291) aittir. Dımaşk'ın önemli ulema ailelerinden Kudâme ailesine mensup İbnü'l-Buhârî, Ahmed b. Abdülvâhid el-Makdisî'nin (ö.623/1226) oğlu, Ziyâeddîn el-Makdisî'nin (ö. 643/1246) ise yeğenidir. Sahip olduğu âlî isnadlar sayesinde hadis rivâyetinde torunları dedeler ile birleştiren, muammer, müsni ve rical ilminde otorite kabul edilen İbnü'l-Buhârî'den hadis tahsil edenler arasında İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Birzâlî (ö. 739/1339), Mizzî (ö. 742/1341) ve Zehebî (ö. 748/1348) gibi dönemin tanınmış hadis âlimleri bulunmaktadır.

Tezin ana konusunu teşkil eden İbnü'l-Buhârî'ye ait *Meşyehatu İbni'l-Buhârî* isimli eserin tanıtımına geçmeden önce meşyehaların tarifleri, çeşitleri, ilk nüveleri, yazılma gerekçeleri ve literatüre olan katkıları ile Dımaşklı muhaddislere ait meşyehaların tespit ve değerlendirmeleri yapılacaktır. Daha sonra İbnü'l-Buhârî'nin yetiştiği çevre, hayatı, eğitimi, rihleleri ile hoca ve öğrencileri tanıtılacaktır. Akabinde *Meşyeha*'nın teknik özellikleri, iç yapısı ve İbnü'l-Buhârî'nin hocaları ile olan ilmî münasebetleri üzerinde durulacaktır. Yapılan bu tetkikler sonrası *Meşyeha* ve diğer eserlerin mukayeseleri ile eserin literatürdeki karşılığı tespit edilecektir. Bu incelemeler neticesinde özelde İbnü'l-Buhârî'nin hadis ilmindeki konumu, genelde ise bu nevi edebî metinler üzerinden hicrî yedinci asır özelinde Dımaşk kültür tarihinin okunabileceği ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Nakil Dönemi, Dımaşk, Yedinci Asır, Meşyeha, *Meşyehatu İbni'l-Buhârî*.

ABSTRACT

H. VII. CENTURY DIMASHK MEŞYEHA TRADITION -CASE OF IN MEŞYEHATÜ İBNİ'L-BUHÂRÎ-

In the seventh century AH, Damascus was home to a great number of mosques, masjids, dār al-ḥadīths, khānqāhs, madrasas, and various charitable endowments (awqāf), as well as many scholars and scholarly families. During this period, which saw significant scholarly production in all branches of Islamic sciences—particularly in the field of ḥadīth—a notable concentration of mu‘jam-mashyakha type works can be observed. These are compilations in which muḥaddithūn collected narrations they received from their teachers through samā‘ (oral transmission) or ijāza (written authorization). Indeed, this century is considered one of the most prolific eras for the writing of mashyakha literature. One such work, frequently referenced in the literature and composed during this period, belongs to Fakhr al-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī b. Aḥmad al-Maqdisī, commonly known by the epithet Ibn al-Bukhārī (d. 690/1291). A member of the distinguished Qudāma family, one of Damascus’s prominent scholarly lineages, Ibn al-Bukhārī was the son of Aḥmad b. ‘Abd al-Wāḥid al-Maqdisī (d. 623/1226) and the nephew of Ḍiyā’ al-Dīn al-Maqdisī (d. 643/1246). Due to the ‘ālī isnāds (elevated chains of transmission) he possessed, Ibn al-Bukhārī was capable of linking later generations with earlier ones in the transmission of ḥadīth. He was recognized as an authority in the sciences of mu‘ammar, musnid, and rijāl. Among those who studied ḥadīth under him were several renowned scholars of the period, including Ibn Taymiyya (d. 728/1328), al-Barzālī (d. 739/1339), al-Mizzī (d. 742/1341), and al-Dhahabī (d. 748/1348).

Before proceeding to the introduction of the work titled Mashyakhat Ibn al-Bukhārī, which constitutes the main subject of this thesis, definitions, classifications, early forms, purposes of composition, and contributions of mashyakhas to the scholarly literature will be examined. Additionally, the mashyakhas authored by Damascene muḥaddithūn will be identified and evaluated. Following this, the intellectual and social environment in which Ibn al-Bukhārī was raised, his life, education, journeys undertaken for the study of ḥadīth, as well as his teachers and students, will be introduced. Subsequently, the technical characteristics and internal structure of the Mashyakha, along with Ibn al-Bukhārī’s scholarly relationships with his teachers, will be analyzed in detail. After these investigations, a comparative analysis will be conducted between Mashyakhat Ibn al-Bukhārī and other mu‘jam-mashyakha works of the same period in order to determine the scholarly value and place of this work within the broader

ḥadīth literature. As a result of these examinations, the study aims to demonstrate, on the one hand, Ibn al-Bukhārī's position within the science of ḥadīth, and on the other, how the cultural history of Damascus can be interpreted through such literary texts.

Keywords: Ḥadīth, Transmission Period, Damascus, Seventh Century AH, Mashyakha, Mashyakhat Ibn al-Bukhārī.

ÖNSÖZ

Hadis âlimlerinin ömür hasılları olan mu‘cem-meşyehalar erken dönemlerden itibaren hadis literatürü içerisinde kendine yer bulmuş; ilerleyen yüzyıllarda ise çeşitli isimlerle farklı coğrafyalarda yaygınlık kazanmıştır. Gerek müellifinin ilmî kariyerini gerekse bir şehrin ilmî ortamını yansıtmaları hasebiyle meşyehalar önem arz etmektedir. Bu meyânda, hadis tarihi açısından son derece verimli bir merkez olan Dımaşk’ta yedinci (m. 13.) asırda kaleme alınan çok sayıda meşyeha türü eser incelenmeyi hak etmektedir.

Çalışma; giriş, üç ana bölüm ve çeşitli tabloların yer aldığı ek kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın önemi, amacı, metodu ve kaynakları incelenmektedir. Birinci bölümde ilk olarak meşyeha türü eserlerin tarif, kavram ve çeşitleri ile Dımaşk’ta bu yüzyılda telif edilen meşyehaların tespiti ve matbû olanların tahlili yapılmaktadır. Bu çerçevede müellif biyografileri, eserlerin müelliflerine aidiyet durumları, mevcut nüshalar, eserlerin muhtevaları ve iç yapıları ile müelliflerin hocalarıyla olan ilmî ilişkileri detaylı biçimde incelenmektedir. İkinci bölüm, iki temel çerçevede değerlendirilmektedir. İlk olarak, Dımaşk’ın tarihî, siyasî, iktisadî, coğrafi ve sosyokültürel yapısı analiz edilmekte; ardından İbnü’l-Buhârî’nin mensup olduğu aile, doğumu, vefatı, gerçekleştirdiği rihleler, görüştüğü hocalar, yetiştirdiği talebeler ve kendisi hakkında âlimlerce yapılan değerlendirmeler ele alınmaktadır. İkinci olarak ise incelediğimiz meşyehanın teknik yönleri üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda; eserin adı, müellifine aidiyeti, nüshaları, râvîleri, üzerine yapılan tahric çalışmaları, muntekâlar, çağdaş akademik araştırmalar, telif tarihi ve amacı, isnad yapısı, rivayet lafızları, eserdeki âlî isnad çeşitleri ve bunların yayılımı, rivayetlerin konu ve bölgelere göre dağılımı, eserin kaynakları ve tertibi ayrıntılı şekilde incelenmektedir.

Üçüncü bölümde *Meşyeha*’nın tanıtımının ikinci aşamasına geçilmektedir. *Meşyeha*’nın *Oluşumu* olarak adlandırdığımız başlıkta eserdeki hocalar “semâ ve kırâat ile hadisi alınan” ve “icâzet ve mükâtebe ile hadisi alınan” olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmektedir. Bu ayrımın ardından *Meşyeha* üzerinden İbnü’l-Buhârî’nin mezkûr hocalarından hadis rivâyet etmesinin sebepleri üzerinde durulmaktadır. Yapılan tetkikler sonucu mezkûr hocaların dönemlerinde farklı özellikleri ile öne çıktıkları gözlemlenmektedir. Kimileri çok hadis nakli ile kimileri eser telif ve icâzeti, hadis halkaları kurmaları, rihleleri, rivâyetlerinde âlî isnada sahip olmaları ve rivâyet açısından kendi dönemlerinde tek kalmaları gibi yönleri ile temayüz etmişlerdir. Daha sonraki aşamada meşyeha üzerinden İbnü’l-Buhârî’nin rihle haritası, semâda bulunduğu ders mekânları, biyografi analizleri, erken yaşta semâ ve icâzet gibi meseleler incelenmektedir. Akabinde eserin sonraki döneme intikali tespit edilmektedir. Bu meyânda

nüshalardaki semâ ve belâğ kayıtları üzerinden eserin tarihî açıdan izi sürülmekte, intikalin hangi güzergâh ve isimler üzerinden gerçekleştiği ortaya konulmaktadır. Sonraki aşamada rical kitapları ile ileriki dönem yazılan mu‘cem-meşyeha, erbaûn ve büldâniyyât gibi eserler üzerinden *Meşyeha*’ya yapılan atıflar tespit edilmektedir. *Meşyeha*’nın literatürdeki ilmî değerini netleştirebilmek için ilk bölümde tahlilleri yapılan eserlerle mukayesesi yapılmaktadır. Bu minvalde; eserlerin tertipleri, râvi ve rivâyet yoğunlukları, biyografilerin keyfiyeti, rihle ve semâ mekânları, rivâyet lafızları, isnad yapıları ile meşyehalar üzerinden dönemin medâr râvileri ve bu râvilerin yoğunlaştıkları bölgelerin tespiti sonucu yedinci asırda Dımaşk kültür tarihinin okunabileceği ortaya konulmaktadır.

Bu çalışma, nihai şeklini alıncaya kadar pek çok kıymetli hoca ve dostun ilgi, katkı ve desteğini görmüştür. İlk olarak, çalışma boyunca yönlendirmeleri, yapıcı eleştirileri ve desteği ile rehberlik eden danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Celil ALTUNTAŞ’a en kalbî şükranlarımı sunarım. Tezimi okuyarak kıymetli görüş ve önerileriyle çalışmanın daha nitelikli bir hâl almasına katkı sağlayan Doç. Dr. Seyit Ali GÜŞEN ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet EŞER’e teşekkür ederim. Bununla birlikte tez konusunun belirlenmesinde yol gösterici olan Doç. Dr. Rıdvan KALAÇ’a müteşekkirim. Tez planlama ve üslubu yanında akademik bir eserin metodik olarak değerlendirilmesine dair yönlendirmeleriyle çalışmamın şekillenmesine ciddi anlamda katkıda bulunan Prof. Dr. Bekir KUZUDİŞLİ hocama; lisans döneminden itibaren üzerimizde çokça emeği olan ve en önemlisi de yoğun mesaisine rağmen bizi hiçbir zaman kırmayıp değerli fikirleri ile katkıda bulunma nezaketini gösteren muhterem hocam Dr. Öğr. Görevlisi Mehmet Fatih KAYA’ya gönülden teşekkür ederim. Tezin başlangıç sürecinden itibaren beni daima yüreklendiren, ilmî dikkat ve rikkatle tez metnimi okuyarak kıymetli tenkit ve tavsiyelerde bulunan muhterem dostum ve meslektaşım Ahmet AKTAŞ’a; bu zorlu yürüyüşü birlikte sürdürdüğüm, ilmî ve manevî desteklerini esirgemeyen kıymetli arkadaşlarım Arş. Gör. Ahmet ÖZDEMİR, Arş. Gör. İbrahim Enes BAŞDEMİR, Arş. Gör. Mücahit ESEN ve özellikle Fatih AÇIKGÖZ’e teşekkürü bir vefa borcu bilirim. Son olarak, bu süreçte destek ve dualarını hiçbir zaman esirgemeyen aileme şükranlarımı sunuyorum. Gayret bizden, tevfiik Cenâb-ı Mevlâ’dandır.

Muhammet Zahit Akyüz

Samsun-2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEŞYEHA LİTERATÜRÜ ve

HİCRİ YEDİNCİ ASIR DİMAŞK MEŞYEHALARI

1. Meşyehaların Tanım, Çeşit ve Değerlendirmeleri.....	6
1.1. Meşyehaların Tarif ve Çeşitleri	6
1.2. Meşyehaların Muhtevaları.....	8
1.3. Meşyehaların Önemi	9
1.4. Meşyehaların Tarihi.....	10
2. Yedinci Asır Dimaşk Meşyehaları	11
2.1. Günümüze Ulaşmayan Eserler	11
2.2. Günümüze Ulaşan Eserler	11
2.2.1. Meşyeha Müellifleri ve Eserleri	12
2.2.1.1. Ziyâeddîn el-Makdisî (ö. 643/1246).....	13
2.2.1.1.1. Hayatı	13
2.2.1.1.2. Sebetü'l-Mesmû'ât	14
2.2.1.1.3. Avâlî'l-Esânîd	18
2.2.1.1.4. Avâlî'l-hadîsi'l-Hâfız ez-Ziyâ	19
2.2.1.2. Yusuf b. Halil Karaca (ö. 648/1250).....	21
2.2.1.2.1. Hayatı	21
2.2.1.2.2. Mu'cemü's-Şüyûh	22
2.2.1.3. Reşîdüddîn Müferric b. Ali ed-Dimaşkî (ö. 650/1252)	23
2.2.1.3.1. Hayatı	23
2.2.1.3.2. Meşyehatü'l-Bağdâdiyye	24

2.2.1.4. Muhammed b. Abdülmün'im b. Hâmil el-Harrânî (ö. 671/1273).....	25
2.2.1.4.1. Hayatı	25
2.2.1.4.2. Avâlî.....	26
2.2.1.5. Ebû Bekr b. Abdiddâim el-Makdisî (ö. 718/1318).....	27
2.2.1.5.1. Hayatı	27
2.2.1.5.2. Meşyeha ve Avâlî	27
2.2.1.6. Şerefüddîn el-Makdisî es-Salihî (ö. 719/1319)	29
2.2.1.6.1. Hayatı	29
2.2.1.6.2. Meşyehatü'l-Mut'im	30
3. Değerlendirme	31

İKİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-BUHÂRÎ ve MEŞYEHA ADLI ESERİ

1. İbnü'l-Buhârî'nin Hayatı.....	32
1.1. Yaşadığı Dönem	32
1.1.1. Coğrafi Ortam	32
1.1.2. Siyasi Ortam.....	33
1.1.3. Ekonomik Ortam	35
1.1.4. İlmi ve Kültürel Ortam	36
1.2. Hayatı	38
1.2.1. Kimliği ve Ailesi	38
1.2.2. Doğum ve Vefatı.....	39
1.2.3. İlmî Kişiliği	40
1.2.3.1. Tahsil Hayatı ve Rihleleri.....	40
1.2.3.2. Mezhebi.....	41
1.2.3.3. İlgî Alanları	41
1.2.3.4. Hocaları	43
1.2.3.5. Talebeleri	48
1.2.3.6. Eserleri	50
1.2.3.7. Hakkında Söylenenler	52
2. Meşyeha'nın Tanıtımı.....	52
2.1. Meşyeha'nın Adı ve Müellife Aidiyeti.....	52
2.2. Meşyeha'nın Râvileri	53
2.3. Meşyeha'nın Nüshaları	57

2.4. Telif Sebebi.....	61
2.5. Telif Tarihi ve Süreci	62
2.6. Üzerine Yapılan Çalışmalar	63
2.7. Meşyeha’da İsnad Kullanımı	64
2.7.1. İsnad Yapısı	64
2.7.2. Rivâyet Lafızları.....	67
2.7.3. Âlî İsnadlar	72
2.8. Muhteva.....	76
2.8.1. Rivâyetlerin Bölgelere Dağılımı	76
2.8.2. Rivâyetlerin Konu Dağılımı	77
2.8.3. Meşyeha’nın Kaynakları	79
2.8.4. Tertibi	79
3. Değerlendirme	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞYEHA’NIN OLUŞUMU ve LİTERATÜRDEKİ YERİ

1. Meşyeha’nın Oluşumu	81
1.1. Semâ ve Kırâat ile Hadisi Alınan Hocalar	81
1.2. İcazet ve Mükâtebe ile Hadisi Alınan Hocalar	94
1.3. Hanım Râviler	96
1.4. Hocaların Vasıfları.....	100
1.5. Rihlelerin Tespiti	105
1.6. Biyografi Yazımı	112
1.7. Ulema Ailesine Mensubiyetin Kazanımları	114
1.8. Huzur Kayıtları: Erken Yaşta İlim Tahsili	116
1.9. Değerlendirme	118
2. Meşyeha’nın Sonraki Döneme İntikali	119
2.1. Semâ Kayıtları.....	119
2.2. Literatürde Meşyeha’ya Atıflar	124
3. Meşyeha’nın Diğer Eserlerle Mukayesesi.....	126
3.1. Râvi ve Rivâyet Yoğunlukları	126
3.2. Tertipler	128
3.3. Biyografi Yazıcılığı	129
3.4. Rihleler	130

3.5. Rivâyet Lafızları ve İsnad Yapıları.....	131
3.6. Medâr Râviler.....	133
4. Değerlendirme	135
SONUÇ	137
KAYNAKÇA	143
EKLER	160

TABLÖLAR LİSTESİ

Grafik 2.1: Meşyeha'nın Şema Üzerinden Râvileri.....	57
Tablo 2.1: Meşyeha'da Âlî İsnadlı Hadisler:.....	74
Tablo 2.2: Rivâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı	76
Grafik 2.2: Râvi ve Rivâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı	77
Tablo 3.1: En Çok Hadis Alınan Hocalar	82
Tablo 3. 2: Hocaların İhtisas Alanları.....	101
Tablo 3.3: Hocaların Meslekleri	103
Grafik 3.1: Hocaların Mezhepleri	105
Tablo 3.4: Semâ Mekânları.....	110
Tablo 3.5: Meşyeha Okumaları	123
Tablo 3.6: Literatürde Meşyeha'ya Atıflar	125
Tablo 3.7: Râvi ve Rivâyet Sayıları.....	127
Tablo 3.8: Medâr (Ortak) Hocalar	133
Grafik 3.2: Medâr Râvilerin Bölgelere Dağılımları.....	135

KISALTMALAR LİSTESİ

A.G.E.	: Adı Geçen Eser
BK.	: Bakınız
B.	: Oğlu
BNT.	: Bnt.
C.	: Cilt Sayısı
ÇEV.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ED.	: Editör
H.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
NO.	: Dergi Sayısı
Nşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölüm Tarihî
S.	: Sayfa
THK.	: Tahkik Eden
THRÇ.	: Tahriç Eden
TY.	: Tarih Yok
YY.	: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

1. Konunun Önemi ve Amacı

Hadis tarihinde edebî bir tür olarak ortaya çıkan meşyehalar, tasnif devri sonrası kitap ve hadislerin isnadları ile kaydedildiklerini gösteren kaynak eserlerdir. Bu eserler, hoca-talebe ilişkisi ve içerdikleri zengin malumatlar ile başta rical literatürü olmak üzere İslâm kültür tarihine malzeme sunmaktadır. Birçok faydaya haiz olan bu literatür ile alakalı Arap dünyasında genellikle tahkik ve inceleme çalışmaları yapılmakta olup bunlar literatürün tanıtımı, tarihsel gelişimi, ilgili eser sahibinin hayatı, hadis tahriçleri, râvi-hoca tercemeleri gibi konulardır. Ca'fer el-Kettânî (ö.1927), Şaban el-Halîfe (ö. 2019), Yusuf el-Mar'a'slî ve Mehmet Eren gibi isimlerin çalışmaları ise daha çok literatür tespiti niteliğinde olup, meşyehaların mahiyetine dair yüzeysel bilgiler sunarlar. Türk akademisinde ise konuyla ilgili tez/makale formatında belirli şahsiyetlere ait mu'cem-meşyehalar çalışılmıştır. Ancak bu çalışmalardan bazıları rivâyet dönemi meşyehaları iken bazıları her ne kadar nakil dönemine ait mu'cem-meşyehalar olsa da çoğunluğu belirli bir eser ile sınırlı olup; bir yüzyıl ya da bir bölgenin genelini kapsayan bütüncül çalışmalar değildir. Ahmet Eşer'in *Hadis İlminde Fehrese Literatürü* adlı çalışmasında geniş dönem ve bölge incelemeleri ile bu açık kapatılsa da çalışma tür olarak Mağrib bölgesi fehrese, bernâme ve mu'cemlerine odaklanmaktadır.

İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sına kaynaklardaki yoğun atıflar ile ulemanın eserin önemine vurgu yapmaları yanında belirli bir dönem veya bölge merkezli çalışmaların olmayışı bizi bu çalışmaya teşvik eden sâiklerdendir. Eseri tercih etmemizin bir diğer sebebi içerisinde âlî isnadın nevileri olan bedel, muvâfakat, müsâvat ve musâfaha yapılı rivâyetlerin yoğunluğu ve telifinden itibaren muhaddis çevrelerinde icâzetine talip olunan bir konumda olmasıdır. Bu çalışmada da hem bir meşyehanın tahlili hem de Dimaşk'ta yedinci asırda kaleme alınan diğer meşyehalar ile irtibatının/ilişkisinin tespiti hedeflenmektedir. Böylece önemli ilim havzası olan Dimaşk'ta muhaddisler tarafından kaleme alınan mu'cem-meşyeha türü eserler ile yedinci asır özelinde kitapların/rivâyetlerin bölgeye giriş-çıkışı, hoca-talebe ağı, ulemanın toplandığı mekânlar ile medâr (ortak) râviler tespit edilecektir. Son olarak bu çalışma ile geç dönem hadis âlimlerine ait meşyehalar ile şu meseleler üzerinde durulacaktır: Hadis/kitap naklinde isnadın fonksiyonu, rihlelerin tespiti, ilmî mirasın bölgeler arası intikâli, ulema hareketliliğinin tespiti, isnad satır arası bilgilerin ne anlam taşıdıkları, âlî isnad arayışının bu dönemdeki karşılığı, muhaddislerin mezheb-meslek-uzmanlıkları, rihle haritaları ve meşyehanın rical literatürüyle ilgili meseleleri incelenmektedir.

2. Konunun Kapsamı ve Sınırları

Bu tezde Dimaşklı muhaddislerin kaleme aldıkları mu‘cem-meşyehaların tespit ve tanıtımı ile İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha* isimli eseri konu edinilmiştir. Öte yandan çalışma boyunca iki zorlukla karşılaşıldığı belirtilmelidir. İlki, tespit edilen 86 muhaddise ait 97 eserin çoğunun mefkûd/mahtut olması Dimaşk’ın ilmî ve kültürel ortamına ilişkin beklenen sonuçların elde edilmesini engellemiştir. Bir diğer zorluk ise eserin muhakkik tarafından tercih edilen Haleb Ahmediyye ve Kuveytiyye nüshalarına erişimimiz olmamasından dolayı nüsha farklılıkları, semâ ve ferâğ kayıtları için muhakkik açıklamaları ile iktifa edilmiştir.

Çalışmanın yöntem ve kaynaklarından önce bazı kavramsal çerçevelerin hatırlatılması yerinde olacaktır. Özellikle, tezde sıkça kullanılan “mu‘cem-meşyeha” terkinde geçen “mu‘cem” ifadesi “mu‘cemü’l-hadîs” kastedilmektedir. Tez başlığında her ne kadar “Meşyeha” terimi yer alsa da bununla bu kapsama dahil edilecek *mu‘cem*, *sebet*, *âvâlî* ve *cüzler* gibi alt türler kastedilmektedir. Dimaşklı muhaddisler tarafından telif edilen meşyehaların tespitinde hicrî 600-720 yılları arasındaki eserler dikkate alınmıştır. Ayrıca literatür taraması yapılırken müelliflerin ömürlerinin tamamını veya büyük bir kısmını Dimaşk’ta geçirmiş olmaları esas alınmıştır. Bu bağlamda *Dimaşkî* nisbesiyle bilinen ancak şehre yalnızca ilmî seyahatler amacıyla uğrayan bazı meşyeha müellifleri listeye dahil edilmemiştir. Öte yandan İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’sı ve diğer eserlerin incelenmesinde hadis kritiği yapılmamıştır. Çalışmada öncelikli olarak isnad, icâzetlerin yapısı ve işlevi üzerinde durulmuş, hadislerin sıhhatine dair bir değerlendirme yapılmamıştır.

3. Konunun Yöntem ve Kaynakları

Araştırmada ilk olarak meşyeha ve alt türlerinin tanıtımı, farklılıkları, çeşitleri, telif sebepleri ve literatüre katkıları gibi meseleler üzerinde durulmuştur. Bunun için Abdülhay el-Kettânî’nin (ö. 1982) *Fihrisü’l-fehâris ve’l-esbât mu‘cemü’l-meâcim ve’l-meşyehât ve’l-müselâlat*’ı,¹ Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir’in *İlmü’l-esbât ve meâcimü’ş-şüyûh ve’l-meşyehât ve fennü kitâbeti’t-terâcim*’i,² Ahmet Eşer’in *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*³ adlı çalışması yararlandığımız temel kaynaklardır. Ayrıca, muhakkikler tarafından kaleme alınan

¹ Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî el-Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris ve’l-esbât ve mu‘cemü’l-meâcim ve’l-meşyehât ve’l-müselâlat*, thk. İhsan Abbas (Beyrut : Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1982).

² Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir, *İlmü’l-esbât ve meâcimü’ş-şüyûh ve’l-meşyehât ve fennü kitâbeti’t-terâcim* (Riyad: Darü’t-Tevhid, 2007).

³ Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü* (PDF: Palet Yayınları, 2023).

mukaddime ve dirâse kısımları da tezde göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin Ebu Bekr el-Ensârî'nin (ö. 535/1141) *Ehâdisü's-şüühü's-sikât: eş-şehîr bi'l-Meşyehatu'l-kübrâ*⁴ adlı esere geniş bir dirâse yazıp tahkik eden Şerif Hâtim el-Avnî'nin ve İbnü'l-Müferric'in *Meşyehatü'l-Bağdadîyye*⁵ adlı eserini tahkik eden Ke'marân Sa'dullah ed-Dellavî'nin giriş yazıları bunlardandır.

Dımaşk'ta yetişen muhaddislere ait meşyeha ve nevilerinin tespitinde hem klasik hem de çağdaş döneme eserlerinden çokça yararlanılmıştır. Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-Zunûn'ü*,⁶ Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm*,⁷ Rûdânî'nin (1094/1683) *Sılatü'l-Halef bi-Mevsuli's-Selef*,⁸ Muhammed el-Ca'fer el-Kettânî'nin (ö. 1994) *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe*'si,⁹ Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî'nin *Mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyehât*,¹⁰ Şa'bân Abdülaziz el-Halife'nin *Fehârisü's-şüüh inde ulemâi'l-müslimîn*¹¹ adlı kitapları literatür tespitinde yararlanılan kaynaklardır.

İkinci bölümde İbnül-Buhârî gibi önemli şahsiyetlerin biyografileri, rihleleri, hoca ve talebeleri, semâ ettikleri rivâyet ve eserlerine dair hâl tercemeleri için tarih ve biyografi eserlerine başvurulmuştur. Ebû Abdullah ed-Dımaşkî'nin (ö. 744/1343) *Tabakâtu ulemâi'l-hadis*,¹² İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si,¹³ Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*,¹⁴ Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-vefeyât* ı ile *A'yânu'l-asr ve*

⁴ Ebû Bekr Muhammed b Abdülbâkî b Muhammed el-Ensârî, *Ehâdisü's-şüühü's-sikât: eş-şehîr bi Meşyehatü'l-kübra*, thk. Şerif Hâtim b Arif el-Avnî (Dâru Alemi'l-Fevâid, 2025).

⁵ Reşîdüddîn Müferric b. Ali ed-Dımaşkî el-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdadîyye* (Darü'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, ts.).

⁶ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, ed. Ekmeleddîn İhsanoğlu - Beşşar Avvad Marûf (Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, 1443).

⁷ Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1984).

⁸ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Süleyman el-Mekkî er-Rudânî, *Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef*, thk. Muhammed Hacc (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988).

⁹ M. Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe*, çev. Yusuf Özbek (İz Yayıncılık, 1994).

¹⁰ Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşyehât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2002).

¹¹ Şa'bân Abdülaziz Halife, *Fehârisü's-şüüh inde ulemâi'l-müslimîn* (Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, 2010).

¹² Ebû Abdullah Muhammed b Abdülhadi Dımaşkî, *Tabakatü ulemâi'l-hadis*, thk. Ekrem el-Buşî, İbrahim Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996).

¹³ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn el-Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997).

¹⁴ Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Darul Kütübil İlmiyye, 1988).

a'vanü'n-nasr'i,¹⁵ Suyûti'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-Huffâz*'ıdır.¹⁶ Özellikle hicri yedinci asrın yakın şahitlerinden hem İbnü'l-Buhârî hem de ismi geçen şahsiyetler hakkında birincil kaynak olan Zehebî'nin tarih, tabakat, terâcim ve mu'cem türü bütün eserleri temel başvuru kaynaklarıdır. Ayrıca İbnü'l-Buhârî'nin mensup olduğu Kudâme ailesi üzerine müstakil çalışma yapan Rıdvan Kalaç'ın *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*¹⁷ adlı eseri de başvurulmuş kaynaklar arasında yer almaktadır.

Dımaşk'ın tarihî, coğrafî, siyasî, iktisadî, kültürel yanları için tarih kitapları, büldâniyyeler ve şehir için yazılan hususi eserler içinde sıkça yararlanılan eserler: Zehebî'nin (ö. 748/1347) *Târihu'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*'i,¹⁸ İbn Tolun'un (ö. 953/1546) *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye*'si,¹⁹ Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbari'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*'si²⁰ ile Türk akademisinde telif edilen Ramazan Şeşen'in *Eyyûbîler*'i,²¹ Fatih Yahya Ayaz'ın *Memlûkler*'i,²² kitaplarına müracaat edilmiştir. Dımaşk'ın kültürel yapısı, müesseseleri, eğitim müfredatı, umerâ ile eğitilmiş elit arasındaki ilişkiler, medreseler, bilginin üretimi ve ulema ile mezhepler arası çekişmeler gibi konularda ise George Makdisî'nin (ö. 2002) *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı'sı*,²³ Ira M. Lapidus'un *Orta Çağ Sonlarında Müslüman Şehirler*'i,²⁴ Michael Chamberlain'in *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*'i,²⁵ Houari Touati'nin *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihî ve Antropolojisi*,²⁶ Jonathan P. Berkey'in *Orta*

¹⁵ Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000); Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybek b. Abdillâh es-Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd vd. (Dımaşk Beyrut: Dâru'l-Fikr Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1998).

¹⁶ Ebü'l-Fazl Celaledîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1972).

¹⁷ Rıdvan Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

¹⁸ Ebü Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*: h. 301-320, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1992).

¹⁹ Ebü'l-Fazl Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed Salihi İbn Tolun, *Kalâidü'l-cevheriyye fî Tarihi's-Sâlihiyye* (Dımaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980).

²⁰ Ebü'l-Kâsım Şehabeddîn Abdurrahman Ebû Şame el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbârî'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim ez-Zeyrek (Darü'r-Risâletü'l-Alemiyye, ts.).

²¹ Ramazan Şeşen, *Eyyûbîler / 1169-1260* (İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2022).

²² Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)* (İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2015).

²³ George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu (Klasik Yayınları, 2018).

²⁴ Ira M. Lapidus, *Ortaçağ Sonlarında Müslüman Şehirler*, çev. Recep Yılmaz (Kutadgu, 2023).

²⁵ Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik - Şam 1190-1350* (Klasik Yayınları, 2014).

²⁶ Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihî ve Antropolojisi*, çev. Ali Berkay (Yapı Kredi Yayınları, 2016).

Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi,²⁷ Johannes Pedersen'in (ö. 1977) *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*,²⁸ İsmail E. Erünsal'ın *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane'si*,²⁹ Harun Yılmaz'ın *Zengi ve Eyyubi Dimaşk'ında Ulema'sı*,³⁰ Nagihan Emiroğlu'nun *Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi*³¹ ve Muhammed Usame Onuş'un *Dimaşk Hanbelîliği*³² gibi eserlere başvurulmuştur.

Üçüncü ve son bölümde İbnü'l-Buhârî'nin hocaları ile olan ilmî münasebeti ve meslek, mezhep, uzmanlık alanlarına dair bilgiler titiz bir şekilde toplanmış ve birbiri ile ilişkili belli başlıklar altında aktarılmıştır. Öte yandan İbnü'l-Buhârî'nin eserinin literatürdeki etkisinin tespiti için eserin nüshalarındaki semâ ve belâğ kayıtları incelenmiştir. *Meşyeha*'nın sonraki döneme intikâli yanında Kudâme ailesindeki ilmî hareketliliğin tespitinde Abdullah b. Muhammed el-Kindirî'nin çeşitli yazma eserlerdeki semâ ve belâğ kayıtlarına işaret ettiği *Hutûtu'l-ulemâ mine'l-karni'l-hâmis ile'l-âşir* adlı eserinden faydalanılmıştır.³³ Nitekim bu çalışma, Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mahfuz bulunan ve hicri beş ile onuncu asırları kapsayan yazma eserlerin tespiti, bu eserlerin hangi hocalar tarafından kimlere okutulduğu gibi sorulara ışık tutmaktadır.

Tezimizde <https://www.isam.org.tr>, <https://tez.yok.gov.tr>, <https://portal.yek.gov.tr> ve <https://mandumah.com> gibi internet siteleri yanında *el-Mektebetü's-Şamile* adlı uygulamaya sıkça müracaat edilmiştir. Çalışmada tümdengelim, tahlil, kronoloji ve dokümantasyon gibi yöntemlerden yararlanılmıştır. Ayrıca, dipnot ve kaynakça kullanımında İSNAD atıf sisteminin 2. sürümünün dipnotlu versiyonu esas alınmıştır.

²⁷ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş (Klasik Yayınları, 2016).

²⁸ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Macit Karagözoğlu (Klasik Yayınları, 2021).

²⁹ İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane* (Timaş Yayınları, 2018).

³⁰ Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (Klasik Yayınları, 2017).

³¹ Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi* (Timaş Akademî, 2023).

³² Muhammed Usame Onuş, *Dimaşk Hanbelîliği* (İlahiyat Kitap, 2023).

³³ Abdullah b. Muhammed el-Kindirî, *Hutûtu'l-ulemâ mine'l-karni'l-hâmis ile'l-âşir hicrî: nemâzic ve es'ile* (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2014). Ayrıca Dimaşk özelinde yazmalardaki semâ kayıtları üzerine bir başka çalışma yapan Stefan Leder ve arkadaşlarının hazırladığı *Mu'cemü's-semâti'd-Dimaşkiyye* adlı eserde bu minvalde örnek bir çalışmadır. Ayrıntı için bk. Leder, Stefan v.d, *Mu'cemü's-semâti'd-Dimaşkiyye*, Dimaşk: el-Mahedü'l-Fransî li'd-dirâsâti'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 1996.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEŞYEHA LİTERATÜRÜ ve HİCRİ YEDİNCİ ASIR DİMAŞK MEŞYEHALARI

1. Meşyehaların Tanım, Çeşit ve Değerlendirmeleri

Çalışmanın asıl konusu hicri yedinci asır Dımaşk âlimlerinin kaleme aldıkları mu‘cem-meşyeha eserleri ile özelde İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’sıdır. Ancak bu eserleri tanıtmadan önce literatür ve ilgili terimler, aralarındaki yakınlık ve farklara dair bilgiler verilecektir. Bunun yanında ele alınacak eserlerin içeriklerinde neler barındırıp İslam kültür medeniyetine hangi bağlamda katkı sağladıkları, muhaddisleri bu eserleri yazmaya iten sâiklere ve literatürün geçirdiği tarihsel sürece temas edilecektir. Öte yandan mu‘cem-meşyeha literatürü ile alakalı kimi eser içi ya da müstakil çalışmalarda yeterli bilgi bulunduğu için tekrara düşmemek adına burada genel bir tavsif yapılacağı göz önünde bulundurulmalıdır.

1.1. Meşyehaların Tarif ve Çeşitleri

Meşyeha, kelime manası yaşlı demek olan “şeyh”in çoğulu olup büyüklüğü ve saygınlığından ötürü öğretmen ve hoca için de kullanılmış daha sonra içerisinde hoca, hocanın hocasının da zikredildiği kitaplar için kullanılmıştır.³⁴ Hadis ıstılahında ise muhaddisin görüştüğü, hadis aldığı veya görüşme de kendisine icâzet vermiş olan hocalarını ve onlardan aldığı rivâyetlerini zikrettiği kitaplara denilmektedir. Bu meyânda meşyeha ile mu‘cem tür ve muhteva itibari ile aynı kabul edilmektedir.³⁵ Aralarındaki fark ise mu‘cemler alfabetik;³⁶ meşyehalar ise, alfabetik olmakla birlikte; hocaların vefat tarihleri, tabakaları ve bulundukları

³⁴ Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris*, 67.

³⁵ M. Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü’l-Mustatrafe*, çev. Yusuf Özbek (İz Yayıncılık, 1994), 298-313; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 183-186; Seyyid Abdülmacîd el-Gavrî, *Mu‘cemü’l-Mustalahâtü’l-Hadîsiyye* (Dımaşk: Dârü’l-İbn Kesîr, 2007), 732.

³⁶ Mu‘cemler kendi içerisinde “mu‘cemü’l-hadîs” ve “mu‘cemü’s-şüyûh” diye iki gruba ayrılır. Mu‘cemü’l-hadîse dair eserlerde hoca isimleri, onların muhtasar tercemeleri ve kendilerinden çeşitli tahammül lafızları ile rivâyet edilen hadisler listelenir. Mu‘cemü’s-şüyûhlarda ise müellifler hocalarının biyografileri ve kendilerinden icâzetini elde ettikleri kitapların/eserlerin listesini verirler. Mu‘cemü’l-hadîs türünün önemli kısmı sahâbe mu‘cemleri olup sahâbe isimlerinin alfabetik sıralanıp rivâyet ettikleri hadislerin kaydedildiği bu eserler arasında Ebû Ya‘lâ el-Mevsilî’nin ve İbn Kânî’nin *Mu‘cemü’s-Sahâbe*’leri anılabilir. Ayrıntı için bk. İbrahim Hatiboğlu, “Mu‘cem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 11 Mayıs 2024).

şehirler³⁷ gibi ölçütlere göre de tasnif edilebilen daha serbest bir yapıya sahiptirler.³⁸ Mu‘cem ile meşyehanın³⁹ aynı manada kullanımına örnek, İbn Hacer’in mu‘cem ve meşyeha lafzını bir araya getirmek suretiyle *el-Mu‘cemü’l-müfehres* adlı kitabını telifi verilebilir.⁴⁰ Öte yandan *mu‘cemü’ş-şüyûh* terimi meşyehadan daha özel anlam taşımaktadır. Nitekim her *mu‘cemü’ş-şüyûh* meşyeha iken, her meşyeha mu‘cemü’ş-şüyûh değildir.⁴¹ Bazen de bu türün eserleri bölgeler arası adlandırma ya da belirli bölgedeki tasnif metodundaki farklılıklar sebebiyle ayrı telakki edilebilmektedir. Ebû Tâhir es-Silefî’nin (ö. 576/1180) eseri doğuda mu‘cem, batıda fehrese; Ebû Zeyd ed-Debûsî’ye (ö. 430/1039) nisbet edilen eser bazı kaynaklarda mu‘cem, bazı kaynaklarda ise meşyeha olarak kaydedilmiştir.⁴² Ancak her ne kadar zaman, coğrafya ya da metod bakımından farklılıklar olsa da bu eserler hocaların isnadları ile sıralanarak tasnif edilmeleri açısından ortaktır.⁴³

İsim ve muhteva farklılıklarına rağmen yapı itibari ile hoca esaslı olarak avâlî, erbaûn,⁴⁴ evâil,⁴⁵ müselsel, fihrist/sebet/bernâmec⁴⁶ ve kırk hadis⁴⁷ gibi neviler de mu‘cem-meşyeha literatürüne yakın değerlendirilmiştir.⁴⁸ Bu eserlerin isimlendirme farklılıklarının sebebi ise

³⁷ Şehirlere göre meşyehaların tertip edilmesine dair kaleme alınan eser örnekleri diğerlerine nazaran daha azdır. Örnek olarak İbn Neccâr’ın *Mu‘cemü’ş-şuyuh*’u verilebilir. Zira müellif bu eserinde Bağdatlı hocalarını merkeze almakla beraber Şam, Mısır, Hicaz, İsfahân, Merv, Herat, Nişâbur beldelerine göre tertip etmiştir. Bir başka örnek İbn Fehd’in *Mu‘cemü’ş-şuyûh*’unda ise her bir belde için müstakil başlıklar olmamakla birlikte ilgili hocalardan hangi şehirlerde rivâyet alınmışa buna göre tertip yapılmıştır. Ayrıntı için bk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, *İlmü’l-esbât ve meâcimü’ş-şüyûh ve’l-meşyehât ve fennu kitabeti’l-terâcim*, 1421/2000, 160-161.

³⁸ Reşîdüddîn Müferric b. Ali Ed-Dımaşkı Müferric, *Meşyehatü’l-Bağdâdiyye* (Muhakkikin Girişi), 13; el-Ensârî, *Ehâdisü’ş-şüyûhi’s-sikât: eş-şehir bi Meşyehatü’l-kübra*, 1/242-244.

³⁹ Meşyehalar diğer türlere nazaran daha hacimli eserlerdir. Nitekim Birzâlî hocası Kerime bnt. Abdülvehhâb adına sekiz ciltlik bir meşyeha tahric etmiştir. Günümüze ulaşmayan bu hacimli eser ilgili hanım muhaddisin hoca sayısının bir hayli fazla olduğuna delalettir. Ayrıntı için bk. Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnâut vd.), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 13/93; Kurt Abdurrahman, *Sahîh-i Buhârî İcâzetli Kadın Muhaddis: Kerime bnt. Abdülvehhâb*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Dergisi, 2018, sayı: 1. s. 462.

⁴⁰ el-Ehvânî, “Endülüs’teki Ulemâ Bernâmecleri’ne Dâir Kitaplar”, 207.

⁴¹ el-Ensârî, *Ehâdisü’ş-şüyûhi’s-sikât: eş-şehir bi Meşyehatü’l-kübra*, 1/210.

⁴² Zira bazı kaynaklarda mu‘cem ifadesi ile de geçen İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’sı dikkat çekmektedir. Ayrıntı için bk. Rûdânî, *Sılatü’l-halef*, 371; Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris*, 2/617.

⁴³ Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 30-32.

⁴⁴ İbn Asâkir (ö. 571/1176) ve Silefî (ö. 576/1180) telif ederken Ruhâvî (ö. 612/1215), Birzâlî (ö. 739/1339), Zehebî, Irâkî, İbn Hacer, Sehavî ve İbn Tolun (ö. 953/1546) gibi hadis imamları da bu türde çalışmalar kaleme almışlardır. Ayrıntı için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, (çev. Yusuf Özbek), 193-213.

⁴⁵ Muteber eserlerin ilk hadislerinin talebe tarafından ilgili hocaya okunması ve kalan kısmının icâzetle rivâyet hakkının alınması anlamında kullanılmıştır. Evâil literatürü geç zamanlı olup, ilk telif eser İbnü’d-Deybâ eş-Şeybânî’ye (ö. 944/1537) aittir. Ayrıntı için bk. Eşer, Ahmet, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 84.

⁴⁶ Fihrist, bernâmec ve sebet kullanımları isim olarak farklılık arz etse de her biri eserlerin muttasıl senetlerle müelliflerine kadar ulaşan merviyâtların zikredildiği kitaplardır. Ayrıntı için bk. el-Ensârî, *Ehâdisü’ş-şüyûhi’s-sikât: eş-şehir bi-Meşyehati’l-kübrâ*, (thk. Şerif Hâtîm b. Arif el-Avni), (Muhakkikin Girişi), 213-214.

⁴⁷ Tasnif açısından kırk hadisler belirli bir konu hakkında kırk hadisler, âlî isnadlı kırk hadisler, bûldânîler, kırk hadisler, kütüb-i sitte gibi başka kitaplardan seçme kırk hadisler, müselsel kırk hadisler ve hoca/râvî esaslı “eş-Şüyûh (hoca) diye ayrılmaktadır. Ayrıntı için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, (çev. Yusuf Özbek), 198.

⁴⁸ Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 76.

üslub ve yöntem kaynaklıdır. Farklılıklara rağmen bu eserler hadis alimleri tarafından kendilerinden sema ya da icazette bulundukları hocalarının isimleri ve kendilerinden aldıkları merviyâtları ile tertip edilmeleri yönüyle ortak bir amaca matufturlar.⁴⁹

1.2. Meşyehaların Muhtevaları

Meşyehalar, muhteva açısından “rivâyetleri merkeze alan: mu‘cemü’l/meşyehatü’l-hadis”, “biyografileri merkeze alan: meşyehatü’ş-şüyûh” ve “rivâyet ve biyografileri merkeze alan: memzûc (hadis-şüyûh)” şeklinde tasnif edilmektedir. “Rivâyetleri merkeze alan: mu‘cemü’l/meşyehatü’l-hadis” eserlerde musannifler hocalarının biyografilerinden ziyade onlardan gelen rivâyet, neseb ve künyelere dair bilgiler verir. İlk kaleme alınan meşyeha türü eserler bu sınıftan kabul edilmektedir. Taberânî, (ö. 360/970) Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180) ve Ahmed b. Abdiddâim’in (ö. 668/1270) eserleri bu üsluba örnek verilebilir. “Biyografileri merkeze alan: meşyehatü’ş-şüyûh” eserler ise, sonraki dönem eserlerinde daha yaygın olup içeriklerinde mezkûr hocanın doğum, ölüm, tedrisat, talebe ve eserlerine dair geniş biyografik veriler yer almaktadır. “Rivâyet ve biyografileri merkeze alan: memzûc (hadis-şüyûh)” eserlerde ise müellif, hocasının tam isim, künye, lakab ve nisbesi ile geniş bir künye bilgisi vermekte akabinde semâ ettiği hadis ya da kitabı rivâyet ettiği tarih ve mekân ile hangi yolla almışsa aktarmaktadır. Zehebî’nin *Mu‘cemü’ş-şüyûh*’u, İbn Kânî’nin (ö. 351/962) *Mu‘cem*’i, İbnül Buhârî’nin (ö. 690/1291) *Meşyeha*’sı, İbn Atiyye’nin *Kitâbu’l-Erbain*’i bu üsluba örnektir. Silefî’nin (ö. 576/1180) *Mu‘cemu’s-Sefer*’i, İbnü’l- Cevzî (ö. 597/1201) ve İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’ları gibi eserlerde ise merviyât ve terâcim ön plandadır.⁵⁰

Ahmed b. es-Semmâk (ö. 344/956), Begavî (ö. 516/1122) ve Ma‘mer b. Abdülvâhid b. el-Fâhîr’in (ö. 564/1169) *Vefayâtü’ş-Şuyûh*’ları ile İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’sı gibi eserler hocaların vefat tarihleri esas alınarak telif edilmektedir.⁵¹ Konuyla bağlantılı olarak hadis âlimlerinin vefat tarihlerine dair sergiledikleri titizlik ve tafsilat, doğum tarihlerine nispetle daha belirgindir. Zira genellikle hocalarının doğumları hakkında yalnızca hicrî yıl veya ay düzeyinde bilgiler aktarılırken; vefatları söz konusu olduğunda tarih, yer, defin süreci ve kabristan bilgileri gibi çok daha ayrıntılı malumat kaydedilmektedir. Ebû Tâhir es-Silefî’nin (ö. 576/1181) *el-Vecîz fi zikri’l-mü‘caz ve’l-mu‘ciz*’i, İbnü’l-Müferric’in *Meşyehatü’l-Bağdâdiye*’si gibi bazı mu‘cem-

⁴⁹ Abdülkâdir, *İlmü’l-Esbât*, 22.

⁵⁰ Mahmut Taşkın, *Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî’nin el-Mu‘cem’üs-Sağîr* (Dokuz Eylül Üniversitesi, 2003), 42-46; Abdülkâdir, *İlmü’l-Esbât*, 128.

⁵¹ Abdülkâdir, *İlmü’l-Esbât*, 134-136.

meşyeha eserleri ise semâ ya da kırâat değil, yalnız icâzet ile hadis rivâyet edilen hocalara göre tertip edilmektedir.⁵² Yukarıda örnekleri verildiği üzere mu‘cem-meşyeha türü eserler muhteva olarak statik bir görünüm arz etmemekte zamanla ya da muhaddisin benimsediği üsluba göre çeşitlik göstermektedir. Bu durum muhteva ve içerik olarak mu‘cem-meşyehaların zamanla zenginleşmesine kapı aralamıştır.

1.3. Meşyehaların Önemi

Mu‘cem-meşyahalar, gerek eseri telif eden/ettiren⁵³ müellifin entelektüel kimliğini tespitte gerek yazıldıkları dönemin ilmî ortamını yansıtmaları hasebiyle özelde hadis kültür tarihine genelde İslami ilimleri tanıma/tanıtma kaynağı eserlerdir.⁵⁴ Nitekim meşyehalar kitapların/rivâyetlerin nakil döneminde bile isnadlı nakledildiğini gösteren temel kaynaklar arasındadır.⁵⁵ Bu eserler günümüze kadar ulaşmayan bir eserin en azından hangi döneme kadar okunduğu/mevcut olduğu ve muhtevasına dair birtakım ipuçları yanında belli bir zaman ve bölgede okunan/tercih edilen kitaplar dışında okunmayan veya bilinçli bir şekilde tercih edilmeyen eserler hakkında da veri sunmaktadır.⁵⁶

Mu‘cem-meşyehaların en dikkat çeken tarafları tarih/tabakat eserleri gibi şüyûhları/râvileri hakkında önemli biyografik bilgiler içermeleridir. Bu eserlerin müellifleri hocalarını tanıtırken onların baba ve dedeleri, nisbeleri, vatanları, künye ve lakab bilgileri yanında bunların arasında hangisi ile ön plana çıktıkları, haklarında yapılan cerh ve tadil açıklamaları ile meslek ve mezhepsel kimliklerine dair zengin bir kayıt sunmaktadırlar. Yazıldıkları dönem/bölgelerin ulema yoğunluğunu tespitte önemli rol oynayan mu‘cem-meşyehaların bir başka özelliği kadınların hadis ilim meclislerindeki konumları hakkında bilgi sunmalarıdır. İleriki bölümlerde bahsedileceği üzere başta İbnü’l-Buhârî ve Yusuf b. Karaca’nın eserlerinde hanım hocaları ile Abdülhay el-Kettânî’nin (ö. 1962) tespiti ile 23 hanıma nisbet edilen meşyehaların varlığı bu iddiaları doğrulamaktadır.⁵⁷

⁵² Abdülkâdir, *İlmü’l-Esbât*, 143.

⁵³ Birzâlî, hocası İbn Cemâa’nın kâdılık vazifesinden ötürü telif vakit bulamaması üzerine onun nezaretinde hocası adına bir meşyeha derler. İbn Hacer ise Burhaneddin el-Halebî’nin başka telifiyle meşguliyeti sebebiyle onun adına bir sebet derler ve tashih için kendisine sunar. Ayrıntı için bk. Eşer, Ahmet, *Hadis İlmünde Fehrese Literatürü*, 36.

⁵⁴ el-Ensârî, *Ehâdisü’s-şüyûhi’s-sikât: eş-şehir bi Meşyehatü’l-kübra*, 1/238.

⁵⁵ Eşer, *Hadis İlmünde Fehrese Literatürü*, 186.

⁵⁶ Cumhur Ersin Adıgüzel, “Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr El-İşbîlî ve Fehrese’si”, Mîlîl ve Nihâl 12/1 (Nisan 2016), 40.; Taşkın, Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî’nin el-Mu‘cem’üs-Sağır, 127.

⁵⁷ Abdülkadir, *İlmü’l-esbât*, 242-244.

Muhaddisler -özellikle çokça rihle yapan-⁵⁸ deneyimlerini seyahatname yerine mu‘cem-meşyeha türü eserler ile dile getirmeyi tercih etmişlerdir. Taberânî (ö. 360/971) seyahatname yazmayı hoş karşılamazken *el-Mu‘cemü’s-sağîr* adlı kitabının mukaddimesinde “**hayatımın kitabı**” şeklindeki açıklaması bu eserlere verilen ilmî kıymetin yansımasıdır.⁵⁹ Bu örnekler dışında meşyeha müellifleri eserlerini ilmî birikimlerini ortaya dökmek ve ilim ehline tanınırlıklarını göstermek/arttırmak için kaleme almışlardır. Doğrudan olmasa da müellifler hocalarına karşı besledikleri muhabbet, saygı ve hatıralarını yâd etme gibi çeşitli sebeplerin yanında kimi zaman talebeleri tarafından kendilerine yapılan teklif sonucu da bu eserleri telif edebilmektedir.⁶⁰ Muhaddislerin rivâyet hakkını elde ettikleri kitapların isnadlarının unutulmasını engellemek için dağınık haldeki rivâyet malzemelerini bir araya getirmeleri de meşyeha yazımına onları iten bir diğer sâikdir.⁶¹

1.4. Meşyehaların Tarihi

Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/891) ve Ya‘kûb b. Süfyân el-Fesevî’nin (ö. 277/890) şehir esaslı tertip ettiği *meşyehası* ile ilk nüveleri ortaya çıkan bu edebi metinler, tarihsel açıdan mu‘cemlerden önce yazılmıştır.⁶² İlk üç asır cüz, sahife, şüyûh ve meşyeha; dördüncü asırdan itibaren mu‘cem, fehrese, bernâmec⁶³ ve sebet kullanımı yaygınlaşmıştır. Mekan bakımından ise Doğu İslam dünyasında ilk defa meşyeha ortaya çıkmış onu mu‘cemler takip etmiş son olarak sebet kullanımı yaygınlaşmıştır.⁶⁴ İlk asır mu‘cem-meşyeha müellifleri hocalarının ad,

⁵⁸ İbn Asâkir’in yalnızca çokça rihle yapan kimselerin meşyeha yazabileceğine dair açıklamaları bu tür eserlerin hadiste otorite kabul edilen şahsiyetlerin işi olduğuna göstermektedir. Ayrıntı için bk. Taşkın, Mahmut, *Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî’nin el-Mu‘cem’üs-Sağîr*, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi) 22.

⁵⁹ Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktaş (Yapı Kredi Yayınları, 2016), 199-200.

⁶⁰ Nurullah Agitoğlu, *Dinî İlimlerde Ortak Bir Kavram Olan Mu‘cem’in Hadis Tasnif Tarihindeki Yaygın Karşılığı: Ebû Ya‘lâ’nın Mu‘cem’i Örneği*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, (Aralık 2020), 8.

⁶¹ el-Ehvânî, *Endülü’s-teki Ulemâ Bernâmecleri’ne Dâir Kitaplar*, 205; Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 34,102.

⁶² İbrahim b. Tahmân’ın (ö. 163/780) eseri ise Zirikî (ö. 1976), Nâsırüddin el-Elbânî (ö. 1999) ve Fuâd Sezgin (ö. 2018) gibi araştırmacılar tarafından “Meşyeha” türü içinde değerlendirilse de bazı kaynaklarda “Sünen”, “Cüz” hatta “Nüsha” şeklinde anılmaktadır. Özetle, eseri meşyeha türünün ilk örneği olarak kabul etmek şu anlık pek mümkün görülmemektedir. Eserin içeriği ve isimlendirmesi ile alakalı tartışmalar için bk. İbrâhîm b. Tahmân, *Meşyehatu İbn Tahmân*, thk. Muhammed Tâhir Mâlik (Dımaşk: Matbuatu Mecmai’l-Lugati’l-Arabiyye, 1983), (Muhakkikin Girişi), 11-12; Muhammed Ezber, *İbrahim b. Tahmân (ö.163/780) ve Meşyeha Adlı Hadis Eseri* (İlahiyat Kitap, 2025), 46-47.

⁶³ Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî’nin (ö. 749/1348) *Bernâmec’i* gibi bazı kitapların içerisinde meşyeha ve sebetlerin birlikte kaleme alınması her iki tür arasındaki güçlü irtibatı göstermektedir. Ayrıntı için bk. el-Ensârî, “Ehâdisü’s-şüyûh’s-sikât: eş-şehir bi: Meşyehatü’l-kübrâ”, (thk. Şerif Hâtim b Arif el-Avni), (Muhakkikin Girişi), 216-217.

⁶⁴ Taşkın, *Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî’nin el-Mu‘cem’üs-Sağîr*, 34; Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 110.

künye ve nisbelerini zikrettikten sonra, genellikle onlardan aldıkları âlî isnadlı veya pek fazla bilinmeyen birkaç hadisi nakletmişlerdir. Hicrî dördüncü asırdan itibaren hadis ilminde ana kaynaklarının telifi ile mu‘cem-meşyaha kitaplarında hadislerin yerine müellifin hocalarından okuduğu kitaplar ve kitapların müelliflerine kadar varan isnadları zikredilmiştir. Meşyehaların yoğunlaştığı yüzyıllar ise hicri 6-9./12-15. asırlara tekabül etmektedir.⁶⁵ Bu tespiti yedinci asır Dimaşklu muhaddislerin kaleme aldıkları meşyehaların varlığı teyit etmektedir.⁶⁶

2. Yedinci Asır Dimaşk Meşyehaları

2.1. Günümüze Ulaşmayan Eserler

Dimaşk'ta 6./12. ve 7./13. yüzyıllar arasını kapsayan taramalar sonucu meşyeha türü 97 eser tespit edilmiştir.⁶⁷ Eser sahipleri içerisinde başta İbnü'l-Buhârî'nin babası Ahmed el-Buhârî (ö. 623/1226) ve amcası Ziyâeddîn el-Makdisî (ö. 643/1246) olmak üzere Kudâme ailesinden pek çok muhaddis yanında İbnü'l-Buhârî'nin hadis rivâyet ettiği İbnü'l-Horastânî (ö. 614/1217), Yusuf b. Halil b. el-Karaca (ö. 555/1160) ve Hatib Merdâ el-Hanbelî (ö. 566/1161) gibi isimler yer alır. Yine bu dönemde *meşyeha* ve *mu‘cemlerle beraber sebet, erbaîn, avâlî, müselsel bi'l evveliyye, müselselât* tarzı eserler de tespit edilmiştir. Mezkûr eser sahiplerinin ekseriyeti erkek olmakla beraber Kerîme bnt. ez-Zübeyriyye (ö. 545/1150), Ümmü Muhammed Aîşe bnt. İsa b. Kudâme (ö. 611/1214) ve Zâhide bnt. ez-Zâhirî (ö. 717/1317) gibi hanımların da meşyehaları bulunmaktadır.

2.2. Günümüze Ulaşan Eserler

2.2.1. Mahtut Olanlar

⁶⁵ Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 23.

⁶⁶ Hicrî dördüncü asırdan yedinci asra kadar kaleme alınan bazı meşyeha türü eserler şunlardır: Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî'nin (ö. 303/915) *Meşyeha'sı*, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin (ö. 307/919) *Mu‘cem'i*, Ebû'l-Kasım el-Begâvî'nin (ö. 317/929) *Meşyeha'sı*, İbn Mende'nin (ö. 320/932) *Mu‘cemü's-Şuyûh'u*, Hâkim en-Nîsâbü'nin (ö. 405/1014) *Mu‘cemü's-Şuyûh'u*, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali el-Cevherî'nin (ö. 454/1062) *Meşyeha'sı*, İbnü'n-Nersî'nin (ö. 456/1064) *Meşyeha'sı*, Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed b. Fire İbn Sükkere es-Sarakustî'nin (ö. 514/1120) *Meşyeha'sı*, Ebû Gâlib Muhammed b. el-Hasan b. Ali el-Basrî el-Mâverdi'nin (ö. 525/1131) *Meşyeha'sı*, Yahyâ b. Ali b. Muhammed et-Tarrâh el-Bağdâdî'nin (ö. 536/1142) *Meşyeha'sı*, Kâdî İyâz el-Yahsûbî'nin (ö. 544/1149) *Meşyeha'sı*, Ebû'l-Hasan b. Muhammed b. el-Hillî'nin (ö. 552/1157) *Meşyeha'sı*, Ebû Tâhir es-Silefî'nin (ö. 576/1180) *Meşyeha'sı*, Ebû'l-Kasım el-Kazvî'nin (ö. 582/1186) *Meşyeha'sı*, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Meşyeha'sı*, Ebû'l-Fütûh Yusuf b. el-Mübârek b. Kâmil el-Haffâf el-Bağdâdî'nin (ö. 601/1205) *Meşyeha'sı*, Afife bint Ebî Bekr b. Ahmed b. Abdullah el-Fârkâniyye'nin (ö. 606/1209) *Meşyeha'sı* ve Zeyd el-Kindî'nin (ö. 613/1216) *Meşyeha'sı*. Ayrıntı için bk. Mar'aşlı, *Mu‘cem*, 1/176-219; Cafer-Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe*, 299-313 (dipnotlar).

⁶⁷ Mevcut eserlerin tam liste hâlini görmek için **Ek 3 Yedinci Asır Dimaşk Meşyeha Listesi**'ne bakılabilir.

1. Ebu'l-Kasım Hibetullah b. es-Sasrâ (ö. 626/1229) ve *Meşyeha'sı*⁶⁸
2. Cemâleddîn Abdullah b. Abdilganî el-Makdisî (ö. 629/1232), *Meşyeha ve Avâlî'si*⁶⁹
3. Ebû'l-Abbâs Abdiddâim b. Ni'me el-Makdisî (ö. 668/1270) ve *Meşyeha'ları*⁷⁰
4. Şerhü'l-Muğnî'nin sahibi Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Kudâme el-Makdisî (ö. 682/1283), *Meşyeha'sı*⁷¹
5. Ebû'l-Fadl Süleyman b. Hamza Takıyüddîn b. Kudâme (ö. 715/1315) ve *Mu'cemler'i*⁷²

2.2.2. Matbu' Olanlar

1. Ziyâeddin el-Makdisî'nin (ö. 643/1246) *Sebet ve Avâli'leri*
2. Yusuf b. Halil b. Karaca'nın (ö. 648/1250) *Mu'cem'i*
3. Reşîdüddîn ed-Dımaşkî'nin (ö. 650/1252) *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye'si*
4. Muhammed b. Hâmil el-Harrânî'nin (ö. 671/1271) *Avâlî'si*
5. Fahrüddîn b. el-Buhârî'nin (ö. 690/1291) *Meşyeha'sı*
6. Ebî Bekr b. Ah. b. Abdiddâim el-Makdisî'nin (ö. 718/1318) *Meşyeha'sı*
7. Şerefüddîn Makdisî es-Sâlihî'nin (ö. 719/1319) *Meşyehatü'l-Mut'im'i*

2.2.1. Meşyeha Müellifleri ve Eserleri

⁶⁸ Şam müsni Ebû'l-Kâsım b. Sasrâ'ya ait bu meşyeha, Bîrzâlî (ö. 739/1339) tarafından tahric edilmiş olup 17 cüzden müteşekkildir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-İmâd Ebû'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akerî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhârî men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnâut, Mahmûd Arnâut (Dımaşk-Beyrut: Daru'l İbn Kesir, 1986), 7/209; Cafer-Kettânî, Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatraf, 312.

⁶⁹ Ebû Musa el-Makdisî adına Ali b. Ömer el-Vânî (ö. 727/1327) tarafından *Meşyehatü Ebî Musa el-Makdisî* ismi ile tahric edilen bu meşyeha dışında *Sebetü mesmûâtı Ebî Musa el-Makdisî* ismi ile mevcut yazma iki eser bulunmaktadır. Müellif, *Sebet*'ini hicrî 586-589 yılları arasında Bağdat, İsfahân ve Hemedan'a gerçekleştirdiği rihleler neticesinde hocalarından sema yoluyla aldığı kitap ve cüzleri kaydederek telif etmiştir. Eser, müellifin hadis aldığı hocalarını alfabetik bir tertiple sıralamak suretiyle tertip edilmiştir. Neşredilmeyen bu nüsha Ziyâeddin el-Makdisî'nin hattı ile yazılmış olup halihazırda Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Ayrıntı için bk. Mar'aşlî, *Mu'cem*, 319.

⁷⁰ İbn Abdiddâim'in *Meşyehatü İbn Abdiddâim* ismiyle iki ayrı meşyehası bulunmaktadır. Bunlardan biri, doğrudan İbn Abdiddâim tarafından kaleme alınmış olup, diğeri ise İbnü'z-Zâhirî tarafından İbn Abdiddâim adına tahric edilmiştir. İbnü'z-Zâhirî'nin tahric ettiği meşyeha, aynı zamanda *Ehâdisü'l-Avâlî es-Sihâh* ve *l-Fevâidu'l-Hisân* ismiyle de anılmaktadır. Bu iki meşyeha, Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mahfuzdur. Ayrıntı için bk. Mar'aşlî, *Mu'cem*, 351-352.

⁷¹ *Şerhü'l-Muğnî* müellifi İbn Kudâme'ye nisbet edilen iki meşyeha olup bunlardan biri *Meşyehatü İbn Kudâme* ismi ile Mesud b. Ahmed el-Hârisî'nin (ö. 711/1311) tahricidir. Diğeri ise *Meşyehatü İbn Ebî Ömer* ismi ile Ali b. Balabân (ö. 684/1285) tarafından derlenmiştir. Ayrıntı için bk. Mar'aşlî, *Mu'cem*, 302.

⁷² Dönemin kâdilkudâtı Süleyman b. Hamza için iki farklı mu'cem derlenmiştir. Bunlardan ilki, *Mu'cemü't-Takî b. Ebî Ömer* adıyla Fahrüddîn Muhammed b. el-Ba'lebekî (ö. 732/1332) tarafından iki cilt halinde tahric edilmiştir. Fahrüddîn, aynı zamanda İbnü'l-Buhârî'nin de öğrencilerindendir. İbn Hacer'in işaret ettiği üzere, bu eserde Süleyman b. Hamza'nın, yüzü sema, yedi yüzü ise icâzet yoluyla olmak üzere bir çok hadis içermektedir. Süleyman b. Hamza için derlenen bir diğer mu'cem ise *Mu'cemü'l-Âlî li'l-Kâdî el-Hanbelî* adını taşımaktadır. Bu eser, Zehebî tarafından tahric edilmiş olup içerisinde musâfahât ve muvâfâkât türü hadisleri ihtiva etmektedir. Ayrıntı için bk. Mar'aşlî, *Mu'cem*, 390.

Bu bölümde hicri yedinci asır Dımaşk muhaddislerinin telif ettikleri meşyeha türü eserlerin (matbu‘ olan) genel yapıları ve içerikleri tanıtılacaktır. Bu eserlerin müellifleri ve kendilerine aidiyetleri, nüsha bilgileri, muhtevaları hakkında bilgiler verilecektir.

2.2.1.1. Ziyâeddîn el-Makdisî (ö. 643/1246)

2.2.1.1.1. Hayatı

Hakkında pek çok çalışma yapılan⁷³ Ziyâeddin el-Makdisî'nin tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed b. Abdurrahman b. İsmail b. Mansur es-Sa‘dî el-Makdisî ed-Dımaşkî es-Salihî el-Hanbelî'dir. Cemâziyelâhir 569/1174'te Sâlihiyye mahallesinde dünyaya geldi.⁷⁴ Annesi Rukiye bnt. Ahmed (ö. 621/1224), babası da Abdülvâhid b. Ahmed el-Makdisî (ö. 590/1194), Muvaffak b. Kudâme (ö. 620/1223) de amcasıdır. Ziyâeddîn el-Makdisî'nin Ahmed b. Abdülvâhid (ö. 623/1226), Abdürrahim b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 612/1215), Asiye bnt. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 640/1243) ve Zeyneb bnt. Abdülvâhid el-Makdisî adında kardeşleri vardır.⁷⁵

Ziyâeddin el-Makdisî ilim hayatı boyunca birkaç kez gittiği Kudüs'te 582/1186 senesi amcaları ile Haçlılara karşı cihada katıldı. 593/1197 senesinde Mısır'da Ebû'l-Kâsım el-Bûsîrî'den (ö. 420/1029) hadis dinledi. Ardından hicri 596/1200 senesi Bağdat'a geçip Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i, Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târihü'l-Bağdâdî*'si yanında birçok cüz, emâlî ve mecâlis, müsned, fevâid, kırk hadis türü eserleri okudu. Bağdat'tan Dımaşk'a geri dönen Makdisî, daha sonra Hemedan ve İsfahan'a geçti. Buralarda da pek çok hocadan istifade eden Ziyâeddin 599/1202 senesinde Bağdat'a geri dönerek derslere kaldığı yerden devam edip, ardından 602/1206'de Dımaşk'a döndü. Tekrar seyahat için yola çıkan Makdisî 605/1209'da Nîşâbur, Herat, Merv, Musul, Erbil'e gitmiş ve Hemedan'a geçti.⁷⁶

⁷³ Türkiye'de Mehmet Efendioğlu'nun TDV İslam Ansiklopedisi için kaleme aldığı "Ziyâeddin el-Makdisî" maddesi ile "Ziyâeddîn el-Makdisî ve el-Ehâdisü'l-muhtâra İsimli Eseri" adlı bir makalesi bulunmaktadır. Müstakil çalışma olarak ise Abdülkerim Malkoç *Ziyâüddîn el-Makdisî ve el-Ehâdisü'l-Muhtâra İsimli Eseri* adıyla bir doktora tezi yazmıştır. Ayrıca tezimizde çokça istifade ettiğimiz Rıdvan Kalaç'ın "*Eyyubi ve Memluk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*" adlı çalışmasında Ziyâeddin Makdisî'ye genişçe yer vermiştir. Arap dünyasında da pek çok çalışma yapılmıştır: Hasnâ' el-Bekrî'nin "ez-Ziyâ el-Makdisî ve Cuhûduhu fî 'İlmi'l-Hadîs" adlı doktora tezi, Dr. Esma Celal Sâlih, "Ziyâeddin el-Makdisî ve Cuhûduhu fî'l-Kitâbi Tarihîyye", Evs Abdülcebbâr el-Cebûrî "Ziyâeddin Makdisî Hayatuhu ve İshâmâtuhu İlmiyye" ve Aws Algburî "Şam'da H. 7. Asır Ulemanın Rolü: Ziyâüddîn Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî Örneği (H.569-643)" adlı çalışmaları bulunmaktadır.

⁷⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 4/48.

⁷⁵ Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed Ziyâeddin el-Makdisî, *Sebetü mesmûât*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfiz (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1999), 7-8.

⁷⁶ Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, 2/72.

Kaynaklarda beş yüzden fazla kişiden hadis dinleyip yazdığı zikredilen⁷⁷ Ziyâeddin el-Makdisî denilince akla Sâlihiyye Mahallesi'nde kendi imkânları ile inşa ettirdiği Ziyâiyye Dârülhadis'i gelir. Önceden temeli atılan ve hicri 620/1223'de tamamlanan bu müessede ömrünün sonuna kadar pek çok hadis dersi veren Ziyâeddin el-Makdisî, geriye büyük bir kütüphane bıraktı.⁷⁸ Pek çok eser telif eden Ziyâeddin el-Makdisî'nin en önemli eserlerinden biri ise *el-Ehâdisü'l-Muhtâre* adlı kitabı olup Buhârî ve Müslim'de yer almayan sahîh hadisleri derlemiştir.⁷⁹ *es-Sünen ve'l-Ahkâm*, *Fadâilü'l-A'mâl*, *Fadâilü'l-Kur'an*, *Fadâilü's-Şam*, *Tıbbu'n-Nebevî*, *İttibâu's-Sünen ve İctinâbü'l-Bid'a*, *el-Udde li'l-Kerbî ve's-Şidde*, *Ehâdisü Avâlî ve'l-Hikayât*, *Sıfâtü'l-Cenne*, *Cüz'ün fihî'r-Rüvâtü an Ebî'l-Hasan Müslim b. Haccâc*, *ez-Ziyâdât alâ Sülâsiyyâti'l-Ahmed* gibi pek çok eser telif etti.⁸⁰

2.2.1.1.2. Sebetü'l-Mesmû'ât

Bu eser, Ziyâeddin el-Makdisî'nin hicri 598-603 ile (ilk doğu rihlesi) 606-611 yılları arasında (ikinci doğu rihlesi) seyahat ettiği bölgeleri, kendilerinden ilim aldığı hocaları, katıldığı ders halkaları, daha sonra okutmak üzere muttasıl bir şekilde icâzetini aldığı kitaplarını tanıtmak üzere kaleme almıştır.⁸¹ Bir kısmı günümüze ulaşan bu eser, *Sebetü'l-mesmû'âti'l-İmam el-Hâfiz Ziyâeddin el-Makdisî* adıyla neşredilmiştir.⁸² Eser, *Sebetü's-semâi' Nefeullah bihî el-Kerîm*, *Sebetü'l-mesmû'âti li'l-abdi'l-fakir ilâ rahmetillahi ve rizvânihî Muhammed b. Abdülvâhid*, *Sebetü semâ' Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed el-Makdisî* gibi çeşitli isimlerle de bilinmektedir.⁸³ *Sebet*, “Ziyâeddin el-Makdisî → Süleyman b. Hamza el-Makdisî (ö. 715/1315) → Ahmed b. Ebî Bekr Abdülhâdî el-Makdisî (ö. 798/1396) → İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448) → Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) → Bedreddin el-Gazzî (ö.984/1576) → Abdulğânî en-Nablusî (ö. 1143/1730) → Abdurrahman el-Küzbürî (ö. 1185/1771) → Muhammed el-Küzbürî (ö. 1221/1806) → Abdurrahman el-Küzbürî (ö. 1262/1846) →

⁷⁷ Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dimaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 154.

⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 17/285.

⁷⁹ Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dimaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 120.

⁸⁰ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1984), 6/255; Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dimaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 161-185.

⁸¹ Sadece bir kısmı günümüze ulaşan eserin muhakkiki tahkik ve neşir esnasında bir takım zorluklarla karşılaştığını belirtir. Eserin eldeki nüshasının asıl nüshanın müsvedde (son halini almamış taslak metin) hali olduğunu ve müellifin elinde bulunan metnin son haline getirip getirmediği net olmadığı için metnin yapı ve güvenilirliği noktasında uyarıdır. Ayrıntı için bk. Ziyâeddin el-Makdisî, *Sebet*, (Muhakkikin Girişi), 37.

⁸² Makdisî, *Sebet*, 25-28.

⁸³ Makdisî, *Sebet*, 40.

Abdullah b. Dervîş es-Sekrî (ö. 1329/1911) → Muhammed Ebî'l-Hayr el-Meydânî (ö. 1380/1960)" isnadıyla muhakkike kadar intikal etmiştir.⁸⁴

Makdisî, eserinde sırasıyla şeyhlerinin isim, nesep, lakab ve künye bilgilerini sunduktan sonra, icâzet hakkı elde ettiği kitapları ve müelliflerini tam olarak aktarır. Ayrıca, söz konusu eserlerin müelliflerine kadar olan senedleri ile ve bu kitapları kendisiyle kimlerin işittiğine dair pek çok anekdot paylaşır.⁸⁵ Örneğin, Ebü'l-Fütûh Yusuf b. Kâmil el-Haffâf'dan (ö. 601/1205) hicri 598 senesinde babası Muhammed Abdulğani b. Abdülvâhid (ö. 600/1204) ve amcalarının kırâatleri ile *Cemîû Kitabü'r-rıhleti li'l-Hatîb*'i semâ ettiğini ve bu cüzü de müellifi Hatîb el-Bağdâdî'den Ebû Mansur el-Kazzâz (ö. 535/1141) ondan da hocası Yusuf b. Mübarek'e (ö. ?) ulaşan isnadıyla elde ettiğini verir.⁸⁶ Görüldüğü gibi bu kayıtlarla ilgili eserin tam ismini, kime ait olduğunu ve eseri ne zaman ve kimlerden dinlediğine dair isnad arası zengin bir bilgi aktarımı yapar.

Ziyâeddîn el-Makdisî'nin kitap/cüz takibi ve kütüphane koleksiyonunu tamamlama konusundaki gayreti satır aralarında görülmektedir. Nitekim bir eserin icâzetini baştan sona alamamışsa, eksik kalan nüsha veya cüzleri, ilgili hocasından başka bir zaman ve mekânda tamamlar. Kendisinden çokça icâzet aldığı Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den (ö. 562/1166) *el-İntisâr li-ashâbi'l-hadîs* adlı eseri Sem'ânî → Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096) isnadıyla rivâyet etmiştir. Ziyâeddîn el-Makdisî, bu eserin bir kısmını hocasına kendi kırâati ile sunmuş, bir bölümünü ise hicrî 609/1213 yılında Merv'de Müflih b. İsmail tarafından yapılan kırâat yoluyla olmak üzere tamamını elde eder.⁸⁷

Ziyâeddîn el-Makdisî *Sebet*'te toplam 94 hocasından icâzetini aldığı kitapların kaydını tutmaktadır. Bu hocaları ile İsfahan, Bağdat, Hemedan, Nîşâbur, Merv, Herat, Şehristânî, Harran gibi dönemin rihle rotalarına yapmış olduğu seyahatlerde mülâki olmuş, meclislerinde bulunmuş ve kendilerinden pek çok eserin icâzetini almıştır. Öte yandan icâzet ve semâda bulunduğu hocaları arasında hanım hocaları da olup bunlar: Dürre bnt. Osman b. Ebî Mansûr el-Bağdadî (ö. 604/1208), Zeyneb bnt. Abdurrahman en-Nîsâbûrî (ö. 615/1218), Aîşe bnt. Ma'mer el-İsfahânî (ö. 608/1212), Azîze bnt. Alî b. Yahya el-Bağdadî (ö. 600/1204), Afife bnt.

⁸⁴ Makdisî, *Sebet*, 44.

⁸⁵ Ziyâeddîn el-Makdisî'nin icâzetini aldığı eserlerin büyük çoğunluğunu semâ ve kırâat yoluyla almış olması, eserin ilmi değerini artırmaktadır. Ancak eserde yer yer farklı tahammül yolu örneklerine de rastlanılmaktadır. Nitekim Ziyâeddîn el-Makdisî Ukaylî'nin *ed-Duafâ* adlı eserini hocası Abdülvehhâb b. el-Mübârek el-Enmâtî'den münavele ile elde ettiğini belirtmektedir. Ayrıntı için bk. Makdisî, *Sebet*, 214.

⁸⁶ Makdisî, *Sebet*, 117.

⁸⁷ Makdisî, *Sebet*, 66-67.

Ahmed el-Fârfâniyye, (ö. 606/1210) Aynu'ş-şems bnt. Ahmed el-İsfahânî (ö. 610/1221), Fâhite bnt. Hasan b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 606/1210), Fatıma bnt. Hasan el-Hemedânî'dir (ö. 617/1220).

Sebet'in vefeyât kitaplarına kaynaklık edebilecek nitelikte bilgiler içerdiği görülmektedir. Nitekim Ziyâeddîn el-Makdisî, *fevâid* başlığı altında hocaları hatta onların hocalarına dair ölüm tarihlerini ay, gün ve mekân bilgileriyle birlikte kaydeder. İncelenen diğer eserlerde rastlanılmayan bu üslup eserin ilmî kıymetini artıran unsurlar arasındadır.⁸⁸ Öte yandan Ziyâeddîn el-Makdisî gitmiş olduğu pek çok şehirde semâda bulunduğu cami, medrese ve dârülhadis gibi müesseselerin kayıtlarını titizlikle tutmaktadır.⁸⁹ Bu mekanlar harici özellikle İsfahan ve Bağdat'ta Abdürrezzâk b. Abdülkâdir, (ö. 603/1207) Ebû Hafs Ömer b. Tabruz (ö. ?) ve Saîd b. Hüseyin (ö. 603/1207) gibi hocalarının tertip ettikleri ev derslerine katıldığına dair anekdotlar paylaşır⁹⁰

Sebet'ten yola çıkarak Ziyâeddîn el-Makdisî'nin ilmî seyahat gerçekleştirdiği şehirlerin geniş bir havzaya yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu şehirler sırasıyla İsfahan, Bağdat, Hemedan, Nîşâbur, Merv, Herat, Şehristan ve Harran'dır. Nisbelerden hareketle en çok faydalandığı hocaları bölgelere göre: İsfahan (40), Bağdat (29), Hemedan (13), Nîşâbur (69), Herat (3), Merv (2), Şehristan ve Harran'da ise yalnızca birer âlimden ilim tahsil etmiştir. Yolculukları esnasında en çok İsfahanlı ve Bağdat'taki hocalarından icâzet almıştır. Bu da İsfahan ve Bağdat bölgelerinin ilmî açıdan canlı olduğunu ve Ziyâeddîn el-Makdisî'nin bu bölgelerdeki rihlelerinin ilmî yönden mümbit ve verimli geçtiğini göstermektedir. Öte yandan eser bize kimi yerlerde Ziyâeddîn el-Makdisî ve hocaları arasında geçen diyaloglara dair anekdot sunar. Bağdat seyahatinde ziyaret ettiği hocası Zâhir b. Ahmed es-Sekâfi'nin 22 Zilkâde 606 tarihinde vefatından bir gün önce aralarında geçen şu olayı aktarmaktadır:

“Ben (Ziyâeddîn el-Makdisî), cumartesi günü kendisine gitmiştim. O oturuyordu. Ona selam verdim, çıkmak istedim, (bana) şöyle dedi: “Hiçbir şey okumayacak mısın?” Ben de: “Sadece seni görmeye geldim,” dedim.”⁹¹

Bu diyalog, bir talebenin hocasıyla gerçekleştirdiği son sema veya görüşmeye dair önemli bir bilgi sunmasının yanı sıra, hocanın öğrenciyi okumaya teşvik eden yaklaşımını da

⁸⁸ Makdisî, *Sebet*, 98-99.

⁸⁹ Makdisî, *Sebet*, 62, 68, 70, 72, 92, 102, 108.

⁹⁰ Makdisî, *Sebet*, 197, 208.

⁹¹ Makdisî, *Sebet*, 58.

ortaya koymaktadır. Özellikle “Sadece seni görmeye geldim” ifadesi, öğrencinin hocasına duyduğu derin bağlılığı ve hoca-talebe ilişkisinin samimi yönünü yansıtan anlamlı bir örnektir.

Rivâyet hakkını elde ettiği eser ismi ve müellifiyle birlikte toplamda 300 kitap⁹² ismini ihtiva eden bu çalışmada içerisinde Kuşeyrî (ö. 465/1072), Nesâî (ö. 303/915) ve Ebû Nuaym’ın (ö. 430/1038) *Erbaûnları*, Hâkim en-Nisâburî (ö. 405/1014), Zahir b. Tâhîr (ö. 642/1245), Taberânî’nin *Emâlîleri*, Hatib el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdat’ı ile er-Rihle fî Talebi’l Hadîs*’i, İbn Ebû’d-Dünyâ’nın (ö. 282/895) *et-Tefekkür ve’l-İ’tibar*’ı, Buhârî (ö. 256/870) ve İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) *Camî’leri*, Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Nesâî’nin *Sünenleri*, İbn Ebî Arûbe’nin (ö. 318/931) *Tabakât*’ı, Nuaym b. Hammad (ö. 228/843), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Rûyânî (ö. 307/920), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin (ö. 204/819) *Müsnedleri*, Begavî, (ö. 516/1122) Taberânî ve Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî’nin (ö. 307/919) *Mu’cemleri*, Ali b. Medînî (ö. 234/848), İbn Mende (ö. 470/1078) ve Hâkim’in *Rical*’i gibi meşhur hadis kitapları yanında fazla bilinmeyen eserler de yer alır. Zikredilen bu eserler dışında pek çok eserinin icâzet hakkını elde eden Makdisî’nin sahip olduğu bu kıymetli eserler onun ilmî kişiliğinin hakkında bilgi vermekle beraber zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu gösterir. Zikredilen eserlerin tür bakımından genel bir tasnifini yaptığımızda: Adâb, Erbaûn, Eşribe ve Et’ime, Efrâd, Emâlî, Evâil, Tarih, Rical, Tabakat, Tefsir, Sülâsiyyât, Hadis Cüz’leri, Hikayât, Rihle, Zühed, Sünen, Su’âlât, Duafâ, Tıb, Avâlî, Garâib ve Ferd hadisler, Fiten, Fedâil, Fevâid, Mecâlis, Müstahrec, Müsned, Meşyeha, Mu’cem, Rical, Muvâfakat, Nâsih-Mensuh, Vasiyet ve Ferâiz türleri ile alakalı kitap fihristleri eserde bulunmaktadır.

Sebet’ten yola çıkarak Ziyâeddin el-Makdisî’nin rihle haritası ve icâzetini aldığı eserlerin kendisi ile Dimaşk’a girişlerinin tespiti mümkündür. Makdisî 8 Şaban 608/1212’de Nişâbur’a giriş yapmış ve aynı yıl içerisinde Merv’e geçer. Hicri 27 Safer 610 /1214 senesinde Herât’ta bulunmuş akabinde Nisâbûr’da ikamet eder. Nisâbûr’da bulunduğu süre zarfında hastalığa yakalanmış daha sonra Bağdat’a geçmiş ve Safer 612/1215 senesinde şehirden ayrılır. Bu rihle rotası ile hangi eseri hangi şehirde iken semâ edip Dimaşk’a getirdiğini de tespit etmek mümkündür. Örneğin Hatib el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserini hicri 4 Ramazan 601/1205 senesinde hocası Ebû’l-Hasan b. Ali el-Âkûlî’den (ö. 609/1213)⁹³ ve bir diğer eser *er-Rihle fî talebi’l-hadîs’ini* ise Ebû’l-Fütûh Yusuf b. el-Mübarek b. Kâmil’den (ö. 601/1205) Bağdat’ta semâ eder.⁹⁴ Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ini Abdullah Hanbel b. Abdullah b. el-

⁹² Makdisî, *Sebet*, 49-241.

⁹³ Makdisî, *Sebet*, 151.

⁹⁴ Makdisî, *Sebet*, 117.

Ferec'den Bağdat'ta Mehdî Camii'nde dinler.⁹⁵ İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-Sahâbe*'sini 27 Ramazan 599/1203 senesinde Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hanbelî (ö. 622/1225)'den İsfahan'da semâ eder.⁹⁶ Bu gibi örneklerden yola çıkılarak, Ziyâeddin el-Makdisî'nin bir kitabı (yıl, mekân, şehir ve hoca bilgileri bağlamında) nasıl elde ettiğine dair sürecin izlenebilmesi; eserlerin bölgeler arası dolaşımı, eser ismi ile müellifine aidiyet ilişkisinin tespiti ve dönemin uleması arasındaki kültürel etkileşimin seyrine dair verilerin ortaya konulabilmesi, eserin sağladığı faydalar arasındadır.

2.2.1.1.3. Avâli'l-Esânîd

Muhaddislerin ilk dönemlerden itibaren hadis naklinde âlî isnad vurgusunu ön planda tutup bu minvalde gayret etmeleri kitap naklinde de kendisini göstermektedir. Bu meyânda, muhaddisler icâzet haklarını elde ettikleri mesmuâtları içerisinde âlî isnadlı rivâyetleri tespit edip avâli tarzı eserler kaleme almışlardır.⁹⁷ Giriş bölümünde temas edildiği üzere avâlîler içerik açısından farklı olsa da tür olarak meşyeha literatürünün bir parçası kabul edilebilir. Ziyâeddin el-Makdisî'de bu eserini mesmûâtları içerisinde kendisine yedi râvi ile ulaşan rivâyetleri bir araya getirmektedir. *Avâli*, 14 sahabeden nakledilen 52 hadis ihtiva etmekte olup eserin mahdut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi 38 (177-186) numaralı mecmuada kayıtlıdır.⁹⁸

Kitabın müellife kadar olan rivâyet zinciri: “Ziyâeddin el-Makdisî → Fahr Ali b. Buhârî → Muhammed b. Ebî Ömer es-Salihî (ö. 680/1281) → Ahmed b. Hasan b. Abdülhâdî (ö. 856/1452) → Kemaleddin Muhammed b. Hamza el-Huseynî (ö. 933/1527) → Şihab Ahmed et-Tîbî (ö. 979/1571) → Şems Muhammed Meydânî (ö. 1033/1624) → Abdülbâki Ba'li (ö.1071/1661) → Ebî'l-Mevâhib Muhammed el-Hanbelî (ö.1112/1700) → Şihâb Ahmed el-Menîni (ö. 1156/1743) → Muhammed el-Küzberî → Abdurrahman el-Küzberî → Ahmed Müslîm el-Küzberî → Selim el-Mesûdî (ö. 1324(1906) → Ebî'l-Hayr el-Meydânî (ö. 1380/1960)” isnadıyla muhakkike ulaşmaktadır. Eserin nâsihi Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Makdisî olup kendisinden iki defa semâ etmiş ve hicri 635 senesinde yazmıştır.⁹⁹ Daha sonra eseri Ebû'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülcebbâr el-Makdisî iki defa kırâat etmek suretiyle tashih etmiştir. Muhakkik, Ziyâ el-Makdisî'nin diğer

⁹⁵ Makdisî, *Sebet*, 178.

⁹⁶ Makdisî, *Sebet*, 175.

⁹⁷ Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, 82.

⁹⁸ Elbânî, *Fihrisu mahtutati Dâri'l-Kütübî'z-Zâhiriyye*, 454; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 659; Rûdânî, *Sılatü'l-halef*, 388.

⁹⁹ Ziya ez-Makdisî, *Avâli'l-esânîd*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız (Darü'l-Mektebî, ts.), 19.

eseri olan *Sebet'ini* aldığı hocası Muhammed Ebû'l-Hayr el-Meydanî'den bu eseri de 1380/1960 senesinde umumî icâzetle almıştır.¹⁰⁰

Makdisî, tıpkı *Sebet'*inde olduğu gibi *Avâlî'*sinde de bab başlıkları altında zikredeceği mezkûr hocanın tam isim, künye, lakab ve nesebi, rivâyeti elde etme şekli, hoca ile mülâki oldukları mekân ve katıldığı ilim meclislerine dair ayrıntılı bilgi vermesi onun ilmi titizliğini gösterir. Öte yandan Ziyâeddin esere ilk olarak sahabe râvisi Enes b. Mâlik'e ait olan rivâyetlerle başlayıp Züheyr b. Surd'un rivâyetleri ile bitirmiştir.¹⁰¹ Eserde coğrafi olarak isnad aralarında pek çok kıymetli bilgi bulunur. Ziyâ el-Makdisî hocası Ebû Tâhîr İsmail b. Sâlih b. Yasin ile Mısır ve Kahire arasında bulunan bir caddede,¹⁰² Ebû Tâhîr Mübârek'den Bağdat'ın mahallelerinden Harîm'de karşılaşarak kendilerinden hadis rivâyet etmiştir.¹⁰³ Ziyâeddîn el-Makdisî'nin özellikle semâ mekânlarına dair bilgi notları düşmesi, *Avâlî'nin* yalnızca bir hadis derlemesi olmadığını, ilmî seyahatname ve şehir-toplum tarihçiliği açısından bir kaynak hüviyetinde olduğunu gösterir.

2.2.1.1.4. Min Avâlî hadîsi'l-Hâfız ez-Ziyâ'

Hadis ilminde âlî isnadın nüvelerinden olan *muvâfakat*, sözlükte bir nesneyi bir nesneye vurmak ve bir kimseye rast gelmek anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁴ Terim anlamı meşhur hadis musannıflarından birinin rivâyet etmiş olduğu bir hadisi, senedde musannıfın şeyhinde birleşmek üzere musannıfına uğramayan bir senedle rivâyet etmektir.¹⁰⁵ Başka bir ifadeyle kitapta bulunan bir hadisi bir başka muhaddis, müellifinin şeyhinden rivâyet etmekle ona *muvâfakat* etmiş sayılmaktadır.¹⁰⁶ Ziyâeddîn el-Makdisî de mesmuâtları içerisinde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*indeki bazı hadisleri kendisinin yer almadığı, fakat hocalarında birleşen âlî isnadlı rivâyetleri bir araya getirmektedir. Böylece o, Ahmed b. Hanbel'in hocalarına daha az râvi ile ulaşmaktadır.¹⁰⁷ Eserin tam ismi *Min Avâlî Hadîsi'l-Hâfız ez-Ziyâeddin el-Makdisî*

¹⁰⁰ Makdisî, *Sebet*, 10.

¹⁰¹ Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Avâlî'si* bir müsned havası içermektedir. Nitekim müsnedü's-sahabîlerde olduğu gibi o da sahabîlere göre bir tasnif yapmıştır. İlk sahâbî ise Enes b. Mâlik olup kendisine ulaşan tariklerle toplam 25 hadis rivâyet etmiştir.

¹⁰² Makdisî, *Avâlî'l-esânîd*, 45.

¹⁰³ Makdisî, *Avâlî'l-esânîd*, 59.

¹⁰⁴ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 299.

¹⁰⁵ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 122; Tuğçe Günaydın, *Hadis Rivâyetinde Âlî İsnadlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2023), 56.

¹⁰⁶ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 299.

¹⁰⁷ Eserin mahdut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi 16 (1-17) numaralı mecmuada kayıtlı bir şekilde bulunup Mutî' el-Hâfız tarafından tahkik edilerek Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye tarafından neşredilmiştir. Ayrıntı için bk. Elbânî, *Fihrisu mahtutati Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*, 455.

tahricihû mine'l muvâfakât fî meşayih'l İmam Ahmed olup, başlıktan da anlaşılacağı üzere Makdisî, Ahmed b. Hanbel'in hocalarından bazılarına daha âlî isnadlarla ulaşarak hadislerini nakletmektedir.¹⁰⁸

Eser, Ziyâeddin Makdisî → Ahmed b. Abdurrahman b. Abdülvâhid Makdisî → Abdullah Muhammed b. Hamil el-Harrânî → Muhammed b. Abdalbaki b. İlyas b. Sencârî → Ali b. Hasan b. Dâvûd → Abdürrahîm b. Ali b. Ahmed → Ali b. Muhammed b. Abdülhafız → Nasr b. Abdülmün'im b. Hâmil → Kardeşi Muhammed" isnadı ile müellife kadar ulaşmaktadır.¹⁰⁹ Eserin nâsihi Harrânî'den Ebû Kasım b. Süleyman b. Mahmud el-Vâsîti, Muhammed Nasır ed-Dımaşkî, Muhammed b. İbrahim b. İsa el-Erbîlî, Abdullah b. Şeyh Habbâb b. Abdullah, Ahmed b. Şeyh Said, Hubeyş b. Şebîb, kardeşi Fatıma, Ebû Bekr Abdullah b. Abdülhamid b. Abdülhâdî, Şehabeddin Ahmed el-Makdisî'nin oğulları Muhammed ve Abdurrahman, Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Vasiti'nin oğulları Muhammed ve Ahmed hicri 667'de Dımaşk Alemiyye Dâru'l-Hadis'inde semâ edilip tashih edilmiştir.¹¹⁰

Ziyâeddin el-Makdisî tıpkı *Sebet* ve diğer *Avâlî*'sinde olduğu gibi bab başlıkları altında zikredeceği hocasının tam ismini, künye, lakab ve nisbesini, rivâyeti elde etme şeklini, mülâki oldukları mekâna dair bilgileri detaylıca verir. Öte yandan eser Ahmed b. Hanbel'in hocalarına göre tasnif edilmiştir. Müellif ilk sırada Muhammed b. Beşîr'e (ö. 203/819) ve ondan da sahabe râvisi Sa'd b. Vakkas'a (ö. 55/674) bağlanan isnadı ile vermektedir. Muhammed b. Sâbık'a (ö. 213/829) ulaşan ikinci hadiste de Makdisî, ilgili rivâyeti İsfahan'da Esad b. Mahmud b. Halef (ö. 600/1204) ve Ebû Cafer es-Saydelâni'den (ö. 603/1207) almaktadır.¹¹¹

İsnad satır aralarına bakıldığında Ziyâeddin el-Makdisî'nin semâ ettiği rivâyetlerin birden fazla tarikini ulaşma gayretinde olduğu görülmektedir. Ahmed b. Hanbel'in hocası Muhammed b. Mus'ab'a (ö. 208/824) ulaşan isnadda Ziyâeddin rivâyeti Bağdat'ta Abdurrahman el-Umrî (ö. ?) ve Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'den (ö. 597/1201); Kahire'de Ebû'l-Hasan Ali b. Hamza'dan (ö. 569/1174) kırâat ile almaktadır. Bir başka misalde Ahmed b. Hanbel'in bir başka hocası Arim b. el-Fâdıl'a (ö. 224/839) dayanan ilgili rivâyeti Bağdat'ta Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed el-Umrî ile İsfahan'da kendisinden çokça rivâyeti olan hocası Ahmed b.

¹⁰⁸ Ziya ez-Makdisî, *Min Avâlî Hadîsi'l-Hâfiz ez-Ziyâeddin el-Makdisî*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfiz (Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.), 6.

¹⁰⁹ Makdisî, *Avâlî Hadîsi'l-Hâfiz ez-Ziyâeddin*, 69.

¹¹⁰ Makdisî, *Avâlî Hadîsi'l-Hâfiz ez-Ziyâeddin*, 70.

¹¹¹ Makdisî, *Avâlî Hadîsi'l-Hâfiz ez-Ziyâeddin*, 24.

Nasr es-Saydalânî'den rivâyet etmektedir.¹¹² Öte yandan Makdisî *Avâlî*'sinde olduğu gibi bu eserinde de isnad içi semâ mekânlarına dair pek çok detay bilgi vermektedir.¹¹³

2.2.1.2. Yusuf b. Halil Karaca (ö. 648/1250)

2.2.1.2.1. Hayatı

Hicri 555 yılında doğan İbn Halil'in tam adı Yusuf b. Halil b. Karaca b. Abdullah Dimaşkî el-Halebî, el-Ademî el-Hanbelî'dir. Dimaşk'ta doğduğu için Dimaşkî, ömrünün sonlarına doğru Halep'e yerleşip orada vefat ettiği için Halebî, deri işçiliği yaptığı için Edemî, Hanbelî mezhebine müntesip olduğu için Hanbelî nisbeleri ile anıldı. İbn Halil'in lakabı Şemseddin, künyesi Ebû'l-Haccâc'dır.¹¹⁴ Hadisle uğraşan İbrahim b. Halil el-Âdemiyye (ö. 658/1260) ve Yunus b. Halil (ö. 648/1250) adlarıyla kardeşleri vardır. İbn Halil mutat olan erken yaşlarda ilim tahsili ile uğraşmaması dikkat çeker. Daha çok ticaret ile geçimini sağlayıp otuzlu yaşlarına geldiğinde ilm-i hadis başta olmak üzere diğer alanlara teveccüh gösterdi.¹¹⁵

Kendi döneminin en fazla rihle yapan muhaddislerinden biri kabul edilen İbn Halil, ilk rihlesini döneminin önemli ilim merkezlerinden Bağdat'a 586/1190 yılında otuz bir yaşında gerçekleştirdi. Şehirde belirli bir süre kalan İbn Halil pek çok hocadan istifade edip, ardından İsfahan'a geçti. İsfahan'da da başta fıkıh ve hadis olmak üzere hocalarından pek çok ilim tahsil etti. İsfahan'dan sonra yönünü Musul'a çeviren İbn Halil, buradan ikinci kez Bağdat'a geçti. Gittiği bu yerlerde döneminin önemli âlimlerinden istifade ederek Halep'e giden İbn Halil burada pek çok hadis meclisi tertip etti.¹¹⁶

Abdülganî el-Makdisî (ö. 600d1203), Ebû Said Halil el-İsfahânî (ö. 596/1200), Ebû Tâhîr Berekât el-Huşûî (ö. 598/1202), Abdülaziz b. el-Ahzar (ö. 611/1214), Ömer b. Taberzed (ö.607/1210), Yahya b. Bevş el-Bağdâdî (ö. 593/1197), Muvaffak İbn Kudâme (ö. 620/1223), Abdülgâlib eş-Şeybânî (ö. 591/1195), Muhammed b. İsmail et-Tarsûsî (ö. 595/1198) gibi hocalarından Hanbelî fikhını; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sülemî (ö. 570/1175), Muhammed b. Abdülvâhid el-İsfahânî (ö. ?), Mücîrüddîn Mahmud b. el-Mübarek el-Vâsîfî (ö. 593/1197) gibi pek çok hocasından ise Şâfiî fikhını öğrendi. Eserin muhakkiki Dr. Amir Hasan

¹¹² Makdisî, *Avâlî Hadîsi 'l-Hâfiz ez-Ziyâeddin*, 55.

¹¹³ Makdisî, *Avâlî Hadîsi 'l-Hâfiz ez-Ziyâeddin*, 46, 50.

¹¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 23/151.

¹¹⁵ Dimaşki, *Tabakatü ulemâi 'l-hadis*, 4/193.

¹¹⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 29/84.

Sabri et-Temimî de Yusuf b. Halil'e talebelik yapan 121 kişinin ismini tespit etmektedir.¹¹⁷ Doksan üç yıl gibi uzun bir ömür yaşayan ve kaynaklarda güvenilir, hafız, çokça rıhle yapan, güzel yüzlü, cömert gibi övgülere mazhar olmuş bir şahsiyet olarak tanıtılan İbn Halil,¹¹⁸ Cemâziyelâhir 648'de cuma günü vefat etti. Halep Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından naaşı Zâhir Bâbi'l-Erbaîn kabristanlığına defnedildi.¹¹⁹

2.2.1.2.2. Mu'cemü's-Şüyûh

Oldukça hacimli olan bu eser, Yusuf b. Karaca'nın yaptığı ilmî seyahatler neticesinde yüzlerce hocasından hadis, haber ve şiir rivâyetlerinde bulunarak hazırladığı ve *Mu'cemü's-Şüyûh* adlı ile bilinen kıymetli bir çalışmadır.¹²⁰ Muhakkik, eserin müellife aidiyeti noktasında nüshalarda herhangi bir isim belirtilmese de kitabın isminin *Mu'cemü Hafız Yusuf b. Karaca* olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Zehebî,¹²¹ Mevsilî, Cemâlüddîn es-Sâbûnî (ö. 680/1281),¹²² Subkî (ö. 756/1355),¹²³ İbn Receb el-Hanbelî (ö. 536/1141),¹²⁴ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449),¹²⁵ Alâî (ö. 761/1359), İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262) gibi pek çok âlim eserin isim ve varlığını doğrulamaktadır.¹²⁶

Hoca esaslı kaleme alınan *Mu'cemü's-Şüyûh* adlı eserini *elif* harfinde teberrüken Ahmed isimlilerle¹²⁷ ile başlayan İbn Halil, sonunda Yunus b. Ebî'l-Meali b. Ebîl-Ferec'den (ö. ?)¹²⁸ aldığı rivâyetleri vermek suretiyle alfabetik bir sıra gözeterek tertip etmiştir. Son kısımda ise 23 hanım hocasına yer veren İbn Halil, alfabetik sıra gözetmeden Zeyneb bnt. Abdülvehhâb es-Sâbûnî'den (ö. 588/1192) başlayarak Fatıma bnt. Ensârî (ö. 600/1202)¹²⁹ ile eserini sonlandırmıştır. Bununla birlikte müellif eserinde hocalarının tanıtımını yapacağı zaman isim, neseb, künye, lakab, varsa özel nitelendirmeler (meslek, vazife, mezhebi aidiyet vs.), ikamet

¹¹⁷ Yusuf b. Halil el-Karaca, *Mu'cemü's-Şüyûh*, thk. Dr. Amir Hasan Sabri et-Temimî, 76-96.

¹¹⁸ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 14/611.

¹¹⁹ İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 53.

¹²⁰ Eser Dr. Âmir Hasan Sabri et-Temimî tarafından tahkik edilerek 2010 yılında neşredilmiştir.

¹²¹ Zehebî, *Siyer*, 87.

¹²² Ebû Hâmid Cemâleddîn Muhammed b. Ali b. Mahmûd es-İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl fi'l-Ensâb ve'l-Esma ve'l-Elkab* (Bağdad: Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İraki, 1957), 195.

¹²³ Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b Ali b Abdilkafi es-Sübki, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-HalEbî, 1964), 103.

¹²⁴ Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b Ahmed İbn er-Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman Useymî (Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 2005), 2/519.

¹²⁵ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mecmâu'l-Müesses li'l-Mu'emi'l-Müfehres*, thk. Muhammed Şekur Meyadini (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 194.

¹²⁶ İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 141-145.

¹²⁷ İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 166.

¹²⁸ İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 607.

¹²⁹ İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 626.

ettiği şehirler ile alakalı bilgiler vererek zengin bir biyografi tanıtımı yapmıştır. Döneminin fakihlerinden Ebû Abdullâh el-Halebî olarak da bilinen hocasının tam ismi Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Halebî el-Fakîh olup kendisinden Dımaşk'ta hadis semâ etmiştir.¹³⁰ Aynı şekilde Hanbelî mezhebine mensup olduğunu belirttiği hocalarından Ebû Bekir'in tam ismini Ebû Bekir Gıyâs b. Hasan b. Saîd b. Ahmed b. Abdullah b. Hanbelî olarak vermiş ve kendisinden Bağdat Harbiyye'de hadis dinlemiştir.¹³¹ İbn Halil, hocalarına dair yalnızca isim, nesep ve lakap bilgileriyle yetinmeyip; imam, kâdî, kâdılkudât, zâhid, sûfî, mu'addil, seyyidü'l-e'imme, hatîb ve mukrî gibi unvan ve vasıflarla onların ilmî ve toplumsal konumlarını da ayrıntılı biçimde aktarır. Ayrıca, söz konusu hocaların geçimlerini nasıl temin ettiklerine ve mezhebî aidiyetlerine dair bilgileri özenle kaydeder.¹³² Öte yandan İbn Halil eserinde mescid¹³³ ribât,¹³⁴ ev¹³⁵ ve saray¹³⁶ varıncaya kadar katıldığı ve hadis dinlediği birçok mekânı da vermektedir.

Yusuf b. Halil'in *Mu'cem*'i ekseriyeti merfu hadislerin yer aldığı 507 hadis ihtiva etmekte olup rivâyetlerin semâ edildiği bölgelerin coğrafi dağılımı: İsfahan, Bağdat, Basra, Kudüs, Hicaz (Mekke, Medine, Uhud, Makam-ı İbrahim), Beyrut, Dımaşk, Harbiyye, Şam, Mısır, Nîşâbur, Yemen rihle güzergahlarıdır. İbn Halil'in rihle gerçekleştirdiği bu ilim merkezleri içerisinde sırasıyla en çok Bağdat, Dımaşk, İsfahan, Harbiyye'deki hocalarından hadis rivâyet etmiştir. Rivâyet yoğunluğunun bu merkezlerde toplanması, hem müellifin ilim ağı içerisindeki yönelimlerini hem de bu bölgelerin ilim havzası olmaları ile irtibatlıdır.

2.2.1.3. Reşîdüddîn el-Müferric b. Ali ed-Dımaşkî (ö. 650/1252)

2.2.1.3.1. Hayatı

Tam adı Reşîdüddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. el-Müferric b. Ali b. Abdülaziz b. Amr Hızır b. Muhammed b. Mesleme el-Umevî ed-Dımaşkî olup 555 senesinin Rebûlâhir ayında Dımaşk'ta dünyaya geldi. Dımaşk'ta Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan b. Asâkir'den (ö. 571/1176) on bir yaşında hadis dinlemeye başladı. Dımaşklılı diğer bir âlim Abdullah b. Muhammed et-Tenûhî (ö. 581/1185) de hadis dinlediği hocalarındandır. Kendisinden hadis dinleyenler arasında

¹³⁰ İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 519.

¹³¹ İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 454.

¹³² İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 408, 411, 417, 448.

¹³³ Mescid-Cami kayıtları için bk. İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, (No: 116, 250, 325, 372, 466, 473).

¹³⁴ Ribât kayıtları için bk. İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, (No: 88).

¹³⁵ Ev kayıtları için bk. İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, (No: 186, 272, 362, 426, 437, 9, 11, 52, 114, 169, 216, 242). 386.

¹³⁶ Saray dersleri için bk. İbn Halil, *Mu'cemü's-Şüyûh*, (No: 192).

Dimyâtî, İbrahim b. Muhammed Abdurrahman b. Nuh el-Makdisî (ö. 721/1321), İbn Attâr (ö. 711/1311), İbnü'l-Adîm (ö. 713/1313), İbnü'l-Hallâl (ö. 702/1303), yeğeni Abdürrahim b. Yahya b. Müferric (ö. 719/1319), Muhammed b. Musa b. Halef b. Râcih (ö. 717/1317) gibi önemli muhaddisler gelmektedir.¹³⁷

İbnü'l-Müferric, ilim ehli arasında tanınmış ve itibar sahibi şahsiyetler arasında yer alır. Ancak onun şöhreti sadece geniş bilgi birikimi, çok sayıda rıhle gerçekleştirmesi veya telif ettiği eserlerin çokluğu ile sınırlı değildir. Asıl kıymeti, erken yaşta aldığı icâzetler ve 95 yıl gibi uzun bir ömür sürmesiyle ortaya çıkar. Bu durum, kendisini âlî isnadlı rivâyetler ve eser icâzetlerine sahip bir âlim yapar. İbnü'l-Müferric, Zilkade 650 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Cenaze namazı hicrî 19 Zilkade çarşamba günü Dımaşk Camii'nde kılınıp, naaşı Kasiyûn Dağı Kabristanlığı'na defnedildi.¹³⁸

2.2.1.3.2. Meşyehatü'l-Bağdâdiyye

Bu eser Reşîdüddin b. Mesleme'nin (ö. 650/1252) erken yaşta (4 yaş) Bağdatlı muhaddislerden icâzetini aldığı rivâyetlerden oluşmaktadır. Eserin ismi *el-Cüzü'l-evvel mine'l-Meşyahati'l-Bağdâdiyye* olup Birzâlî (ö. 739/1339) tarafından tahriç edilmiştir.¹³⁹ Birzâlî'nin tahriç ettiği ve toplamda 54'ü erkek, 6'sı kadın olmak üzere 60 hocadan oluşan *Meşyeha*, dikkat çekici bazı özellikleri haizdir. Öncelikle, müellifin yalnızca tek bir beldedeki (Bağdat) hocalarından aldığı rivâyetleri içermesi,¹⁴⁰ tek bir tahammül sîgası (mükâtebe) kullanılması yönü ile diğer eserlerden ayrılmaktadır. İbnü'l-Müferric'in bu hocaların tamamından hicrî 599'da yani henüz dört yaşında mükâtebe yoluyla ilgili rivâyetlerin icâzetini elde etmesi kanaatimizce eseri kıymetli kılan diğer bir unsurdur.¹⁴¹

¹³⁷ Zehebî, *Siyer*, 23/282.

¹³⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 8/120.

¹³⁹ Zehebî, *Siyer*, 16/40; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, thk. Abdulmuid Han (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1972), 3/69; Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe*, 305; Mar'âşlî, *Mu'cem*, 339.

¹⁴⁰ Girişte ifade edildiği gibi bu eser İbnü'l-Müferric'in henüz dört yaşında iken Bağdatlı hocalarından mükâtebe yoluyla aldığı rivâyetleri içeren şehir esaslı bir meşyehadır. Ancak burada açıklığa kavuşturulması gereken temel husus, İbnü'l-Müferric'e icâzet veren bu râvilerin aslen Bağdatlı mı, yoksa farklı beldelerden gelerek belirli bir süreliğine Bağdat'ta ikamet eden muhaddisler mi olduklarıdır. Yapılan tetkikler neticesinde, eserde adı geçen 60 hocanın bir çoğunun Bağdatlı olduğu tespit edilmekle birlikte; Hemedân, İsfahan ve Harranlı râvilerin de bazı örneklerde yer aldığı görülmektedir. Bu itibarla söz konusu meşyehanın "Bağdatlı hocaların yer aldığı bir eser" yerine, "Bağdat'tan İbnü'l-Müferric'e icâzet veren hocaların rivâyetlerinin derlendiği bir meşyeha" olarak tanımlamak daha uygun olacaktır. Farklı şehre mensup hocalar hakkında bk. İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 39, 54, 67, 95.

¹⁴¹ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 17.

Eseri tahriç eden Birzâlî müellifin hocalarından icâzetlerini aldığı hadisleri ve geçtikleri kaynakları aktardıktan sonra biyografi sahipleri hakkında geniş malumat vermektedir. Nitekim bir rivâyette İbn'ül-Müferric, döneminin nahiv uzmanı Ebû Muhammed Ahmed el-Haşşâb'dan (ö. 567/1172) Bağdat'ta hicri 599'da kitabından rivâyet izni verdiği ilgili hadisin akabinde Birzâlî rivâyetin Buhârî ve Müslim'in tahriç ettiğini zikrettikten sonra şeyhin genişçe hâl tercemesini vermektedir.¹⁴² Mübarek b. Sadaka Ebû'l-Fad'l Simsâr'dan (ö. 562/1167) hicri 599'da icâzetle aldığı Abdullah b. Süfyan o da babasından o da Hz. Peygamber'den (s.a.v): “Allah'a inandım de, sonra da dosdoğru ol!” hadisini nakletmektedir. Birzâlî bu hadisi Müslim'in: “Ebî Bekr b. Ebî Şeybe → Ebû Küreyb → Abdullah b. Nümeyr → Kuteybe b. Sa'd → İshâk b. İbrahim → Cerîr → Ebî Küreyb → Ebî Üsâme → Hişâm b. Urve → Babası → Süfyan b. Abdullah es-Sekafî” isnadıyla tahriç ettiğini nakletmiştir.¹⁴³ Bununla birlikte Birzâlî yer yer hadislerin sıhhat derecelerini aktarmaktadır. Sâlih Lâhik b. Ali b. Mansûr'dan (ö. 573/1178) nakledilen ve İbn Mace'nin *Sünen'inde* de geçen ilgili rivâyetin garib bir hadis olduğunu zira râvilerden Süleyman b. Musa ed-Dımaşkî'nin hadiste teferrüd ettiğini ifade etmektedir.¹⁴⁴

Reşîdüddin b. Müslim standart şekilde ilk önce hocalarını isim, neseb, künye, tanındığı lakab bilgilerini, daha sonra da icâzet aldığı yıl ve mekânı aktarmaktadır.¹⁴⁵ Nitekim hocası Ebû'l-Fâdıl'ın (ö. 565/1170) tam ismini Ahmed b. Sâlih b. Şâfî' b. Hatim el-Cîlî Ebû'l-Fadl olarak verip kendisinden hicri 599 senesinde ilgili hadisin icâzetini almaktadır.¹⁴⁶ Meşyeha'da işlenen hadislerin muhtevası ise namaz, hac, iman, haya, ölümü temenni etmeme, varislik meselelerle alakalı hadislere dair konulardır. Hz. Ebûbekir'in fazileti¹⁴⁷ ve Cübeyr b. Nüfeyr'den nakledilen Şam bölgesinin fethedileceği ve Dımaşk' in faziletine dair nakledilen hadisler de vardır.¹⁴⁸

2.2.1.4. Muhammed b. Abdülmün'im b. Hâmil el-Harrânî (ö. 671/1273)

2.2.1.4.1. Hayatı

¹⁴² İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 35.

¹⁴³ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 40.

¹⁴⁴ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 41.

¹⁴⁵ Kimi rivâyetlerin isnadlarında müellifin hadis icâzet aldığı sene yılın bilgisini vermediği görülmektedir. Normal şartlarda senetlerde hicri 559'da hocalarından hadis aldığını belirtmişken hocası Abdülvâhid b. el-Hüseyn b. es-Sâbüni'den aldığı hadis tarihî Ali b. Abdurrahman et-Tüsî'den adlıği tarihleri belirtmemiştir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 73, 98.

¹⁴⁶ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 45.

¹⁴⁷ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 97.

¹⁴⁸ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 75.

Muhammed b. Abdülmün'im Ammâr b. el-Hâmil el-Harrânî el-Hanbelî'nin lakabı Şemseddin, künyesi ise Ebû Abdullah'tır. Harran'da doğup büyüdüğü için Harrânî, Dimaşk'a göç ettiği için Dimaşkî lakaplarını alan İbn Hâmil hicri 603'te dünyaya geldi.¹⁴⁹ İbnü'l-Lettî (ö. 635/1237), Ebû'l-Fadl el-Hemedânî (ö. ?), İbn Revâha (ö. ?), Sehâvî (ö. 902/1497), Şemsüddîn Hibetullah b. eş-Şîrâzî (ö. 635/1238), Ziyâeddin el-Makdisî, Mükerrrem b. Abdullah (ö. ?), Ümmü'l-Fadl el-Kureşî (ö. ?) ve pek çok hocadan istifade etti. Bağdat'ta Ebû'l-Hasan el-Katî (ö. 634/1237), Ömer b. Kerem (ö. 629/1232), Nasr b. Abdürrezzâk el-Cîlî'den (ö. 633/1236) hadis dinledi. Mısır'da ise Murtazâ b. Hâtim (ö. 646/1248), Alî b. es-Sâbûnî (ö. 670/1272), İbn Revâc'dan (ö. 648/1250) semâî vardır.¹⁵⁰ Dimyâtî (ö. 705/1306), İbn Ebû'l-Feth (ö. ?) ve İbnü'l-Attâr (ö. ?) gibi dönemin önemli muhaddisleri kendisinden istifade eden simalardır.¹⁵¹

Zehebî, İbn Hâmil için çokça rihle yapan, hadisle ilgilenmiş ve fazilet sahibi ve âlî isnadlı hadislerle sahip bir şeyh olarak bahseder.¹⁵² İbn Receb el-Hanbelî Dimyâtî'nin İbn Hâmil için "İmam ve hafız" bir kimse dediğini nakletmektedir. 18 Ramazan 671'de Dimaşk'ta vefat eden İbn Hâmil Kasiyûn Dağı kabristanlığına defnedildi.¹⁵³

2.2.1.4.2. Avâlî

Tasnif devri sonrası âlî isnadlı hadisleri konuları dikkate almaksızın müstakil kitaplarda toplamayı hedefleyen avâlî türüne örnek eserlerden bir diğeri Muhammed b. Abdülmün'im b. Hâmil el-Harrânî'nin *Avâlî* adlı eseridir.¹⁵⁴ Hacminin küçüklüğüne rağmen kıymetli olan bu eserde İbn Hâmil, mesmûâtları içerisinde aynı tarikli ancak âlî isnadlı olan birden fazla hadisi senedleri ile zikreder. Nitekim hocalarından Refiuddîn Ebû Muhammed İshak b. Müeyyed (ö. ?) tariki ile hicri 634 yılında Nil nehrinin sahil kasabası Fûvet'te hadis dinler.¹⁵⁵ Aynı hocasından Tâlût b. İmâd (ö. 238/853) tariki ile dört hadis daha nakletmektedir. Bir başka hocası Zâkir b. İshâk tarikiyle Ebû'l-Kasım İsa b. Ali tariki ile dört hadis rivâyet etmektedir.¹⁵⁶ Müellif

¹⁴⁹ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/107.

¹⁵⁰ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 388.

¹⁵¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 15/231.

¹⁵² Sâlih b. Abdülazîz b. Ali el-Useymin, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, thk. Bekr b. Abdullah Ebû Zeyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2018), 2/859.

¹⁵³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 11/585.

¹⁵⁴ Eseri ilim dünyasına Hasan Ali Selman ve Ali Rıza takdimleri ile Ebû Abdullah Hamza el-Cezâirî kazandırmış ve eser 2009 yılında yayımlanmıştır. Eser Zâhirîyye Kütüphanesi 10 (111-117) numaralı mecmuada kayıtlı bir şekilde bulunup nüshası 11 varak ve her bir varak 16 satırdan oluşmaktadır. Ayrıntı için bk. Muhammed b. Abdülmün'im b. Hâmil Harrânî el-Harrânî, *Cüz' fihi 'avâlî ehâdisi gayriha min mesmûâti Muhammed b. Abdülmün'im b. Hâmil el-Harrânî*, (Muhakkikin Girişi) 7-25.

¹⁵⁵ Harrânî, *Avâlî*, 41-46.

¹⁵⁶ Harrânî, *Avâlî*, 46-50.

sırasıyla hocalarının isim, lakab, neseb, künye bilgilerini verip hadis/şiiri nasıl elde ettiği (ağırlık olarak kırâatle), yıl ve mekân bilgilerini vermektedir.¹⁵⁷

Eserde toplam on dokuz hadis ve sekiz şiir nakledilmiştir. Özellikle eserde yer alan şiirler yalnızca edebî anlamda değil, aynı zamanda biyografik ve tarihî anekdotlar içermesi bakımından dikkat çekmektedir. Nitekim İbn Hâmil, hocası İzzeddîn Muhammed b. Ömer el-Fârikî'den (ö. ?) naklettiği ilgili şiiri hocasının Kahire'de Rumlarla hapsedildiği dönemde kaleme aldığını belirtmesi, sadece bir edebî rivâyetin nakli değil, tarihî ve biyografik anlamda da bilgi sunar. Bu tür nakiller muhaddislerin; genel olarak da dönemin edip ve ulemasının karşılaştıkları siyasî veya toplumsal zorluklara dair satır arası malumat içermektedir.

2.2.1.5. Ebû Bekr b. Abdiddâim el-Makdisî (ö. 718/1318)

2.2.1.5.1. Hayatı

Tam ismi Ebû Bekr b. Zeynüddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdüddâim b. Ni'me b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Makdisî el-Hanbelî'dir. İbn Abdüddâim babasının hatip olduğu Dımaşk'ın bir köyünde hicri 625/626 senesinde dünyaya geldi. İbn Abdüddâim henüz beş yaşında 7 Muharrem 630'da Irak'ın kuzeyinde bulunan İrbil şehrine gitti. Burada Muhammed b. İbrahim el-İrbilî ve Hüseyin b. Mübarek Zebîdî el-Bağdadi'nin meclislerinde hazır bulundu. Zebidî'den Buhârî'nin *Sahih* 'inin tamamını semâ etti. Rebülevvel 647'de Ba'lebek'te İbnü'l-Kannârî'den hadis dinledi. Daha sonra Mekke'ye giden İbn Abdiddâim'in kaynaklarda üç defa hac yaptığı ve birçok hocasından semâ ve icâzeti aldığı belirtilmektedir.¹⁵⁸

Kaynaklar İbn Abdüddâim hakkında yüce gönüllü, sabırlı, salih ve muammer olarak bahsetmektedir. İbn Tağrîberdî onun çokça Kur'an tilavet eden ve salavat getiren bir kimse olduğunu zikretmiştir. Ömrünün sonlarına doğru gözleri görmemeye ve kulakları duymamaya başlayan İbn Abdiddâim 29 Ramazan 718 tarihinde cuma gecesi doksan üç yaşında vefat ederek ve Kasiyûn Dağı eteklerindeki kabristanlığa defnedildi.¹⁵⁹

2.2.1.5.2. Meşyeha ve Avâli

¹⁵⁷ Harrânî, *Avâlî*, 51.

¹⁵⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 10/140.

¹⁵⁹ Birzâlî, *el-Muktefâ li-târîhi Ebî Şâme*, 291.

Zeynüddîn İbn Abdiddâim'e nisbet edilen¹⁶⁰ ve tek cilt halinde toplanan bir *Meşyeha* ve *Avâlî* bulunmaktadır. *Meşyeha*'da 18 şeyh¹⁶¹ ve 73 rivâyet; *Avâlî* de ise 11 rivâyet yer almaktadır.¹⁶² Bununla birlikte eserin baş kısmındaki *Meşyeha*'yı Birzâlî (ö. 739/1339), son kısımdaki *Avâlî* ise el-Alâî (ö. 761/1359) tarafından tahriç edilmiştir. Eserin nâsihinin İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) olduğu muhakkik tarafından doğrulanmıştır.¹⁶³

Zeynüddîn İbn Abdiddâim (ö.718/1318) *Meşyeha*'sında tanıttığı hocalarını alfabetik olarak tertip etmekte ve isim, lakab, neseb bilgileri ile rivâyetleri aldığı yaş ve mekân bilgilerini aktarmaktadır. Öte yandan İbn Abdiddâim'in erken yaşlarda hadis meclislerinde bulunduğu isnad satır aralarından okunmaktadır. Nitekim İbrahim b. Berekât b. İbrahim b. Tâhîr'in (ö. 640/1243) Dımaşk'teki meclisine katıldığında henüz sekiz yaşındadır.¹⁶⁴ Zeynüddîn İbn Abdiddâim Hüseyin b. Mübarek Bağdâdî'den (ö. ?) hicri 630'da Dımaşk Sâlihiyye Camii'nde kendisinden altı yaşında hadis semâ etmektedir.¹⁶⁵ Erken yaşta hadis aldığı hocalarından Şam müsnidî Ebû'l-Kâsım b. Sasrâ'dan (ö. 626/1229) ise hicrî 631'de semâ bulunmaktadır.¹⁶⁶

Zeynüddîn İbn Abdiddâim'in hocalarından hadis semâ ettiği yaş aralıkları isnad içinde verdiği yıl kayıtlarından elde edilebilmektedir. Bazı hocaları ve huzur kayıtları şu şekildedir: İbrahim b. Berekât b. İbrahim b. Tâhîr ile sekiz,¹⁶⁷ Hüseyin b. Muhammed ez-Zebîdî ile altı, Salîm b. el-Hasan b. Hibetullah b. Sasra ile yedi,¹⁶⁸ Ebû Ca'fer Kurtubî (ö. ?) ile on üç yaşında,¹⁶⁹ Muhammed el-Erbîlî (ö. ?) ile altı,¹⁷⁰ Ziyâeddîn el-Makdisî ile on¹⁷¹ ve Saide bnt. Abdülmelik b. Yusuf'tan (ö. ?) henüz üç yaşında¹⁷² hadis dinlemiştir. İbn Abdiddâim, eserinde toplam 18 hocasını zikretmekle birlikte, bazılarıyla ne zaman buluştuğuna dair bilgi vermese

¹⁶⁰ Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafê*, 305; Taşkın, *Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî'nin el-Mu'cem'üs-Sağîr*, 42.

¹⁶¹ Yukarıda da belirtildiği gibi 13 varaktan oluşan bu nüshanın iki varak eksiktir. Muhakkik eksik olan varaklarda İbn Abdiddâim'in birinci hocasının rivâyet ve vefat tarihi ile ikinci hocasının bilgileri, rivâyetlerinin tamamının olduğunu aktarmıştır. Ayrıntı için bk. s. 15.

¹⁶² Eserin asli nüshası eksikleri ile 13 varak olup İstanbul Şehid Ali Paşa Kütüphanesinde 546/4 numarada bulunmaktadır. Ayrıntı için bk. Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, thk. İbrâhîm Şâlih (Dımaşk: y.y., 1417/1997), 14.

¹⁶³ Birzâlî tarafından tahriç edilen bu eser İbrahim Sâlih tahkiki ile 1995 yılında Daru'l-Beşâir yayınevi tarafından neşredilmiştir. Ayrıntı için bk. Alemüddîn el-Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 15.

¹⁶⁴ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 23.

¹⁶⁵ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 38.

¹⁶⁶ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 50.

¹⁶⁷ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 32.

¹⁶⁸ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 38.

¹⁶⁹ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 75.

¹⁷⁰ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 77.

¹⁷¹ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 89.

¹⁷² Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 98.

de. ağırlıkla hocaları ile semâ yıl kayıtlarını aktarmaktadır. Meşyeha'nın isnad kayıtlarına bakıldığında İbn Abdiddâim'in hadisleri dinlediği mekânlar: Sâlihiyye Camii, Kâsiyûn, Ba'lebek ve Muzaffer Camii gibi Dımaşk bölgesi ile sınırlıdır.

Eserin sonunda yer alan ve Alâî'nin (ö. 761/1359) tahric ettiği, İbn Abdiddâim'e ait *Avâlî* adlı diğer bir eser ise isminden de anlaşılacağı üzere müellifin hocalarından semâ yoluyla aldığı âlî isnadlı hadisleri senedleriyle birlikte zikrettiği bir cüz niteliğindedir.¹⁷³ Muhakkik bu eserin iki sahifeden oluştuğunu ancak bu sahifelerin İbn Hacer el-Askalânî'nin hattından tamamen farklı bir şekilde yazıldığını belirtir. Öte yandan muhakkik eserin nasihine, nüshalarına ve herhangi bir mekân isminin yer aldığına dair bir işaret olmadığını belirtmektedir.¹⁷⁴ *Avâlî*'nin ikinci sayfasının sonundaki hadisler ise Sehâvî'nin hattıyla semâ edilerek okunmuştur. Alâî bu cüz'ü "Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Ba'li (ö. 800/1398) → Zeynüddîn İbn Abdiddâim" tariki ile nakletmiştir.¹⁷⁵

İbn Abdiddâim'in her iki eserinde yer alan isim ve künye bilgileri karşılaştırıldığında, özellikle aynı şahsiyetlere dair verilen bilgilerde bazı farklılıkların olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim kendisinden çok sayıda hadis rivâyet ettiği İbn Sasrâ ed-Dımaşkî hakkında *Meşyeha*'sında; isim, nesep, künye, lakap ve nisbe bilgilerine ek olarak, hadisi hangi tarihte semâ ettiğine dair mufassal bilgiler sunarken¹⁷⁶ *Avâlî* adlı eserinde ise İbn Sasrâ'nın yalnızca isim, nesep ve künye bilgileriyle yetinilmiş; diğer ayrıntılara yer vermemiştir.¹⁷⁷

2.2.1.6. Şerefüddîn el-Makdisî es-Salihî (ö. 719/1319)

2.2.1.6.1. Hayatı

Tam adı İsa b. Abdurrahman b. Meali b. Hamd b. Ahmed b. Ebî Attâf el-Makdisî, Salihî el-Hanbelî es-Sahrâvi el-Mut'im'dir. Lakabı Şerefüddîn, künyesi ise Ebû Muhammed'dir.¹⁷⁸ İbnü'l-Mut'im olarak tanınan¹⁷⁹ Şerefüddîn hicri 624/1227 yılında dünyaya geldi. Mısır ve Bağdat'a ilmî yolculuklar yapan İbnü'l-Mut'im, buralarda Zebîdî, Fahr el-İrbilî (ö. ?), İbnü'l-

¹⁷³ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 101-113.

¹⁷⁴ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 103.

¹⁷⁵ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 108.

¹⁷⁶ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 50.

¹⁷⁷ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 108.

¹⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/145.

¹⁷⁹ Halîfe Müsta'sımın sarayındaki ağaçlarını bakımını/aşılmasını yapmak için Bağdat'a gittiğinden bahsedilir. Bundan dolayı bu isimle bilindiği zikredilmektedir.

Letî, İbn Sa'd Cafer el-Hemedânî (ö. ?),¹⁸⁰ Kerîme bnt. el-Kureşîyye¹⁸¹ ve Ziyâeddin el-Makdisî gibi pek çok âlimden hadis dinledi. İbnü'l-Mut'im hocası Zebidî'den henüz beş yaşında iken Buhârî'nin *Sahîh*'inin tamamını semâ etti.¹⁸² Dârimî'nin *Müsned*'i¹⁸³ ve İbnü'l-Müneccâ'nın *Kitâbü Zemmi'l-Melâhî*'i¹⁸⁴ icâzetini aldığı eserlerdendir. Zehebî, Mizzî (ö. 742/1341) ve Birzâlî (ö. 714/1314) gibi muhaddisler de kendisinden hadis semâ edenlerin başında gelir.

İbnü'l-Mut'im'in eserini tahric eden Zehebî onu ümmî, anlayışı kıt, ilimden uzak, öğrenme noktasında sabırsız ve namazlarda tadil-i erkâna uyma noktasında gevşeklik gösteren biri olarak nitelendirmesi dikkat çeker.¹⁸⁵ Ancak Birzâlî ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise İbnü'l-Mut'im'in sâlih kimselerden, güzel ahlaklı, mütevazî ve hakkında hayırdan başka bir şey bilmediklerini ifade etmişlerdir. İbnü'l-Mut'im 14 Zilhicce Cumartesi 719 yılında vefat etti. Muzaffer Camii'nde cenaze namazının kılınmasının ardından naaşı Kasiyûn'daki aile kabristanlığına defnedildi.¹⁸⁶

2.2.1.6.2. Meşyehatü'l-Mut'im

İbnü'l-Mut'im ismi ile maruf ve dönemin muammerûn hadisçilerinden¹⁸⁷ Şerefüddîn el-Makdisî'nin *Meşyeha*'sı Zehebî¹⁸⁸ tarafından tahric edilmiştir.¹⁸⁹ Eserin neşrinde itimat edilen iki nüsha bulunmaktadır: İlki İbn Hacer'in hattı ile yazılmış bir nüsha olup kendisi tarafından pek çok kez mukabele edilmiş olup İstanbul Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'nde yer almaktadır. İkinci nüsha ise Ömer b. Ahmed el-Halebî'ye (ö.?) ait olup Halebî bu eseri hocası Muhammed b. İsa ed-Devâhilî'ye hicri 935'te Kahire'de okumuştur.¹⁹⁰ Eserin muhakkiki Muhammed Ziyad

¹⁸⁰ Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî, *Zeylû't-takyîd fî ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 319.

¹⁸¹ İbn Hacer, *el-Mecmâü'l-müesses*, 320; Rudânî, *Sılatü'l-halef*, 309.

¹⁸² Zehebî, *Mu'cemü's-Şüyûh*, 4/408.

¹⁸³ Fâsî, *Zeylû't-takyîd fî ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*, 472.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 73.

¹⁸⁵ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 2/85. Zehebî'nin kendisi için bir meşyeha tahric etmesine rağmen Şerefüddîn el-Makdisî es-Salihî hakkında menfi görüşlerde bulunması dikkat çekmektedir. Telif ettiği eserler ve özellikle tabakat ve terâcim alanında birçok kıymetli esere sahip olan Zehebî, biyografi yazımında talebesi Subkî gibi pek çok âlim tarafından kullandığı dil/üslup, mezhepsel temayül ve ön yargılı yaklaşımları nedeniyle tenkit edilmiştir. Ayrıntı için bk. Münevver Tiyek, "Yansız Biyografi Yazmanın İmkânı: Zehebî'nin Önde Gelen Eş'arî Âlimlere Dair Kaleme Aldığı Biyografiler ve Subkî'nin Eleştirileri", *Memlûkler Dönemi İlim Geleneği – II*, kitap editörü Gürzat Kami vd., 213-244 (İstanbul University Press, 2024), 215-216.

¹⁸⁶ Birzâlî, *el-Muktefâ li-târîhi Ebî Şâme*, 4/407.

¹⁸⁷ İsa b. Abdurrahmân el-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im* (Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.), 27.

¹⁸⁸ Zehebî'nin "Ba'lebekkî → Mut'im" isnadıyla kırâat ettiği nüsha Şehit Ali Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

¹⁸⁹ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, (Muhakkikin Girişi), 3.

¹⁹⁰ Muhakkik daha önce yazıldığı ve nâsihinin de daha itibarlı olduğu için İbn Hacer hattı ile yazılan nüshaya esas aldığını belirtmiştir. Ayrıntı için Bk. İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, 29.

b. Ömer olup Abdurrahman b. Abdülhay Kettânî'ye (ö.1303/1886) icâzetli bir şekilde 2012'nin Ramazan ayında kırâat etmiştir. Muhakkik eseri aynı ayın yirmi yedinci günü akşam namazına müteakip Mescid-i Haram'da semâ ve kırâat etmiştir. Kuveyt'te bulunduğu başka bir zamanda ise eseri Muhammed b. Nasır el-Kuveytî ile mukabele eden muhakkik Ziyad b. Ömer, başka bir zamanda *Meşyeha*'yı Dr. Abdullah b. Hamd el-Mehârib, Dâvûd b. Yusuf el-Harâzî, İmâd b. Abdülhamid el-Cîzî'den semâ etmiştir.¹⁹¹

İbn Mut'im'in *Meşyeha*'sı toplam on hocasından semâ yoluyla elde ettiği 16 rivâyetten oluşmaktadır. Söz konusu hocalar:¹⁹² Muhammed b. Yahya b. ez-Zebîdî,¹⁹³ Muhammed b. İbrahim b. Müslim el-İrbilî (ö. ?), Abdullah b. Ömer b. Ali b. el-Letî (ö. 635/1238), Ebû'l-Berekât Hibetullah Hemedânî el-Mukrî (ö. ?), Abdülvâhid b. Ahmed el-Makdisî, İbn Kudâme el-Makdisî, Kerime bnt. Abdülvehhâb b. Ali, Babası Abdurrahman b. Meali Mut'im, Hafız Abdülğanî b. Abdülvâhid el-Makdisî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî'l-Feth el-Makdisî'dir. İsimlerden anlaşılacağı üzere 4 hoca da Kudâme ailesine mensuptur. Bu da müellifin bu aileden çokça istifade ettiği yanında ailenin ilmî şöhretini göstermesi açısından önemlidir.

İbn Mut'im sırasıyla hocalarının isim, neseb, lakab, künye bilgileri ile kendilerinden hadisleri kırâat ettiği senelerin kayıtlarını vermektedir. Bu meyânda dikkat çeken müellifin erken yaşlarda hocalarından hadis dinlemesidir. Abdülğanî b. Abdülvâhid el-Makdisî'den¹⁹⁴ dokuz, Kerime bnt. Abdülvehhab b. Ali el-Kureşîyye'den on iki, Abdülvâhid b. Ahmed Makdisî'den on üç, Ebû'l-Fadl Cafer b. Ali b. Ebî'l-Berekât Hibetullah el-Hemedânî'den¹⁹⁵ on, İbrahim b. Müslim el-İrbilî'den ise on dört yaşında¹⁹⁶ hadis dinlemiştir. Bu örnekler müellifin erken yaşlarda hadis meclislerinde aktif bir şekilde bulunduğunu göstermektedir. Bu durum yukarıda ifade edildiği üzere “talebenin henüz olgunluk çağına gelmeden bir âlimin hadis yazdırdığı meclislere katılması veya bir başkası tarafından götürülmesi suretiyle o meclislerde bulunması” anlamındaki huzur terimiyle anlaşılabilir.

3. Değerlendirme

¹⁹¹ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, 75.

¹⁹² İbnü'l-Mut'im'in bu eseri yazması ve yalnızca on hadis rivâyet etmesindeki amacı kendi dönemindeki pek çok âlimin de teveccüh ettiği muvâfakâtı yani âlî isnadına sahip olduğu rivâyetleri aktarmaktır. Bk. İsmâ b. Abdurrahmân el-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im* (Muhakkikin Girişi), 9.

¹⁹³ Kendisinden en çok istifade ettiği hocalarının başında gelmektedir. Zira İbn Mut'im bu hocasından Buhârî'nin *Sahîh'inin* tamamını icâzetini elde etmiştir.

¹⁹⁴ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, 54.

¹⁹⁵ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, 53.

¹⁹⁶ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, 50.

Buraya kadar, hicrî VII. asırda Dimaşk'ta kaleme alınan mu'cem, meşyeha, sebet ve avâlî türündeki eserlerin genel bir tanıtımı yapılmıştır. İlk bakışta eser isimleri ve içerikleri farklı görünse de bu çalışmalar müelliflerin başta kendi beldeleri olmak üzere çeşitli ilim merkezlerindeki hocalarından doğrudan (semâ ve kırâat) ya da dolaylı (icâzet ve mükâtebe) yoldan rivâyet hakkı aldıkları hadis veya kitapların bir listesini sunmaları bakımından ortak bir ilmî gayeye matufturlar. Aynı şekilde bu eserler bir muhaddisin uzun yıllar süren ilmî çaba ve yetiştirme evresi yanında dönemin ilmî geleneğini yansıtmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-BUHÂRÎ ve MEŞYEHA ADLI ESERİ

1. İbnü'l-Buhârî'nin Hayatı

1.1. Yaşadığı Dönem

1.1.1. Coğrafi Ortam

Dimaşk, coğrafi konum açısından Antilübnan (Cebelüşşarki) dağlarının doğusunda bulunan Kasiyûn dağı¹⁹⁷ ile Bâdiyetüşşâm çölünün arasındaki Gutâ ovasında yer alır.¹⁹⁸ Eski adıyla Biladüşşam; günümüzde Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin ve Anadolu'nun bir bölümünü içine alan coğrafyayı ifade eder. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinde Dimaşk isminin Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın çocukları tarafından verildiğinden bahseder. Bir anlatıda Büyük İskender'in Dimaşkıyyîn adında bir kölesinin şehri kurmasından dolayı bu isimle anıldığı nakledilen bilgiler arasındadır.¹⁹⁹ Düz bir ovada bulunması ve etrafındaki dağlardan akan suların bölgedeki verimliliği arttırması gibi özelliklerinden dolayı Dimaşk, başta Hamevî ve İbn Battûta olmak üzere pek çok seyyah *yeryüzünün cenneti* olarak nitelendirilmiştir.²⁰⁰ Şehrin verimli olan bu arazilerinde limon, nar, turunç, elma, armut, kayısı, ve şeftali gibi pek çok meyve üretiminin de yapıldığı kaynaklarda yer almaktadır.²⁰¹

¹⁹⁷ Ebü'l-Fazl Şemseddin Muhammed b Ali b Ahmed Salihî İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî Tarihi's-Sâlihiyye* (Dimaşk: Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980), 37-42.

¹⁹⁸ Muhammed Ferid b Abdürrezzâk b. Muhammed Muhammed Kürd el-Ali, *Hutâtü's-Şam* (Dimaşk: Mektebetü'n-Nuriyye, 1983), 4/141; Şevkî Dayf, *Tarihü'l-edEbî'l-Arabi: Asrû'd-düvel ve'l-imârât* (Kahire: Dârü'l-Maârif) (Erişim 10 Mayıs 2024), 6/9; Cengiz Tomar, "Şam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 11 Haziran 2024).

¹⁹⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, thk. Ferid Abdülazîz Cündi (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 4/465; Ebü'l-Kâsım Şehabeddin Abdurrahman Ebû Şame el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbari'd-devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye*, 4/342; Safedî, *el-Vafi bi'l-vefeyât*, 2/347.

²⁰⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/463; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed Abdullah İbn el-Battûta, *Rihletü İbn Battûta* (Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1997), 297.

²⁰¹ Emrah İstek, "Batılı Seyyahların Gözüyle Şam (Dimaşk) Şehri (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), (2020), 119.

1.1.2. Siyasi Ortam

Dımaşk, coğrafi ve jeopolitik konum açısından önemli bir sahada bulunmaktadır. Bu önemli konumu gereği tarih boyunca pek çok medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapar. Şehir ilk olarak milattan önce Asurlular, Babilliler; daha sonra Grekler ve Romalılar, İslam'ın doğduğu asırda Sâsânî ve Bizans hakimiyetinde kalır. Şehrin Müslümanlar tarafından fethedilmesi Hz. Ömer döneminde Halid b. Velid komutasında dört aylık muhasara sonucu gerçekleşir.²⁰² Müslümanların eline geçmesinin ardından şehir, hicri yedinci asra kadar Emeviler (h.41), Abbasîler (h.132), Tolunoğulları (h.264), İhşîdîler (h.330), Fatımiler (h.372), Suriye Selçukluları (h.475), Zengîler (h.549), Eyyûbîler (h.570) ve Memlûkler (h.648) hâkimiyetinde kalır.²⁰³

Emevilerin kurucusu olan Hz. Muaviye tarafından başkent yapılmasıyla Dımaşk'ın önemi daha da artar. Ancak Abbasiler döneminde yeni hanedanlığın başkenti olarak Bağdat'ın tercih edilmesi siyasî odağın Dımaşk'tan doğuya kaymasına neden olur. Tolunoğulları, İhşîdîler ve Fatımiler döneminde ön plana çıkmayan şehir, Nûreddin Zengî ile Emeviler'den itibaren ikinci parlak dönemini geçirir.²⁰⁴ Bununla beraber Dımaşk, Selâhaddîn-i Eyyûbî idaresi ile iki büyük tehlikeye tanıklık eder. Haçlı saldırıları ve Moğol işgali ile karşı karşıya kalan Dımaşk²⁰⁵ ayrıca içerde yaşanan taht mücadeleleri ile zorlu süreç geçirir. Bağdat'ın Hülâgû tarafından 9 Sefer 658 yılında ele geçirilerek İslâm Halifesi'nin katledilmesi Dımaşk'ı "En büyük deprem" olarak nitelendirilen²⁰⁶ Moğol işgali ile karşı karşıya getirir.²⁰⁷ Dönemin Eyyûbî Meliki II. Selâhüddîn bu işgal karşısında aldığı bir takım tedbirler olsa da başarılı olamaz.²⁰⁸ Üstüne Bilâd-ı Şam

²⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/108; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 87.

²⁰³ Hüseyin Akgün'ün tespiti ile Dımaşk'a gelip yerleşen 48 sahabe bulunmakta olup başta Muaviye b. Süfyan (ö. 60/680) olmak üzere Ebü'd-Derdâ' (ö. 32/653), Dahhâk b. Kays el-Fihri (ö. 53/673), Nu'man b. Beşîr el-Ensârî (ö. 65/685), Vâsile b. el-Eskâ (ö. 85/704) gibi birçok sahabe burada valilik-kâdılık yapmıştır. Ayrıntı için bk. Hüseyin Akgün, *Sahabe Coğrafyası*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 65-66.

²⁰⁴ Harun Yılmaz, Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260) (Klasik Yayınları, 2017), 45.

²⁰⁵ Birzâlî, *el-Muktefâ li-târîhi Ebî Şâme*, 3/318; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 13/61; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/54; Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, 2/70.

²⁰⁶ Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum - Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri* (İlem, 2020), 15.

²⁰⁷ Harun Yılmaz, *Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)*, İslâm Araştırmaları Dergisi 37 (2017), 80.

²⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/249; Ebü'l-Feth Kutbüddîn Musa b. Muhammed b. Abdullah el-Yûnînî, *Zeylû Mir'ati'z-zamân* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1954), 91; Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Aydemir Alâî Mısri İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-enâm fî tarihî'l-İslâm 628-659 h. / 1230-1261 m.*, thk. Semîr Tabbare (Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 266; İmadüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer = el-Muhtasar fî tarihî'l-beşer = Târîhu Ebî'l-Fida.*, thk. Muhammed Zeynühhüm Muhammed Azeb, Yahyâ Seyyid Hüseyin, Muhammed Fahri el-Vasîf (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif) (Erişim 11 Mayıs 2024), 3/211; Ebü Hafs Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer b. Ömer el-İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî: Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 2/205.

bölgesi başta olmak üzere Dimaşk'ı etkileyen veba hastalığı²⁰⁹ şehrin ele geçirilmesini kolaylaştırır.²¹⁰ Moğolların Halep'i ele geçirmesinin ardından 15 Cemâziyelevvel 658 yılında Dimaşk istila edilmiş ve Eyyûbî Devleti'nin Dimaşk'taki 86 yıllık egemenliği sona erer.²¹¹

Memlük hükümdarı Seyfeddin Kutuz (657-658) ile Moğol ordusu arasında yapılan Aynicâlût Savaşı sonrası Moğollar yenilgiye uğratılır ve Dimaşk'taki yedi aylık hakimiyetleri sona erer.²¹² Bu zafer sonrası şehirde hakimiyeti ele alan Memlük Devleti uzun bir süre bölgede var olsa da şehir Memlük hakimiyeti boyunca başkent Kahire'ye bağlı kalır. Kaldıkları bu süre zarfında Memlükler dindar halka ve onların eğitim kurumlarına cömertçe destek olmuş ve Müslüman yöneticilere karşı güzel davranışlarda bulunularak zaferlerini pekiştirmişlerdir.²¹³ Dimaşk'ta hicri altı ve yedinci yüzyıllar arası bu olaylar gerçekleşirken yönetimi elinde bulunduran Melik/Sultan'lar şöyle sıralanabilir:

A) Eyyûbî Melikleri/Yöneticileri²¹⁴

1. *Melik Efdal (582-592)*
2. *Melik Âdil (592-597)*
3. *Melik Muazzam (597-624)*
4. *Melik Nâsır Dâvûd (624-626)*
5. *Melik Eşref Musa (626-635)*
6. *İmâdüddin İsmail (1. Dönemi) (635)*
7. *Melik Kâmil (635)*
8. *Melik Cevâd (635-636)*
9. *Melik Sâlih Necmeddin (636-637)*
10. *İmâdüddin İsmail (2. Dönemi) (637-643)*

²⁰⁹ Birzâlî, *el-Muktefâ li-târihi Ebî Şâme*, 3/318; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 13/651; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/54; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, 2/70.

²¹⁰ Yusuf Şenbaş, *Dimaşk Eyyûbîleri'nin Siyasî Tarihî 582/1186 – 658/1260* (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 320.

²¹¹ Yusuf Şenbaş, *Dimaşk Eyyûbîleri'nin Siyasî Tarihî 582/1186 – 658/1260*, 345.

²¹² Ebü'l-Muzaffer Vecihüddîn İbnü'l-İmâdiyye Mansûr b. Selim el-Hemedânî, *Zeylu Tekmiletî'l-İkmâl*, thk. Abdülkayyum AbdürabbinnEbî (Mekke Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 2013), 23.; Hemedânî, *Zeylu Tekmiletî'l-İkmâl*, 23. Her ne kadar büyük bir meydan muharebesi olarak değerlendirilmese de Moğollar ilk defa karşılarında ciddi, disiplinli ve taktik üzere savaşılan bir askeri birlik görmüşlerdir. Bunun neticesinde de yenilmez Moğol iddiası çürümüştür. Savaşın bir diğer önemli sonucu da Mısır ve Suriye'de kaybolan siyasî birlik Mısır Türk Memlükler tarafından sağlanmıştır. Ayrıntı için bk. Özbek, Süleyman, *Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihî'nin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Câlût*, Yeni Türkiye Dergisi, 2016, cilt: XXII, sayı: 83, s.136.

²¹³ Lapidus, *Ortaçağ Sonlarında Müslüman Şehirler*, 35.

²¹⁴ Bu liste Ramazan Şeşen'in *Eyyûbîler* adlı kitabından mülhem olarak hazırlanmıştır. Bk. Ramazan Şeşen, *Eyyûbîler*, s. 230.

11. *Melik Sâlih (1245-1249)*
12. *Turan Şah*
13. *II. Selâhaddin Yusuf (638-658)*

B) Memlûklü Melikleri/Yöneticileri²¹⁵

1. *Seyfeddin Kutuz (657-658)*
2. *Zahir Baybars el-Bundukdârî (658-676)*
3. *Seyfeddin Kalavun (678-689)*
4. *Eşref Halil (689-693)*
5. *Muhammed b. Kalavun'un Birinci Saltanatı (693-694)*

1.1.3. Ekonomik Ortam

Dımaşk Akdeniz, Orta Asya, Arabistan ve Hint Okyanusu arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı bölgenin en zengin ticaret havzalarından kabul edilmektedir. Nitekim 6./12. ve 7./13. yüzyılda ticaretle uğraşan bir tüccarın Dımaşk'a uğramadan güzergahına devam edemeyeceği belirtilmektedir. Ticari ürün olarak İpek, baharat, kumaş, keten, yün, gümüş ve çeşitli takılar, ticari hayatın merkezinde yer alan ürünlerdir.²¹⁶ Öte yandan Dımaşk'ın ana nehri Barada'dan gelen su Gutâ ovasındaki yerli halkın arazileri için gelir getiren bir yapıya sahip olmuştur.²¹⁷ Zanaatta da önemli bir üne sahip olan Dımaşk bakır madenciliği, el sanatları, dökümhaneler ve cam imalathaneleri ile ön plana çıkmıştır.²¹⁸

Bölgesel düzeyde meydana gelen kriz ve afetlerin ekonomik hayat üzerinde olumsuz etkiler doğurması kaçınılmazdır. Verimli tarım arazilerine ve gelişmiş bir ticaret altyapısına sahip olmasıyla bilinen Dımaşk, hicrî yedinci asırda ciddi toplumsal ve ekonomik sarsıntılara yol açan bir dizi felakete maruz kalır. Moğol istilaları, Haçlı seferleri, kitlesel göç hareketleri, kıtlık, salgın ve depremler, şehirde hem maddî hem de manevî tahribata neden olmaktadır. Nitekim bazı dönemlerde halk, temel gıda ürünlerine ulaşamadığı için hayvan leşleriyle beslenmek zorunda kalır.²¹⁹

²¹⁵ Fatih Yahya Ayaz'ın *Memlûkler* adlı çalışmasına bakılabilir: Fatih Yahya Ayaz "Memlûkler (1250-1517)", Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

²¹⁶ Yılmaz, *Zengî ve Eyyübî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, 49.

²¹⁷ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik - Şam 1190-1350*, 45.

²¹⁸ Abdullah Hikmet Atan, *Daru'l-hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Darü'l-Hadisleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 32.

²¹⁹ Ebû'l-Hasan Fahrüddîn Ali b. Ebî'l-Abbâs el-İbnü'l-Buhârî, *Meşyehatü bakıyyeti'l-müsnidîn Fahrüddîn İbnî'l-Buhârî*, thk. İvaz İtkî Sa'd el-Hâzîmî (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1996), (Muhakkikin Girişi), 25.

1.1.4. İlmî ve Kültürel Ortam

Hicrî 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda Dımaşk, Emevî Camii ve çevresinde yer alan çarşılarının yanı sıra, Nûreddin Zengî tarafından inşa ettirilen çok sayıda medrese, mescid, ribât, yol ve pazar yerleriyle dikkat çeken bir ilim ve kültür merkezi hâline gelir.²²⁰ Çalışmamıza da konu olan ve birçok âlime ev sahipliği yapan Sâlihiyye mahallesi ise medrese ve kütüphaneleri ile şehrin önemli merkezleri arasındadır.²²¹ Nitekim büyük gezgin İbn Battûta (ö. 770/1368) Sâlihiyye mahallesinde yer alan çarşıların güzellik ve şirinlikte benzerlerinin olmadığını belirtir.²²² Dımaşk'ın bu yüzyıl içindeki demografik yapısını ise ağırlıklı olarak Arap, Türk, Kürt, Moğol ve Frank; dini kimlik olarak Müslümanlar, az da olsa Hristiyan ve Yahudiler'den müteşekkildir.²²³

Yukarıda bahsedildiği üzere şehrin Nûreddin Zengî tarafından ele geçirilmesinin ardından pek çok alanda olduğu gibi kültürel alanda imar faaliyetleri yapar.²²⁴ Bu faaliyetler daha sonra Eyyûbi ve Memlûk Devletlerine miras kalır. Özellikle diğer kurumlara nazaran aynı anda pek çok kimsenin bulunabileceği mekânlar olmaları hasebiyle camiler, eğitim faaliyetlerinde baş rolü üstlenmiş ve siyasî erkin öncelediği yapılar olmuştur.²²⁵ Öte yandan söz konusu asırda İslâmî ilimlerin çeşitli alanlarında ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı, özellikle hadis ilmi büyük rağbet görmüştür. Nitekim yalnızca dönemin ilim talebeleri değil, aynı zamanda bazı hükümdar ve idarecilerin de hadis ilmiyle ilgilenmeleri, bu alanın dönemin ilmî atmosferindeki merkezi konumunu teyit etmektedir.²²⁶

Eyyûbiler döneminde camilerin zamanla ilim dersleri için yetersiz kalması, Fâtımîlerin Şîî propagandalarına karşın devlet adamları, kadılar ve âlimler yetiştirme ihtiyacı medrese ve

²²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 14/239.

²²¹ Atan, *Daru'l-hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Darü'l-Hadisleri*, 31.

²²² Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 326.

²²³ Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, 44.

²²⁴ Nûreddin Zengî ve yanındaki devlet ricali devleti halkın yarar ve mutluluğu için birer aletten ibaret görmüşlerdir. Bu meyânda pek çok alanda pek çok kurum inşası ile yüzyıllardır âtil olarak kalan Dımaşk topraklarını tekrardan ihya ettiler. Sağlık alanında Şam Nûriye Hastanesi; Cami olarak Şam Ümeyye Camii, Kale Mescidi; Medrese alanında (Dımaşk'ta dört mezhep için medrese yaptırılmıştır. Fakat çoğunluk Hanefî ve Şâfiî medreseleri iken, üçüncü sırada Hanbelî dördüncü sırada Mâlikîler gelmektedir.) Sâdiriye medresesi, Turhâniyye medresesi, Muîniye medresesi, Büyük Nûreddin medresesi, Hâtuniyye medresesi, Emîniye medresesi, Mücadekiye medresesi, İmâdiye medresesi, Asrûniye medresesi, Esediye medresesi, Büyük Hanbelî medresesi, Ömeriye Medresesi, Salâhiye Nûreddin medresesi; Dârul-hadis alanında Nûreddin Camii ve Büyük Nuriye Medresesi yanında inşa edilen Nûreddin Hadis okulu; Dergahlar ise Sümeysâtiye Dergahı, Kasır Tekkesi, Esediye zaviyesi, Tâhûn dergahı, Beyâniye Ribatı başta gelen yapılarıdır. Ayrıntı için bk. Ali Muhammed Sallâbî, *Zengîler Dönemi İslami İdarenin Yeniden Hâkim Kılınması*, (çev. Turgut Akyüz, Ravza Yayınları), 259-274.

²²⁵ Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum - Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri*, 31-32.

²²⁶ Şeşen, *Eyyûbiler*, 183.

dârülhadis tesisini gündeme getirmiştir. Bu meyânda Şam/Dımaşk'ta Eyyûbîler zamanında kurulup Memlûkler döneminde faaliyete devam eden toplam 55 medrese inşa edilmiştir.²²⁷ Zengîler'den aldıkları mirası devam ettiren Eyyûbîler genel itibariyle imar faaliyetlerine önem vermekle beraber 200'ün üzerinde medrese,²²⁸ cami, hankâh, zâviye ve türbe inşa etmişlerdir.²²⁹ Yapılan müesseselerden birkaçı şunlardır: Kellase Medresesi, el-Melikü'l-Eşref tarafından yapılan Türbetü'l-Eşrefiyye içindeki kütüphane, Âdiliyye Medresesi, Eşrefiyye-i Şam ve Ziyâdiyye-i Muhammediyye dârülhadisleri, Hastahane Kütüphaneleri, kurulan müesseselerden bazılarıdır. Ayrıca Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kardeşi Sittü's-Şam Hatun tarafından Şâfiîler'e vakfedilen eş-Şâmiyyetü'l-Cevvâniye Medresesi önemli ilim merkezleri arasında yer almaktadır.²³⁰ Memlûkler döneminin ilmî-kültürel yapısının temel taşlarını medreseler, camiler, hankah, ribât ve zaviyelerle hastane ve kütüphaneler oluşturmaktadır.²³¹ Bir kısmı Eyyûbîlerden kalsa da kendileri tarafından tesis edilen yapılardır.²³²

Hicri 6./12. ve 7./13. asırda İslam topraklarının başta Moğol ve Haçlı saldırılarına maruz kalmaları güvenlik ve istikrar sorunu yaşatmıştır. Bu tehlikeli ortam bölgeler arası nüfus hareketliliğini tetiklemekle, özellikle Dımaşk'a yönelik ciddi bir yönelimin varlığı dikkat çekmektedir. Dımaşk bu yüzyılda hem ilmî ortamın müsait olduğu hem de siyasî istikrarın nispeten iyi olduğu bir muhittir.²³³ Özellikle Moğollardan kaçan ulemanın Dımaşk ve Kahire'ye yönelmesi bunu teyit etmektedir. İbnü'l-Buhârî'nin mensup olduğu Kudâme ailesi de Kudüs ve ailenin yaşadığı Cemmâil'in Haçlılar tarafından işgal edilmesi ve akabinde yaşanan baskılar sonucu Dımaşk'a iltica eden ailelerin başındadır.²³⁴ Bu göçler neticesinde diğer şehirlerde olduğu gibi Dımaşk'ın de mezhep haritası değişime uğramıştır. Zengî ve Eyyûbîler döneminde şehirde hâkim unsur Şâfiî mezhebi müntesipleri iken yaşanan göçler sonrası Bağdat merkezli Hanbelî mezhebi de Dımaşk'ta Emevi Camii'nde mihraplık elde etme örneklerinde görüldüğü üzere zamanla kendine yer bulmuştur.²³⁵

²²⁷ Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum - Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri*, 37; Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi* (Timaş Akademi, 2023), 28-29.

²²⁸ Mahmut Dünder, "Eyyûbîler Dönemi Dımaşk Medreseleri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1, (Haziran 2018), 113-147.

²²⁹ Tomar, "Şam".

²³⁰ Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 360-366; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi*, 29.

²³¹ Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 126.

²³² Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 135.

²³³ Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, 173-175.

²³⁴ Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 54; Ferhat Koca, "Kudâme Ailesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Temmuz 2024).

²³⁵ Onuş, *Dımaşk Hanbeliliği*, 38-50.

Özetle 6./12. ile 7./13. yüzyıllar arasında Dımaşk bölgesi siyasî, sosyokültürel ve ticari açılardan kimi zaman kırılmalık gösteren, kimi zaman ise istikrar arz eden bir süreç geçirmiştir. Eyyûbîler'den Memlûkler'in geçiş sürecine tesadüf eden İbnü'l-Buhârî de döneminde yaşanan birçok olumsuzluklara rağmen ilim ve kültürel anlamda velûd bir ilmî hayat geçirmiştir. İçinde bulunduğu coğrafyanın sunduğu imkânları ne şekilde olumlu yönde değerlendirdiğine ise ileriki bölümlerde işlenecektir.

1.2. Hayatı

İbnü'l-Buhârî'nin hayatı, ilmî kişiliği, hocaları, talebeleri ve eserinin tanıtımına geçmeden önce üzerine yapılan akademik çalışmalara işaret etmek yerinde olacaktır. İlki 1993 yılında Abdülkayyûm Muhammed Şefî' tarafından *Afâkus-Sekâfî vet-Türâs* adlı dergide *Kitâbu'l-Meşyehati li'l-Fahr b. el-Buhârî Ali b. Ahmed* adıyla bir makale yayımlanmıştır. Bu makalede İbnü'l-Buhârî ve eserinin ilmî kıymetinden genel hatlarıyla bahsedilmektedir.²³⁶ İbnü'l-Buhârî'nin nesebi, doğumu, ailesi, yaşadığı dönem, hocaları, talebeleri, okuduğu/icâzetini aldığı kitaplar ve rihleleri gibi detaylı bir biyografi tanıtımı ise muhakkik Dr. İvaz el-Hâzimî tarafından *Meşyeha*'nın önsözünde işlenmektedir.²³⁷ Rıdvan Kalaç'ın *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme* adlı çalışmasında ise dönemin meşhur ailelerinden başta Sâlihiyye mahallesi olmak üzere Dımaşk'ın ilmî havası üzerinde etkili olan Kudâme ailesini ayrıntılı bir şekilde işlemiş, İbnü'l-Buhârî'nin hayatına ve *Meşyeha* 'sının tanıtımına ise eserin ikinci bölümünde yer vermiştir.²³⁸

1.2.1. Kimliği ve Ailesi

Tam ismi Fahrüddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Abdülvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sâlihî el-Hanbelî şeklinde olup lakabı İbnü'l-Buhârî'dir.²³⁹ Bu lakab ile tanınmasının sebebi babası Ahmed b. Abdülvâhid el-Makdisî'nin (ö. 623/1226) ilmî seyahat için Buhâra'da bulunması ve kaldığı müddet boyunca fıkıh ile iştigal etmesidir.²⁴⁰ İbnü'l-Buhârî bölgeye

²³⁶ Abdülkayyûm Muhammed Şefî', "Kitabu'l-Meşyehâti li'l-Fahr b. el-Buhârî Ali b. Ahmed", *Afâkus-Sekâfî vet-Türâs*, (1993), 108-111.

²³⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi) 21-52.

²³⁸ Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 266-271.

²³⁹ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 131; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 6/690; Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*, 4/661.

²⁴⁰ Ahmed b Ali b Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb*, thk. Abdülazîz Muhammed b. Salih es-Sedidi (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 2/281; Useymîn, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, 2/892; Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 3/139.

nispette *Dımaşkî*, ailesinin yerleştiği ilk yer olan Ebû Sâlih Mescid'ine nispette *Sâlihî*, mensup olduğu aileye nispette *Makdisî*, bağlı olduğu mezhebe nispette *Hanbelî* olarak anılmaktadır.

Makdisî ailesine mensup olan İbnü'l-Buhârî'nin babası aynı zamanda kendisinden hadis semâ ettiği hocalarından Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ahmed Abdülvâhid b. Mansur es-Sa'diyye el-Makdisî'dir.²⁴¹ İbnü'l-Buhârî'nin yetişmesinde etkin bir başka şahsiyet ise amcası Ziyâeddîn el-Makdisî'dir.²⁴² Babası ve amcası Ziyâeddin el-Makdisî, Muvaffak İbn Kudâme, Şeyh Ebû Ömer dışında ninesi Rukiye bnt. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî (ö. 621/1224), büyük teyzesi Rabia bnt. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (ö. 620/1223) gibi aileden ve hadisle meşgul hanımlardır. İbnü'l-Buhârî'nin oğlu Muhammed b. Ali el-Fahr (ö. 726/1326), torunu Abdullah b. Ahmed es-Sa'dî ed-Dımaşkî (ö. 737/1337)²⁴³ ile kızları Fatıma bnt. Muhammed (ö. 740/1340), Zeyneb bnt. Ali el-Buhârî (ö. 732) ve torunu Sittü'l-Arab bnt. Muhammed b. Ali (ö. 767/1366)²⁴⁴ kendisinden çokça istifade edenler şahsiyetlerdir.²⁴⁵ Görüldüğü üzere İbnü'l-Buhârî münbit bir ilmî ortamda dünyaya gelmiş ve bu onun ileride de temas edileceği üzere ilmî kariyerine doğrudan etki etmiştir.

1.2.2. Doğum ve Vefatı

Sâlihiyye Mahallesi'nde dünyaya gelen İbnü'l-Buhârî'nin doğum tarihî ile alakalı kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır.²⁴⁶ Ancak, talebelerinden Şerefüddîn el-Yûnînî (ö. 701/1302) *Meşyeha* 'sında, hocası İbnü'l-Buhârî'nin bizzat kendi ifadesine dayanarak hicrî 595 yılının sonu ile 596 yılının başında doğduğunu aktarır. Dolayısıyla bu tarihlendirmenin râcih görüş olarak kabul edilmesi daha isabetli olacaktır.²⁴⁷

²⁴¹ Tezin ileriki bölümlerinde babası ile olan ilmî irtibat hakkından bilgi verileceği için burada tekrara düşmemek adına yalnızca ismini vermekle yetindik.

²⁴² Birinci bölümde kendisi ile ilgili yeterli bilgi aktarılmıştır.

²⁴³ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, 3/13.

²⁴⁴ Uzun bir ömür süren Sittü'l-Arab (Arapların hanımefendisi) lakabı ile bilinen Ümmü Muhammed, dedesi İbnü'l-Buhârî'den başta *Meşyeha*'sı ve hadis cüzleri yanında Müslim'in *eş-Şahîh*'i ve Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sını semâ yoluyla almıştır. Ayrıntı için bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 296, 335.

²⁴⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 2061.

²⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/553; Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*, 661; Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b Ahmed b Musa el-Hanefî Aynî, *İkdü'l-cümân fî talrihi ehli'z-zamân*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabi, 1989), 3/90; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat*, 633; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 7/123; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 5/307.

²⁴⁷ Yûnînî, Ebû'l-Hüseyn Şerefüddîn Alî b. Muhammed b. Ahmed, *Meşyeha*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2007), 100.

İbnü'l-Buhârî Dımaşk'ta 2 Rebûlâhir 690/1291 senesi vefat etmiş olup Kasiyûn dağı eteklerindeki mezarlıkta babası ve İbn Kudâme gibi şahsiyetlerin yanına defnedildi. Cenaze namazına dönemin önde gelen devlet adamları ve kadıları hazır bulundu.²⁴⁸ İbnü'l-Buhârî'nin vefatına dair herhangi bir hastalık zikredilmese de uzun yıllar süren ilmî mesaisinin bünyesinde olumsuz etki bıraktığı ve son zamanlarında hareket etmekte zorlanıp zayıf düştüğü belirtilmektedir.²⁴⁹ Öte yandan kendisine nisbet edilen bir şiirde İbnü'l-Buhârî hayatının son demlerinde manevi bir yıpranma ve değersizlik hissine kapıldığını anlaşılmaktadır. Şayet ilmî çabalarında samimi ise uhrevî anlamda karşılık bulacağını aksi hâlde boşa çıkacağını vurgulayarak hem kendisine hem de bir nevi ilim ehline yönelik nasihatlerde bulunmaktadır.²⁵⁰ Bu durum onun ilme yaklaşımında ihlâs ve samimiyet ilkesine verdiği önemi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

1.2.3. İlmî Kişiliği

1.2.3.1. Tahsil Hayatı ve Rihleleri

Kaynaklarda İbnü'l-Buhârî için “Sâlih”, “Âbid”, “Zâhid” “Verâ ve sükûnet sahibi” gibi özellikler zikredilmektedir.²⁵¹ Bu vasıflarla nitelendirilen İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'daki beş-altı yaşlarına karşılık gelen semâ kayıtları onun hadis/ilmî tahsiline erken yaşlarda başladığını göstermektedir. Öte yandan bazı kaynaklarda²⁵² İbnü'l-Buhârî'nin ilk ilmi yolculuğunu hicrî 602/1206 yılında Kudüs'e gerçekleştirdiği bilgisi bulunsa da meşyehasında yer alan kayıtlardan hareketle onun ilk rihlesinin hicrî 610 yılında Humus ve Mısır'a olduğu tespit edilmiştir.²⁵³ Kudüs'e ise hicri 611'de senesi gidip Ömer b. Bedir Said el-Mevsîlî (ö. 622/1225)²⁵⁴ ve Hasan b. Ahmed b. Yusuf es-Sûfî'den (ö. 630/1233) Şaban 622/1225'te Mescid-i Aksâ ziyaretinde hadis semâda bulunmuştur.²⁵⁵ Mısır/Fustat, Bağdat, Halep, Kahire ve İskenderiye gibi şehirlere

²⁴⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 7/123; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2/325.

²⁴⁹ İbnü'l-Buhârî'nin zaman zaman ticaret amacıyla seyahatlerde bulunduğu ancak seksen yaşından sonra hastalıklarının artmasıyla birlikte güçsüz düştüğü ve bu sebeple artık evinden dışarı çıkamadığı nakledilmektedir. Ayrıntı için bk. Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/90.

²⁵⁰ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/248-249.

²⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 17/641.

²⁵² İbnü'l-Buhârî'nin ilk rihlesinin Kudüs/Beytül-Makdis'e olduğuna dair malumatlar için bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 3/424; Safedî, *el-Vâfi*, 20/122; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/242; Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 208.

²⁵³ İbnü'l-Buhârî'nin eserinden hareketle Kudüs'e gerçekleştirdiği ilmi seyahatlerin ilki hicrî 610, ikincisi ise hicrî 622 yılında olmak üzere iki defa gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Hicrî 610 yılından önce herhangi bir rihle de bulunmadığı anlaşılan İbnü'l-Buhârî'nin bazı kaynaklarda zikredilen daha erken tarihli Kudüs seyahati ise muhakkikin de belirttiği üzere ilmî bir yolculuk değil, ailesiyle birlikte gerçekleştirilen bir akraba ziyareti mahiyetindedir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 53.

²⁵⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1435.

²⁵⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1541.

seyahatler yapmış ve oralardaki pek çok hocadan semâda bulunup çeşitli eserlerin icâzetini almıştır.²⁵⁶ Mısır'da Abdülkavî b. Abdülaziz (ö. 621/1224), Hüseyin el-Mısrî (ö. 620/1223) ve Sittülubbâd bnt. Mısri'den (ö. ?); Bağdat'ta Abdüsselam ez-Zâhirî (ö. 627/1230) ve Ömer İbnü'l-Kerem'den (ö. 629/1232); Halep'te babası ve Yusuf b. el-Halil'den; Kahire'de Ebû'l-Berekât İbnü'l-Hübbab (ö. ?), Murtazâ b. Hâkîm (ö. 634/1237) ve Ebû Abdullah İbnü'r-Reddâd (ö. ?); İskenderiye'de eş-Şâtıbî (ö. ?), Zafer b. Tâhir (ö. 648/1250), Hibetullah Cafer el-Hemedânî (ö. 636/1239), İbn Revâc gibi hocalarından ders ve semâsı bulunmaktadır.²⁵⁷ Öte yandan İbnü'l-Buhârî'nin babasının isteği üzere yakın coğrafyalara seyahat yaptığı ve İsfahan gibi uzak beldelere gitmediği nakledilir.²⁵⁸

1.2.3.2. Mezhebi

İbnü'l-Buhârî'nin kaynaklarda sık sık Hanbelî nisbesiyle anılması ve Hanbelî mezhebine mensup Kudâme ailesine mensubiyeti, onun Hanbeli bir hadis âlimi olduğuna dair önemli/güçlü karinelere sahiptir.

1.2.3.3. İlgi Alanları

Yirmi üç yıllık ilmî rihleleri sonucu Dımaşk'a dönen²⁵⁹ İbnü'l-Buhârî ilmî birikimini paylaşmak üzere Ziyâeddîn el-Makdisî'nin kurmuş olduğu Ziyâdiyye Dârülhadis'inde²⁶⁰ kalan ömrünün sonuna kadar hadis hocalığı yaptı.²⁶¹ Ancak, onun ilmî tarafını yalnızca hadisçiliği ile sınırlandırmak hatalı olur. Zira İbnü'l-Buhârî başta Kur'an ve kırâat ilmî olmak üzere fıkıh, dil ve döneminin diğer ilimleri ile kendisini yetiştirdi. Kırâat'ta İbn Mihrân en-Nîsâbü'rî'ye (ö. 381/991) nispet edilen *el-Gâye fi'l-Kırâati'l-Aşr* adlı eserin icâzetini el-Müeyyed et-Tûsî'den

²⁵⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 52.

²⁵⁷ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2/325.

²⁵⁸ İbnü'l-Buhârî için babasının böyle bir talepte bulunması muhtemelen erken yaşta çıkacağı yolculuların onun için zorlu ve meşakkatli olması yanında kendisinin de olmadığı bir seyahatte evladını göndermek istememesidir. İbnü'l-Buhârî'nin ilk rihlesini 15 yaşında yapması da bir nevi bunu doğrulamaktadır. Aslında bu tarz örneklerle diğer muhaddislerin biyografilerinde de rastlamak mümkündür. Nitekim Zehebî de babasının kendisine on bir yaşına kadar seyahat izni vermediğini aktarmaktadır. Ayrıntı için bk. Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâ'l-Kibâr 'alâ't-Tabakâti ve'l-A'sâr* (b.y.: y.y., 1417/1997), 374; İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 44-45.

²⁵⁹ Zikredilen yirmi üç yıllık rihle tarihlendirmesi İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sı üzerinden tespit ettiğimiz neticelerden birisidir. İleride bu hususu tekrardan temas edilecektir.

²⁶⁰ Ziyâuddin el-Makdisî (ö. 643/1245) tarafından inşâ edilen ve daha çok Ziyaiyye Dârulhadis'i olarak şöhret bulan bu yapı aynı zamanda Ziyaiyye Muhammediyye Dârülhadis'i, Ziyaiyye Medresesi, Ziyaiyye Dâru's-Sünne'si gibi çeşitli isimlerle anılmıştır. Ayrıntı için bk. Kalaç, *Rıdvan, Eyyubi ve Memluk Dımaşk'ında Hadis- Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara: Fecr Yayınları, 2023, s. 63.

²⁶¹ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/245.

aldı.²⁶² Aynı şekilde İbnü'l-Cevzî'ye ait olan *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-Tefsîr* adlı tefsir kitabını bizzat müellifinden okudu.²⁶³ İbnü'l-Buhârî'nin icâzetini aldığı eserlerden bir kısmı şöyledir:

Kur'ân ve Kırâat Kitapları:

1. *el-Gâye fî'l-Kırâati'l-Aşr*
2. *el-Unvân fî'l-Kırâati's-Seb'*
3. *Zâde'l-Mesîri fî ilmi't-Tefsîr*

Hadis Kitapları:

1. *Ebû Hanîfe, Şâfîî, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedleri*
2. *Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî'nin, Sahîh ve Sünenleri*
3. *Mâlik'in, el-Muvatta'ı*
4. *Tirmizî'nin eş-Şemâil'i*
5. *Râgıb el-İsfahânî'nin Müstahrec'i*
6. *Zeyd el-Kindî, İbn Taberzed ve Abdülbâki el-Ensârî'nin, Meşyehaları*
7. *Taberânî'in, el-Mu'cem ve el-Avâil'i*
8. *Beyhâkî'nin, es-Sünenü'l-Kübrâ, el-Medhal'i*
9. *Abdullah b. Mübârek'in Kitâbü'z-Zühd'ü*
10. *Darekutnî'nin, Sünen'i*
11. *Yahya b. Main'in, Ma'rifetü'r-Rical ve Zemmu't-Te'vîl'i*
12. *Hatib el-Bağdâdî'nin el-Mübhem fî'n-Nakl'i*
13. *İbnü'l-Esîr'in, en-Nihâye fî Garib'il-Hadis'i*

Fıkıh Kitapları

1. *Ebî Abdullah Muhammed b. Ukayl el-Hanbelî'nin, el-Kifâye'si*
2. *Muvaffak b. el-Kudâme'nin, el-Mugnî'si*
3. *Firyâbî'nin en-Nikâh'ı*

Nahiv, Lügat ve Edeb/Diğer Kitapları

1. *Sibeveyh'in Kitapları*
2. *el-Hassü alâ ta'lîmi'n-Nahv*
3. *Ebî Nasır'ın es-Sihâh'ı*
4. *Tabakatu'n-Nuhhatu'l-Basriyyîn*
5. *Makâmâtü'l-Harirî (?)*

²⁶² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 31.

²⁶³ Rûdânî, *Sılatü'l-halef*, 259.

6. İsfahânî'nin *Hilyetü'l-Evliyâ'sı*
7. Ebî Nuaym'ın *Sıfâtü'l-Cennet'i*
8. İbn Ebî'd-Dünyâ'nın *el-Kanâat'ı*

Burada İbnü'l-Buhârî'nin icâzet aldığı eserlerin yalnızca bir kısmı zikredilmiş olup gerçekte bu eserlerin sayısının çok daha fazla olduğu belirtilmelidir. Nitekim Birzâlî hocası İbnü'l-Buhârî'den sadece hadis sahasında 500'den fazla kitabı/cüzü dinlediğini nakleder.²⁶⁴ Bu durum onun rivayet haklarına sahip olduğu kitap koleksiyonunun genişliğini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. İbnü'l-Buhârî, döneminin ilmî ve icâzet geleneğine uygun şekilde hadis alanındaki eserlerin yanı sıra fıkıh, tefsir, kırâat, dil ve edebiyat gibi farklı ilim dallarına ait pek çok eserin de icâzetini elde etmiştir. Ayrıca onun eserlerinin büyük bir kısmının İbn Taberzed, İbn Kudâme ve Kindî gibi *Meşyeha* 'sında da çokça hadis rivâyet ettiği hocalarından elde etmesi, İbnü'l-Buhârî'nin söz konusu hocalardan olan ilim ve rivâyet aktarımının oldukça güçlü olduğunu göstermektedir.

1.2.3.4. Hocaları

Bir muhaddisin ilmî derinliğini anlamanın yolu onun ilim aldığı hocalarını tespiti ile mümkündür. Zira İslam ilim geleneğinde otorite sayılan pek çok şahsiyetin hayatlarında bakıldığında sayısız hocadan ilim almaları ile ön plana çıkmışlardır. Daha önce de ifade edildiği gibi muhaddisleri mu'cem-meşyeha yazmaya iten sâiklerin başında hocaları üzerinden kendi ilmî otoritelerini tahkim etme arzusu gelmektedir.

İbnü'l-Buhârî'nin tam olarak kaç hocası olduğunun tespiti güç gözükse de meşyehası bazı somut veriler sunmaktadır. İbnü'l-Buhârî'nin hadis rivâyet ettiği başta aile fertleri olmak üzere yetmiş bir hocasının meşyehasında bulunması ilk bakışta az görülebilir. Ancak detaylı bir inceleme ile bu sayının çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında İbn Taberzed, Muhammed b. el-Müneccâ et-Tenûhî el-Umrî, Hanbel b. Abdullah b. Ferec b. Saâdet er-Rusâfî, Zeyd b. Hasan b. Zeyd el-Kindî, Ni'met bnt. Ali b. Yahya b. et-Tarâh ve *Mu'cemü's-şuyuh* sahibi Yusuf b. Halil Karaca gibi isimler öne çıkan hocaları arasındadır. Bu isimler dışında İbnü'l-Cevzî'den semâsı olmasa da pek çok kitabın icâzetini almıştır.²⁶⁵ Ziyâeddin el-Makdisî, Ebû Tâhîr el-Huşûî, Ebû'l-Mekârim, Muhammed b. Ma'mer el-Kureşî, Zâhir b. Ahmed es-Sekâfî,

²⁶⁴ Rûdânî, *Sıfatü'l-halef*, 344.

²⁶⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/257; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 11/723; Useymîn, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, 2/892; Dımaşki, *Tabakatü ulemâi'l-hadis*, 4/120.

Abdülvâhid b. Ebî'l-Mather es-Saydalânî ve Afife el-Fârkâniyye gibi âlimler de icâzet aldığı diğer hocalarıdır.²⁶⁶ İbnü'l-Buhârî'nin bütün hocalarını tanıtmak, tezin sınırını aşacağından en fazla hadis naklettiği ve klasik ifadesiyle uzun süre mülâzemet ettiği ya da yetişmesinde rol oynayan dört hocasından bahsedilecektir.

1.2.3.4.1. İbn Taberzed (ö. 607/1211)

Tam adı Muvaffakuddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed ed-Darekazzi olup, 516/1122 yılının Zilhicce ayında dünyaya geldi.²⁶⁷ Bağdat'ın büyük mahallerinden Daru'l-kaz'da²⁶⁸ İbn Taberzed lakabıyla tanındı. İbnü'l-Buhârî'nin eserinde en çok hadis rivâyetinde bulunduğu İbn Taberzed hadis ilmî ile meşgul olup Bağdat, Erbil, Musul, Harran, Halep, Dımaşk gibi şehirlere ilmî yolculuklar yaptı.²⁶⁹

İmam Münzirî İbn Taberzed ile Dımaşk'ta karşılaştığını ve kendisinden pek çok kitap, cüz ve fevâidler semâ ettiğini nakleder.²⁷⁰ Bunun yanında İbn Taberzed Ebû'l-Kasım Hüseyin, Ebû'l-Galib el-Bennâ, Ebû'l-Kasım Hibetullah, Ebû Mansur el-Kazzâz , Abdülhâlik b. el-Bedîn, Ali b. Tırâd gibi hocalardan semâda bulundu. Kendisinden de pek çok kimse hadis dinledi. Bunlar: İbn Neccâr,²⁷¹ Ziyâeddin el-Makdisî, Muhammed el-Buhârî, Kemal b. İbrahim, Mecid b. Asâkir, Ahmed b. Hibetullah el-Kehfî,²⁷² Hasan b. Sasra, Tâhîr el-Kehhâl, Yunus b. Ebî Bekr b. Kerem ,²⁷³ Ahmed b. eş-Şeybânî,²⁷⁴ Fahr b. Ali , Fatıma bnt. Muhassin,²⁷⁵ Fatıma bnt. Asâkir²⁷⁶ gibi isimlerdir.

Kaynaklarda ücret karşılığında hadis nakleden ve esprili bir şahsiyet olarak tanıtılan²⁷⁷ İbn Taberzed'e nispet edilen iki meşyeha bulunmaktadır. Bunlardan birini Zehebî diğerini

²⁶⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 20/119.

²⁶⁷ Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 2/164; Ebû'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sibt el-İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekat vd. (Dımaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013), 22/174.

²⁶⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/422.

²⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 22/126.

²⁷⁰ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 2/207.

²⁷¹ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 14/862.

²⁷² Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 15/224.

²⁷³ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 13/533.

²⁷⁴ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Mu'cemü'l-muhtâs: bi'l-muhaddisin*, thk. Muhammed el-Habib Heyle (Taif: Mektebetü's-Siddik, 1988), 211.

²⁷⁵ Zehebî, *el-Mu'cemü'l-muhtâs*, 225.

²⁷⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, 10/12.

²⁷⁷ Her ne kadar hakkında olumlu değerlendirmeler bulunsun da zaman zaman olumsuz görüşler de dile getirilmiştir. Nitekim Zehebî, İbn Neccâr'dan aktardığı bir değerlendirmede, İbn Taberzed'in güvenilir (sika) biri olmadığını

Dübeysî onun adına tahriç etmiştir. Zehebî'nin tahriç ettiği eser içerisinde İbn Taberzed'in 83 şeyhi bulunmaktadır ve Meşyehatü İbn Taberzed adı ile matbudur.²⁷⁸ Ayrıca İbn Taberzed'in *Müntekâ min hadîsi İbn Mahled* ve *Hennâd ve'l-Fârisî ve'l-Cevherî ve min Emâlî İbni's-Semerkandî* adlı tahriç çalışmaları mevcuttur.²⁷⁹ Hicri 607 tarihinde doksan yedi yaşında Bağdat'ta vefat eden İbn Taberzed, *Bâbu'l-Harb* kabristanlığına defnedildi.²⁸⁰

1.2.3.4.2. Muhammed İbnü'l-Müneccâ (ö. 606/1210)

Asıl adı Es'âd b. el-Müneccâ b. Ebî'l-Müneccâ Berekât et-Tenûhî Ebî'l-Meâlî Vecîhüddîn Muhammed b. Ebî'l-Müneccâ hicri 519 yılında Dımaşk'ta dünyaya geldi. İlmi eğitimine Dımaşk'ta başlayan et-Tenûhî, burada Abdülvehhâb b. Abdülvâhid Hanbelî'den (ö. 536/1142) daha sonra Bağdat'ta Abdülkâdir b. Sâlih el-Cîlî (ö. 561/1166) ve Ahmed el-Harbiye'den Hanbelî fikhını öğrendi. Sırası ile Bağdat, Harran, Haleb şehirlerine rihle yapan²⁸¹ İbnü'l-Müneccâ Nüreddin Zengî yönetiminde Hicri 567 yılının Recep ayında Harran'da birkaç defa Kadı'l-kudat ve vaizlik vazifelerine getirildi.²⁸²

İbnü'l-Müneccâ'nın pek çok hocasından semâi bulunmaktadır. Bağdat'ta Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ömer el-Urmevî (ö. 547/1152), Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Abbasi'den; Dımaşk'ta Ebû'l-Kâsım Nasr b. Mukâtil (ö. 548/1153) başta olmak üzere birçok kimseden hadis dinledi. Kendisinden ise başta Fahr b. el-Buhârî, Muvaffak b. Kudâme (ö. 620/1223), Yusuf b. Halil, Ziyâeddîn el-Makdisî, Zekiyyüddîn el-Münzirî (ö. 656/1258), İbn Ebî Ömer ve İbn Neccâr gibi pek çok kimse hadis semâ etti.²⁸³

Uzun seyahatleri sonrası Dımaşk'a geri dönen İbnü'l-Müneccâ için Hasan b. Mismar el-Hilâliyye (ö. 546/1151) tarafından vakfedilen bir araziye²⁸⁴ medrese inşa edilmiş ve kendisi burada müderrislik yapmıştır. Kaynaklarda kendisine nispetle içerisinde mezheplerin görüş ve delillerinin bulunduğu 20 ciltlik *en-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye ile el-Hulasâtî fî'l-Mezheb* adında

ve rivayet ettiği cüzlerin içerisine -muhtemelen isnadlara- uydurma raviler eklediğini belirtmiştir. Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 11/814.

²⁷⁸ Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe*, 302.

²⁷⁹ Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe*, 161.

²⁸⁰ Ebû'l-Fazl Şehabeddîn Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyru: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 6/132.

²⁸¹ Zehebî, *Mu'cemü's-şüyuh*, 129.

²⁸² Hüseyinî, *Sılatü't-tekmile li-vefeyâtî'n-nakâle*, 2/176; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, 4/59.

²⁸³ Zehebî, *Siyer*, 21/437.

²⁸⁴ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 3/428; Zehebî, *Mu'cemü's-şüyuh*, 2/289.

iki eser bulunmaktadır.²⁸⁵ Yumuşak huylu ve güzel çehreye sahip biri olarak nitelendirilen İbnü'l-Müneccâ, hicri 606 senesinin Rebîülevvel ayında Dımaşk'ta vefat etti ve Muzaffer Camii'nde kılınana namazın ardından naaşı Kasiyûn Dağı'nda bulunan kabristanlığa defnedildi.²⁸⁶

1.2.3.4.3. Hanbel b. Abdullah er-Rusâfî (ö. 604/1208)

Tam adı Hanbel b. Abdullah b. Ferec b. Saâdet er-Rusâfî olup hicri 510 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Doğup büyüdüğü Bağdat'ın Rusâfe kasabasına nispetle er-Rusâfî olarak bilinen Hanbel b. Abdullah'ın künyesi Ebû Ali'dir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin tamamını hocası Hibetullah b. Muhammed el-Husayn eş-Şeybânî'den (ö. 525/1131) rivâyet etti.²⁸⁷ Tahsil hayatının ilk yıllarında başta Bağdat olmak üzere Musul ve Dımaşk'a ilmî seyahatler sonucu İsmail b. Ahmed b. Ömer es-Semerkindî (ö. 536/1142), Ahmed b. Mansûr b. el-Müevvel'den hadis dinledi.²⁸⁸

Kendisinden İbnü'd-Dübeysî, Hasan b. Muhammed b. et-Teymî (ö. 656/1258), İbn Neccâr, Yusuf b. Halil, Ebû Tâhîr b. Enmâtî, Muvaffak Muhammed b. Ömer el-Ebârî, Hatib Merdâ (ö. ?), İbn Ebû Ömer, Fahr b. el-Buhârî, Zeyneb bnt. Mekkî ve İsa b. Muhammed b. Eyyûb Şerefüddîn el-Eyyûbî (ö. 624/1227) gibi isimler hadis dinlemiştir. Hanbel b. Abdullah Şam'dan Bağdat'a geri döndükten sonra Hicri 604 yılının Muharrem ayının yirmi üçüncü günü cuma gecesinde vefat etti.²⁸⁹ Cenaze namazı ertesi gün Rûsâfe'de bulunan Halife Kabristanlığında kılındı.²⁹⁰ İbnü'l-Enmâtî kendisinden Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini yirmiden fazla oturumunda kırâat ettiğini belirtir.²⁹¹

1.2.3.4.4. Zeyd b. Hasan b. Zeyd el-Kindî (ö. 613/1217)

²⁸⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 13/129; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2005, 162; Useymîn, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, 2/722.

²⁸⁶ Birzâlî, *el-Muktefâ li-târihi Ebî Şâme*, 3/149.

²⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 22/162; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 13/92; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/760; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 7/24; Hüseyinî, *Sılatü't-tekmile li-vefeyâtü'n-nakâle*, 170; Useymîn, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, 15.

²⁸⁸ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 13/92.

²⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, 21/492.

²⁹⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 383.

²⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 21/432; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 13/92; Useymîn, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, 2/715.

Tam adı Zeyd b. Hasan b. Zeyd el-Hamîrî el-Kindî Ebû'l-Yemen Tacüddîn'dir.²⁹² Bağdat'ta hicri 520 senesinin Şaban ayında dünyaya gelen el-Kindî,²⁹³ Hanefî mezhebine mensup olup²⁹⁴ dil, kırâat ve edip kimliği ile ön plana çıktı. Henüz beş yaşında Kuran hafızı olan Tâcüddîn on yaşlarında iken Kırâat-i Aşere'yi okudu.

Gittiği yerlerde pek çok semâsı bulunan Kindî'nin hocaları arasında Muhammed b. Mansûr (ö. 539/1145), Mübârek b. el-Hüseyin el-Vâsıtî, Muhammed b. Hızır b. İbrahim el-Hatib (ö. 538/1144), Ali b. Abdüsseyyid b. Abdülvâhid el-Bağdâdî (ö. 542/1148) Hibetullah b. Ahmed b. Ömer el-Bağdâdî el-Harîrî (ö. 531/1137) ve Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbâki Ensârî (ö. ?)²⁹⁵ gibi isimler yer alır. Tâcüddîn el-Kindî yukarıda bahsettiğimiz üzere nahiv alanında kıymetli eserlerin icâzetini elde etti. *el-Muarreb min kelâmi'l-acemî*,²⁹⁶ *Kitabü's-Sibeveyhî* bunlardan sadece birkaçıdır. Özellikle Kindî için Sibeveyh'in eserini dönemin yöneticisi el-Melikü'l-Muazzam'a (ö. 624/1227) Ebû Saîd es-Sîrâfî'nin (ö. 368/979) *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi* ile bizzat evinde tertip ettiği oturumlarda gerçekleştirdiği nakledilmektedir.²⁹⁷

Kindî'den başta İbnü'l-Buhârî olmak üzere İsmail b. Ali b. İbrahim ed-Dımaşkî (ö. 588/1192), Ebû'l-Kâsım b. Asâkir (ö. 571/1176), Ahmed b. Sâlih b. Şâfi (ö. 565/1170), İbn Taberzed (ö. 607/1211), Abdulğani el-Makdisî, İbn Nukta, İbnü'l-Enmâtî, Birzâlî, İbnü'l-İmâd, İbnü'l-Kemâl, Sittü'l-Arab bnt. Yahya, İbnü'l-Kavvâs gibi hadis hafızları (huffâz) hadis semâ etmişlerdir.²⁹⁸ Döneminin büyük ediplerinden olan Kindî,²⁹⁹ geriye bir *Meşyeha*, Abdulkadir el-Haleb'inin eserine *Haşiyetu alâ Şerhi Dîvânu'l-Müntebî*,³⁰⁰ Divân Şiiri ve İthâfu'z-Zâir ve *Etrâfu'l-mukîmul-müsâfir* olmak üzere pek çok eser bıraktı.³⁰¹ Şam Emevi Camiinde büyük ve zengin bir kütüphane kuran Kindî'nin insanlara karşı çok cömert ve fakirlere sadaka dağıtmayı

²⁹² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Muîn fî tabakâtî'l-muhaddisîn*, thk. Hemmam Abdürrahim Saîd (Amman: Dârü'l-Furkan, 1984), 188.

²⁹³ Ömer Rızâ el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn: Teracimü musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 4/189.

²⁹⁴ Zeyd el-Kindî hayatının ilk evrelerinde Hanbelî iken sonraları Hanefî mezhebine intisap etmiştir. Ayrıntı için bk. Takıyyüddîn b. Abdülkâdir et-Temîmî el-Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Dârü'r-Rifai, 1601), 1/3/270.

²⁹⁵ Sübki, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, 44.

²⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 9.

²⁹⁷ el-Harezmî, Sadrü'l-Efâdil el-Kasım b. el-Hüseyin b. Muhammed, *et-Tahmîr Şerhü'l-Mufasssal fî Sanati'l-İ'rab*, thk. Abdurrahman b. Süleyman Useymîn (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 43.

²⁹⁸ Ebû Nasr Taceddîn İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Mu'cemü şüyûhi't-Tâc es-Sübkî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslamiyye, 2004), 298.

²⁹⁹ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1971), 155.

³⁰⁰ Fuad Sezgin, *Tarihü't-türâsi'l-Arabî [GAS]: Ulumü'l-Kur'an ve'l-Hadis*, çev. Mahmûd Fevzi Hicazi (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 4/37.

³⁰¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/189.

ihmal etmeyen bir kimse olarak bilindi. Hicri 613 senesinde Dımaşk'ta vefat etti. İbn Neccar “Ondan daha akıllı, asil, sika, saduk, muhakkik birini görmedim” derken, Zehebî de onun için kurraların şeyhi, nahiv ve dil uzmanı, döneminin nahivcisi gibi methedici ifadeler kullanmaktadır.

1.2.3.5. Talebeleri

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) İbnü'l-Buhârî'nin ilmî halkasının gücü ve tesir alanının büyüklüğünü: “Eğer dünyada bir süre daha var olsaydı, onun talebeleri 770 yıl (hicrî) sonrasına kadar varacaklardı. Gerçekten de bu oldu, çünkü biz şimdi 770 yıl sonrasındayız. Onun talebelerinden bazıları ise hala hayattadır.” sözleri ile izah etmektedir.³⁰² İslâm dünyanın farklı bölgelerinden onun derslerine iştirak etmek üzere gelenler ilim meclislerinde büyük bir kalabalığa yol açmış ve bu sebeple dersler ayrı oturumlar hâlinde düzenlenmiştir.³⁰³ İbnü'l-Buhârî ömrünün uzun bir süresi boyunca başta amcasının inşa ettiği el-Medresetü'z-Ziyâiyye³⁰⁴ olmak üzere çeşitli mekânlarda hadis meclisleri tertip ederek talebe yetiştirmiştir. Yukarıdaki alıntılardan anlaşıldığı üzere İbnü'l-Buhârî'nin döneminde yoğun ilgi görmesinin arkasında uzun ömür yaşaması, birbirinden kıymetli eser ve hadisleri âlî isnadları ile zabt etmesi etkili olmuştur.³⁰⁵ İbnü'l-Buhârî'den semâ ve icâzet yoluyla rivayet elde edenler arasında İbn Teymiyye (ö. 728/1328),³⁰⁶ Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Şeref b. Muhsin es-Sâlihî (ö. 728/1328) Ömer b. Hasan b. Mezîd b. Ümeyle (ö. 778/1376) Birzâlî, İbnü'z-Zâhirî,³⁰⁷ Dimyâtî, İbn Dakik el-İd,³⁰⁸ Zekiyyüddîn el-Münzirî, Şemseddîn el-Münzirî,³⁰⁹ İbn Suserî, İbnü'l-Kavvâs (ö. 698/1299),³¹⁰ Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341),³¹¹ Şemsüddîn İbn Abdu'l-Hâdî (ö. 744/1344),³¹² Reşîdüddîn el-Kureşî, Muhammed b. Süleyman b. Davud el-Cezerî,³¹³ Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Makdisî (ö. 726/1326) ve Ebû Abdullah

³⁰² İbn Receb, *Kitâbu'z-zeyl*, 4/248.

³⁰³ İbn Receb, *Kitâbu'z-zeyl*, 4/245; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/553; Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/96.

³⁰⁴ Bu yapı, bazen medrese bazen de dârülhadîs olarak zikredilmektedir. Ayrıntı için bk. Abdülkerim Malkoç, “Ziyâeddîn el-Makdisî ve el-Ehâdisü'l-muhtâra İsimli Eseri” (Doktora Tezi), 64.

³⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/90; Zehebî, *Siyer*, 14/387; Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/90; Takıyyüddîn Muhammed b. Hecres b. Râfî' el-İslâmî İbn Râfî' el-İslâmî, *el-Vefiyât*, thk. Şâlih Muhdî 'Abbâs - Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1402/1982), 2/305; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*, 2/634.

³⁰⁶ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 505; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb*, 11/724; Dımaşki, *Tabakatü ulemâi'l-hadis*, 4/281.

³⁰⁷ Sübki, *Tabakatü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, 10/382.

³⁰⁸ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 15/667.

³⁰⁹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*, 2/634.

³¹⁰ Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 20/21.

³¹¹ Dımaşki, *Tabakatü ulemâi'l-hadis*, 276.

³¹² Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 7/107.

³¹³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 15/930.

el-Askalânî gibi pek çok önemli muhaddis bulunmaktadır. İbnü'l-Buhârî'nin talebelerinin tamamı hakkında bilgi vermek tezin sınırlarını aşacağından burada yaşadıkları dönemde öne çıkmış talebelerinden ikisinin biyografilerini vermekle yetinilecektir.

1.2.3.5.1. Ömer b. Ümeyle (ö. 778/1376)

Meşyeha 'nın en önemli râvisi olup tam adı Ömer b. Hasan b. Mezîd b. Ümeyle b. Cemeâ b. Abdü'l-Merâğî el-Mizzî olup, nisbesi *el-Halebî* ve *ed-Dımaşkî* 'dir. İbn Ümeyle'nin doğum tarihî hakkında ihtilaf olmakla beraber, Birzâlî 18 Recep 682 olarak kayıtlamış ve râcih görüş bu tarihtir.³¹⁴ Pek çok eserin icâzet hakkını elde eden İbn Ümeyle İbnü'l-Buhârî'den Tirmizî'nin *el-Câmiu's-Sahîh* ve *Şemâil* 'ini, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen* 'ini ve Beyhâkî'nin *Delâilü'n-Nübüvve* 'si başta olma üzere pek çok eserin icazetini elde etti.³¹⁵ Bu eserleri daha sonraları pek çok kimsenin kendisinden dinlemek için Dımaşk'a geldiği nakledilir.³¹⁶

Yaklaşık elli yıl kadar hadis tahsili ile uğraşıp Mizzî Camii'nde imamlık yapan İbn Ümeyle'yi³¹⁷ Zehebî ve İbn Râfî gibi isimler *Mu'cemler* 'in de zikretmektedir.³¹⁸ Hocası İbnü'l-Buhârî gibi uzun bir ömür yaşayan ve dedeleri torunları ile birleştiren İbn Ümeyle 8 Rebîülevvel 778 tarihinde Dımaşk'ta vefat etti.³¹⁹

1.2.3.5.2. Ebû Bekr b. Şeref b. Muhsin (ö. 728/1328)

Tam adı Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Şeref b. Muhsin b. Ammâr es-Sâlihî el-Hanbelî olup Şevval 653 senesinde dünyaya geldi.³²⁰ İlmi tahsiline erken yaşlarda başlayan Takıyyüddîn, Kahire, Humus, Haleb ve Dımaşk'a seyahat etti.³²¹ İbn Teymiye'nin arkadaşı ve kendisini çokça muhabbet besleyen Takıyyüddîn'in³²² hocaları arasında İbn Abdiddâim, Abdülvehhâb b. en-Nâsîh (ö. ?), Cemâleddîn b. es-Sayrafi (ö. ?), İbn Teymiyye, Mizzî, Necm eş-Şîrâzî (ö. ?), Şemseddîn el-Hanbelî (ö. ?) ve Fahrüddîn b. el-Buhârî gibi âlimler yer almaktadır.³²³

³¹⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 8/44; Zeynüddîn Abdülbâsî b. Halîl b. Şâhin Abdülbâsî el-Malatî, *Neylû'l-emel fî zeyli'd-Düvel*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002), 2/111.

³¹⁵ Fâsî, *Zeylû't-takyîd fî ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*, 2/237.

³¹⁶ Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut:Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 5/240.

³¹⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 8/444.

³¹⁸ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/554.

³¹⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 2/626.

³²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 18/305.

³²¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî's-sâmine*, 529.

³²² Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*, 727.

³²³ Zehebî, *el-Mu'cemü'l-muhtâs: bi'l-muhaddisin*, 304.

Geçimini temin edebilmek için zekât ve sadaka kabul ettiği rivayet edilen Takıyyüddîn, mütevacı ve fakir bir hayat sürdü.³²⁴ Zâhid ve sûfi kimliğiyle ön plana çıkan Takıyyüddîn'in,³²⁵ fasih ve etkileyici bir hitabete sahip olduğu nakledilir. Hayatının sonlarına doğru tasavvuf ve kelâm ilimlerine ilgi duymaya başladı ve ömrünün son dönemlerini Humus'ta geçirdi. Hicrî 728 (1327) Safer'inde vefat etti.³²⁶

1.2.3.6. Eserleri

Dönemin *muammer* hadis âlimlerinden sayılan ve pek çok kaynakta dede ve torunları birbirleri ile buluşturmakla nitelendirilen İbnü'l-Buhârî'nin hayatı, ilmî kişiliği, icâzetlerini aldığı eserler, rihleleri, hoca ve talebelerinden bahsedildi. Tanıtımını yapacağımız İbnü'z-Zâhirî ile Ali b. Balabân'ın *Meşyehaları* dışında kaynaklarda ona ait başka herhangi bir eser bulgusuna rastlanılmamıştır.³²⁷ Şimdi İbnü'l-Buhârî adına tahric edilen meşyehalara kısaca temas edelim:

1.2.3.6.1. Esnâ'l-mekâsıd ve a'zebü'l-mevârid

Kaynaklarda *Esnâ'l-mekâsıd ve a'zebü'l-mevârid*³²⁸ adı ile anılan bu tahric çalışması İbnü'l-Buhârî için Ali b. Balabân el-Makdisî (ö. 684/1285) tarafından derlenmiştir.³²⁹ Birzâli'nin aktardığına göre üç cüzden oluşan bu çalışmayı İbn Balabân, Şerefüddîn el-Fezârî'nin kırâati ile Şam Emevî Camii'nde kalabalık bir topluluğa okumuştur.³³⁰ İbn Balabân tarafından hazırlanan bu *Meşyeha*, İbnü'l-Buhârî'nin ağırlıklı olarak semâ ve icâzet yoluyla hadis aldığı hanım râvilerden oluşması yönüyle dikkat çekmektedir.

³²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 18/305.

³²⁵ Zehebî, *Mu'cemü's-şüyuh*, 2/403.

³²⁶ İbn Râfî, *el-İslâmî, el-Vefiyât*, 2/1000.

³²⁷ Kanaatimizce İbnü'l-Buhârî'nin amcası Ziyâeddin el-Makdisî ve *el-Muğnî* müellifi Muvaffak b. Kudâme (ö. 620/1223) gibi geniş çaplı şöhrete ulaşamamasının sebeplerinden biri bir eser telifinin olmamasıdır. İbnü'l-Buhârî gibi bir âlimin telif eserinin olmamasının birkaç nedeni olabilir. Birincisi: Esasen teorik değil, pratik ilim faaliyeti (rivâyet, semâ, okutma) ile meşgul olmuştur. Yani onun ilmî birikimi daha çok rivâyet ve nakil temellidir. İkincisi: *Meşyeha* onun ilmî birikimini, rivâyet ağını ve ilim halkalarını yansıtmak için yeterli olmuştur. Zaten meşyehalar o dönem için hem şahsi bir ilmî envanter hem de bir tür ilim vesikası olarak büyük önem taşımaktadır. Üçüncüsü ve bizim tercihimiz: Uzun süreli müderrislik, sürekli seyahatler, semâ meclisleri ve talebe yetiştirme gibi faaliyetler, telif için gereken zaman ve enerjiyi büyük ölçüde tüketmiş olabilir. Zira İbnü'l-Buhârî de ömrünün son altmış yılına talebe yetiştirmekle geçirmesi bunu teyit etmektedir.

³²⁸ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 90; Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafê*, 299; Ali Rıza Karabulut, Karabulut, Ahmet Turan, *Mu'cemü't-târihi't-türâsi'l-İslami fî mektebâti'l-alem: el-Mahtutât ve'l-Matbuât* (Kayseri: Mektebe Yayınları) (Erişim 11 Kasım 2024), 3/1992.

³²⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 51/190; İbn Râfî, *el-İslâmî, el-Vefiyât*, 2/84; Ebû Zûr'a Velîyüddîn Ahmed b Abdürrahîm el-İbnü'l-İrâkî, *ez-Zeyl ale'l-İber fî haberi men gaber*, thk. Sâlih Mehdi Abbas (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989), 94; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mietî's-sâmine*, 3/5.

³³⁰ Birzâli, *el-Muktefâ li-târihi Ebî Şâme*, 377.

İbnü'z-Zâhirî'nin tahricinde hanım hocalarının sayısı dokuz iken, bu çalışmada İbnü'l-Buhârî'nin yirmi altı hanım hocası daha olduğu görülmektedir. Öte yandan bu yirmi altı hanım râviden sekizi, tezimizde esas aldığımız *Meşyeha*'da da yer alır. Her iki çalışmada ortak olarak zikredilen hanım râviler ise şu şekildedir: Sittü'l-Ketebe Ni'met bnt. Ebî'l-Hasan (ö. 604/1208), Ümmü'l-Fadl Zeyneb bnt. İbrahim el-Kaysî, Rukiyye bnt. Ahmed el-Makdisî (ö. 611/1214), Rabia bnt. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme (ö. 620/1223), Sittü'l-İbâd bnt. Ebî'l-Hasan b. ed-Dâriyye (ö. ?), Amine bnt. Ahmed b. Kudâme (ö. 631/1234), Afife bnt. Ahmed b. Abdullah el-Fârfânî (ö. ?) ve Aîşe bnt. Ma'mer b. Abdülvâhid b. el-Fâhir'dir. Ayrıca, eserde toplam otuz iki hocadan alınan ve içerisinde şiirlerin de yer aldığı otuz yedi rivâyet bulunmaktadır. Bu durum, İbnü'l-Buhârî'nin ilmî birikiminin genişliği ve hanım râvilerle olan yoğun ilmî etkileşimini göstermesi açısından dikkate değerdir.³³¹

1.2.3.6.2. Meşyehatü'l-Fahriyye

Çalışmamızın merkezinde yer alan bu meşyeha, İbnü'z-Zâhirî (ö. 696/1297) tarafından Mısır'da derlenip berîd (posta) ile hocası İbnü'l-Buhârî'ye sunulmuş olup³³² kaynaklarda *el-Meşyehatü'l-Fahriyye*, *Tahrîcu Meşyehatü'l-Fahriyye*³³³ gibi isimlerle anılmaktadır. Pek çok muhaddis için meşyeha derleyen İbnü'z-Zâhirî'nin en önemli çalışması İbnü'l-Buhârî için yaptığıdır.³³⁴ İbnü'z-Zâhirî'nin bu çalışmasını cem/tasnif yani İbnü'l-Buhârî'nin hocalarından aldığı dağınık haldeki rivayetleri bir araya getirme ameliyesi olarak değerlendirmek gerekir.³³⁵ Öte yandan İbnü'z-Zâhirî eserde İbnü'l-Buhârî'nin kendilerinden hadis aldığı hocalarının rivâyetlerini vefat tarihlerini esas alarak başlıklar altında -birinci şeyh, ikinci şeyh şeklinde- sıralar.³³⁶ İbnü'z-Zâhirî muvâfakât, bedel, müsâvat, musâfaha gibi âlî isnad türlerinin bilgisine sahiptir. O, eserdeki hadislerin derecesini beyan ettikten sonra *Sanki hocam adet bakımından*

³³¹ İbn Hacer el-Askalânî, İbn Balaban'ın tahric ettiği bu meşyehadan derlenen bir muntekâyı Hâfız Ebü'l-Fazl b. el-Hüseyn'in, tamamını Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. el-Kasım'dan dinleyip rivâyet ettiği şekilde kendisine kırâat ettiğini belirtmiştir. Ayrıntı için bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, s. 206.

³³² İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2005, 4/246.

³³³ Mar'asî, *Mu'cem*, 1/364-365.

³³⁴ İbnü'z-Zâhirî, Necip el-Harrânî ve İbn Abdiddâim için pek çok meşyeha ve avâlî türü eserler tahric etmiştir. Zira kendi adına kırk farklı beldeden kırk hadis, Şam ve Mısır âlimlerinin eserlerinden muntekâlar derlediği bilinmektedir. Sadece hocaları için değil talebeleri için bile tahric çalışmaları yapan İbnü'z-Zâhirî'nin derleme konusundaki ustalığının hayranlık verici olduğu ulema arasında zikredilmektedir. Ayrıntı için bk. Hüseyinî, *Silatü't-tekmile li-vefeyati'n-nakale*, (thk. Beşşâr Avvâd Maruf), Beyrut: Dâru'l-Garbil'l-İslâmiyye, 1428/2007, 2/954; Zehebî, *Mu'cemü's-şüyuh: el-Mu'cemü'l-kebir*, (thk. Muhammed Habib Hile), Taif: Mektebetü's-Sıddik, 1408/1988, s. 211; Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'yânu'n-Nasr*, (thk. Mahmûd Sâlim Muhammed, Nebil Ebû Amse, Muhammed Mev'ud), Dimaşk Beyrut: Dâru'l-Fikr Dâru'l-Fikri'l-Muasir, 1418/1998, s. 341.

³³⁵ Takıyyüddin b Abdülkadir et-Temîmî el-Gazzi et-Temîmî, *Tabakatü's-seniyye fî teracimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru'r-Rifai, 1983), 2/62.

³³⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 75.

bizzat Nesâi'den semâ etti gibi cümleler kurmuştur. İbnü'z-Zâhirî eserdeki hadislerin derecesini beyan ettikten sonra ise bunların âlî isnad bilgisine hakimdir. Kimi hadislerden sonra İbnü'l-Buhârî'yi kastederek: *Aded bakımından sanki hocam bu rivâyeti/bilgiyi Nesâi'den bizzat semâ etmiştir* diye anekdotlar düşmüştür.³³⁷ İbnü'z-Zâhirî hadislerin tahriçinde çoğunlukla *Kütüb-ü Sitte*'ye dayanmış ve eserdeki hadis râvileri için *sadûk* veya *zayıf* olduğuna dair hüküm getirmektedir. Ancak İbnü'z-Zâhirî bazı hadislerin hükmü ile alakalı yeri geldiğinde sükût etmektedir.³³⁸

1.2.3.7. Hakkında Söylenenler

İbnü'l-Buhârî hakkında birçok âlim müspet sözler serdetmiştir. Yeğeni için özel bir cüz tahriç eden Ziyâeddin el-Makdisî'nin övgüsüne mazhar olan³³⁹ İbnü'l-Buhârî hakkında İbn Teymiyye (ö. 728/1328): “Hadiste Hz. Peygamber ile benim arama İbnü'l-Buhârî girince göğsüm (sadr) rahatlıyor”³⁴⁰ diyerek onun güvenilirliğine; Zehebî “Peygamberle kendisi arasında sekiz tane sika râvinin bulunduğu kimselerin sonuncusudur” diyerek Meşyeha'daki *sümâniyyât* rivâyetlerin önemine işaret etmiştir.³⁴¹ Eserin tahriçini yapan *Tehzîbü'l-Kemâl* müellifi Mizzî (ö. 742/1341) hocası için semâ ve icâzet yoluyla hocalarından aldığı rivâyetlerle teferrüd ettiğini, hadiste zirve sayılacak bir konuma sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca onun için “Bu dönem rivâyet alanında onun elde ettiği itibara ulaşan başka bir kimsenin olduğu bilinmemektedir” demektedir.³⁴² Birzâlî de onun hakkında “Birçok hadisın problemli lafızlarını ezbere bilirdi; birçok kıssa ve nadir hikâyeyi de bilirdi. Kendisine okunan yerlerdeki hataları düzeltir ve bu düzeltmeleri onun üstünlüğüne, geniş okumalarına ve bilgisine işaret ederdi” demektedir.³⁴³ Bununla birlikte kaynaklar İbnü'l-Buhârî için fakîh, imam, edîb, zekî, sika, sâlih, verâ sahibi ve cömert bir kimse olarak bahseder.³⁴⁴

2. Meşyeha'nın Tanıtımı

2.1. Meşyeha'nın Adı ve Müellife Aidiyeti

³³⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 76.

³³⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 77.

³³⁹ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2005, 4/243.

³⁴⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 15/667; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, 7/724; Useymîn, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, 2/895.

³⁴¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 15/667.

³⁴² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 15/665-666; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2005, 4/245.

³⁴³ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2005, 4/243.

³⁴⁴ İbn Râfi' el-İslâmî, *el-Vefiyât*, 20/122; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 17/640; Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/90.

Eser, kaynaklarda *Esnâ'l-mekâsıd ve a'zebü'l-mevârid*³⁴⁵, *Esnâ'l-mekâsıd ve a'zebü'l-mevârid fî Terâcîmi Şuyuhîhî*³⁴⁶ ve *Meşyehatü'l-Fahriyye*, *Meşyehatü el-Fahr b. el-Buhârî*³⁴⁷ ve *Meşyehatühü ez-Zâhirîye*³⁴⁸ gibi pek çok isimle anılmaktadır.³⁴⁹ Muhakkikin asıl nüsha kabul ettiği Halep Ahmediyye nüshası başta olmak üzere Süleymaniye'deki Reisülküttap ve Şehid Ali Paşa yazmaları ile Mizzî'nin *Meşyeha*'dan derlediği el-*Müntekâ* adlı eserin yer aldığı Millet Kütüphanesindeki yazmada bulunan eklemeler dışında bütün nüshalar *Meşyehatü İbnü'l-Buhârî* ismine işaret eder. Böylelikle eserin İbnü'l-Buhârî'ye aidiyeti kesinlik kazanmaktadır. Öte yandan kaynaklarda eseri tahriç eden İbnü'z-Zâhirî için *Meşyeha*'nın müellifi olduğuna dair bir takım vehimler bulunmaktadır.³⁵⁰ Klasik dönem muharriçleri kimi zaman günümüzdeki editörler gibi müellif nüshasını ya da hocadan nakledilen rivâyetleri/bilgileri hocaları adına düzenlemişlerdir. Ancak bu düzenlemeler kimi zaman İbnü'z-Zâhirî'de olduğu gibi eklememeler ile tasnif edilmiştir. Bu yüzden bazen bir eserin editörü eserin yazarı gibi olabilmektedir.³⁵¹ Nitekim Şerif Hatim el-Avnî bu hususa Ebû Abdullah er-Râzî'nin (ö. 525/1131) *Meşyeha*'sı için yazdığı mukaddimede temas etmektedir. Avnî: “Bir şeyhe ait olan hadisleri toplama ameliyesi tam anlamıyla müellifinin dışında müstakil bir eser çalışması olabilmektedir. Hocanın ise ilgili esere katkısı sadece onu gözden geçirmek, içindeki hadisleri onaylamak ve rivâyette bulunmak ya da kendi rivâyet izniyle aktarmaktan ibaret olabilir” demektedir.³⁵²

2.2. Meşyeha'nın Râvileri

Hadislerin râviler tarafından nakledilmesi gibi, kitaplar da müelliflerinden ilk semâ eden talebe ve râviler aracılığıyla sonraki nesillere ulaşmaktadır. Bu bağlamda kaleme alındığı andan

³⁴⁵ Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 90; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 7/19; Useymîn, *Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile*, 2/895.

³⁴⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 7/19.

³⁴⁷ Fâsî, *Zeylû't-takyid fî ruvâti's-sünen ve'l-mesaniid*, 2/137; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 203; Kettânî, *Fihrişü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat*, 2/633; Mar'âşlî, *Mu'cem*, 1/364.

³⁴⁸ Zehebî, *Mu'cemü's-şüyuh*, 374; Fâsî, *Zeylû't-takyid fî ruvâti's-sünen ve'l-mesaniid*, 45.

³⁴⁹ Burada İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sından kastedilen tek bir meşyeha değil, iki ayrı meşyehadır. Bunlardan biri, genel olarak zikredildiğinde kastedilen ve en meşhuru İbnü'z-Zâhirî tarafından derlenmiş olan iken, diğeri İbn Balabân'ın tahriçidir. Ayrıntı için bk. Muhammed b. Abdullah b. Ali Âmirî Necdî İbn Humeyd, *es-Sühübü'l-vabile alâ darâihî'l-Hanâbile*, 25; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 299.

³⁵⁰ Ebû't-Tayyib Nâyif b Salâh b Ali el-Mansûrî, *es-Selsebilü'n-nakî fî terâcîmi şüyühî'l-Beyhakî*, thk. Ahmed Ma'bed Abdülkerim (Riyad: Darü'l-Âsime, 2011), 725; Ramazan Şeşen, *Muhtârât mine'l-mahtûtâtî'l-Arabiyyeti'n-nâdire fî mektebâtî Türkîyâ* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR], 1997), 104.

³⁵¹ Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 292.

³⁵² Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed er-Razi, *Meşyehatü İbnü'l-Hattâb Ebû Abdullah er-Râzî ve Sebetü mesmuâtihî*, thk. Şerif Hâtim b. Ârif el-Avni (Riyad: Dâru'r-Hicre li'n-Neşri ve't-Tevzî', ts.), 46.

itibaren büyük ilgi gören eserin râvileri oldukça fazladır. Yapılan tespitlere göre eserin en az yedi râvi ve rivâyeti bulunmaktadır. Söz konusu râviler şu şekildedir:

2.2.1. Ömer b. Mezîd Ümeyle (ö. 778/1376) Rivâyeti

Kitabın neşrinde esas alınan Haleb Ahmediyye ile Kuveytiyye dışında Bursa Ulu Cami, Şehid Ali Paşa ve Arif Hikmet nüshalarındaki rivâyet isnadları ve kayıtlar dikkate alındığında Nûreddin es-Sülemî (ö. 828/1425) ve İbn Ümeyle (ö. 792/1390) *Meşyeha*'yı semâ yoluyla Hasan b. Mezid Ümeyle'den (ö. 778/1376) o da Dımaşk'ta hicri 688 yılında hocası İbnü'l-Buhârî'den dinlediği anlaşılmaktadır. İki farklı tarikle Ömer b. Mezid Ümeyle'de birleşen rivâyet ağlarından biri Şehid Ali ve Arif Hikmet nüshalarındaki İbnü's-Sülemî'nin Ömer b. Mezid Ümeyle'den semâ yoluyla aldığı rivâyettir:

Ali b. Muhammed el-Kirmânî → İbnü'l-Hind → Nûreddîn es-Sülemî → Ömer b. Hasan b. Ümeyle → İbnü'l-Buhârî.³⁵³

Haleb Ahmediyye ile Kuveytiyye nüshalarındaki semâ kayıtlarında içerisinde İbn Hacer el-Askalânî'nin de yer aldığı bir isnad yer almaktadır. Bu semâ kaydı eserin râvisi Ömer b. Hasan b. Ümeyle'den oğlu Ömer b. Ümeyle kanalıyla İbn Ebû Cerâde'ye (ö. 883/1430) kadar ulaşmaktadır:

İbn Ebû Cerâde → İbn Hacer el-Askalânî → Sıbt İbnü'l-Acemî → İbn Ümeyle → Ömer b. Hasan b. Ümeyle → İbnü'l-Buhârî.³⁵⁴

2.2.2. Salâh b. Ebî Ömer (ö. 780/1378) Rivâyeti

Zehebî'nin: "İbnü'l-Buhârî'den hadis dinleyen son kişi idi" ifadesi ile ona küçük yaşta yetişme imkânı elde eden ve birçok icâzetin yanında kendisinden *Meşyeha* 'yı da semâ eden isimlerden biri Salâh b. Ömer b. Kudâme'dir (ö. 780/1378).³⁵⁵ Şehid Ali Paşa nüshasında yer alan semâ kayıtlarından anlaşılabacağı üzere Salâh b. Ömer'in rivâyet ağı şu şekildedir:

³⁵³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 100-101.

³⁵⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 85.

³⁵⁵ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi* [li-ehli'l-karni't-tâsi']. (Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayat, ts.), 10/53.

Ali b. Muhammed el-Kirmânî → İbnü'l-Hind → Nûreddîn es-Sülemî → Salâh b. Ebî Ömer → İbnü'l-Buhârî.³⁵⁶

2.2.3. Muhammed el-Cezerî (ö. 754/1353) Rivâyeti

Bursa Ulu Cami nüshasında yer alan semâ kayıtlarına göre semâ kâtibi Muhammed b. Ali b. Hasan b. Hamza (ö. 765/1364) olan ilgili mecliste eseri Muhammed b. Ömer b. Abdürrahim el-Cezerî bir topluluğa Safer 747/1346 senesinde okutmuştur. Muhammed el-Cezerî de *Meşyeha* 'yı İbnü'l-Buhârî'den semâ yoluyla elde etmiştir.

Muhammed el-Cezerî → İbnü'l-Buhârî.³⁵⁷

2.2.4. Ali b. Muhammed el-Urzî (ö. ?) Rivâyeti

Bursa Ulu Cami yazmasında yer alan semâ kayıtlarında hicri 758/1357 senesinde Ali b. Muhammed el-Urzî İbnü'l-Buhârî'den semâ ettiği *Meşyeha* 'yı kendi tertip ettiği bir mecliste kalabalık bir topluluğa okuttuğu görülmektedir.

Ali b. Muhammed el-Urzî → İbnü'l-Buhârî.³⁵⁸

2.2.5. Ahmed b. İsmail b. Ömer b. Muhammed Kudâme (ö. 773/1372) Rivâyeti

İbnü'l-Buhârî'den *Meşyeha* 'nın tamamını dinleyip talebelerine aktararak eserin râvilerinden olan Ahmed b. Muhammed el-Kudâme hicri 16 Rebûlâhir 767/1366 senesi tertip ettiği bir mecliste eseri okutmuştur:

Ahmed b. Muhammed b. Kudâme → İbnü'l-Buhârî³⁵⁹

2.2.6. İbnü'l-Hamevî ve Ebû Hafs el-Ensârî Rivâyetleri

İbnü'l-Buhârî'den Beyhâkî'nin *Sünenü'l-Kübrâ'sı*, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin *Müsned'i* başta olmak üzere birçok eserin icâzetine sahip İbnü'l-Hamevî ismi ile maruf Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Ensârî *Meşyeha* 'nın bir başka râvisidir. Ebû Hafs'ın 754/1353 yılında Emevi Camii'nde tertip ettiği mecliste *Meşyeha* 'yı okutmuştur. Okutup icâzetini verdikleri arasında

³⁵⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 100.

³⁵⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 96.

³⁵⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 98.

³⁵⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 98.

Alâeddîn Ali b. Mahmûd et-Türkmânî ve dört yaşındaki oğlu Muhammed Hızır dışında Nûreddîn el-Heysemî ve Abdurrahman el-Îrâkî gibi isimler yer almıştır:

İbnü'l-Hamevî, Ebû Hafs el-Ensârî → İbnü'l-Buhârî.³⁶⁰

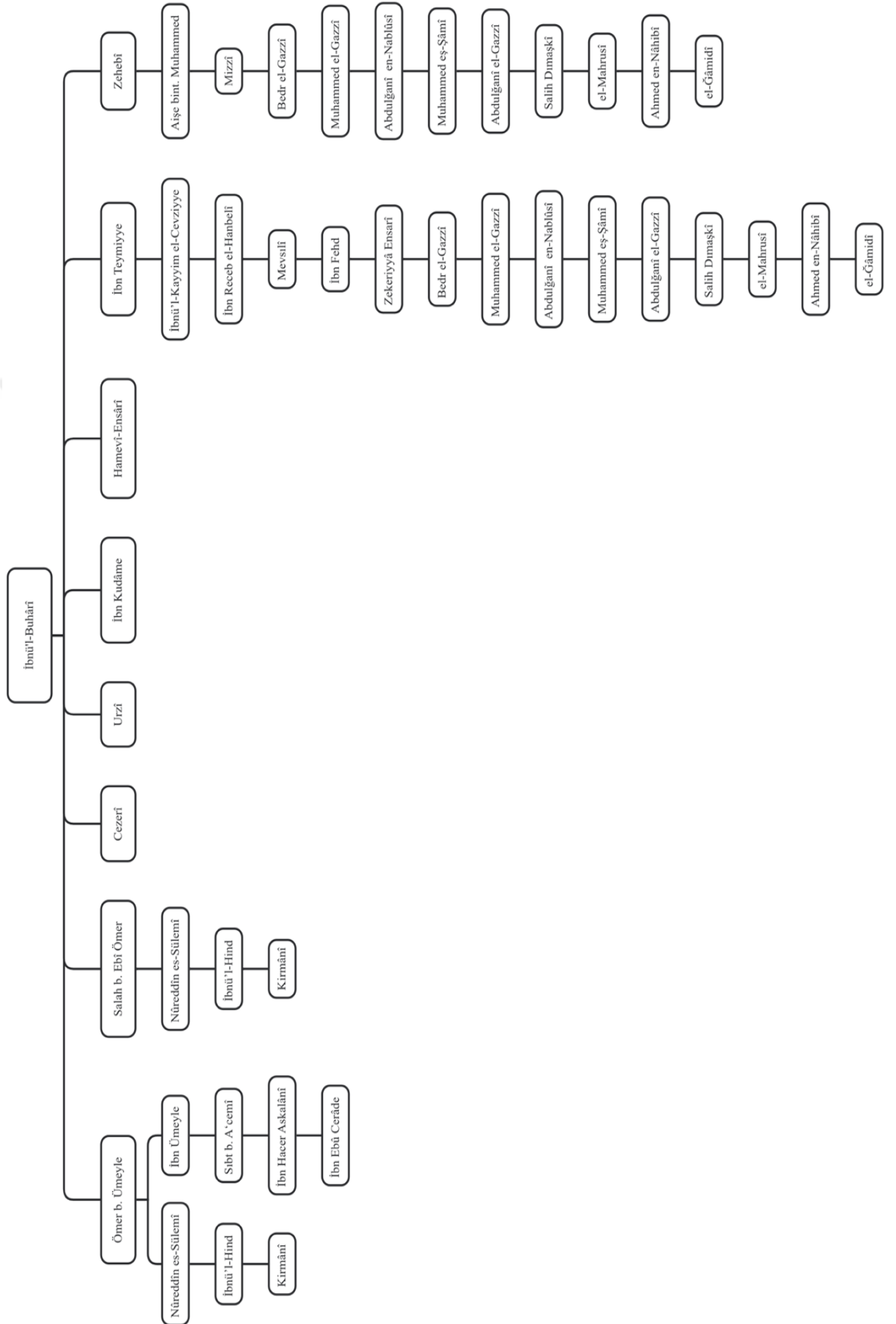
2.2.7. İbn Teymiyye ve Zehebî Rivâyetleri

Ziyâb b. Sa'd el-Ğâmidî, *el-Vecâze fi'l-Esbât ve'l-Îcâze* adlı eserinde İbn Teymiyye ve Zehebî'den kendisine kadar ulaşan bir isnad zincirini aktarmaktadır. Bununla birlikte, İbn Teymiyye ve Zehebî tarikiyle nakledilen rivâyet ağları, mevcut yazma nüshalar ve literatür taramalarıyla birebir aynı senedle tespit edilememektedir. Ancak bu durum, söz konusu rivâyet ağlarının varlığını geçersiz kılmamaktadır. Nitekim üçüncü bölümde *Meşyeha 'ya Atıflar* başlığı altında yapılan incelemelerde, isnadlarda yer alan birçok ismin bağımsız olarak İbnü'l-Buhârî'nin eserinden alıntılar yaptığı belirlenmiştir.

Nüshaların birbirileri ile olan irtibatları üzerinden yola çıkarak eserin İbnü'l-Buhârî hayatta iken farklı talebeleri tarafından dinlenip çeşitli şekillerde istinsah edilmeleri ile sonraki neslin aktarıcısı olmuşlardır.

³⁶⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 103-104.

Grafik 2.1: Meşyeha'nın Şema Üzerinden Râvileri

2.3. Meşyeha'nın Nüshaları

Meşyeha'nın İstanbul, Bursa, Suriye, Kuveyt ve Hindistan'da nüshaları mevcuttur. Bu nüshalardan özellikle yurt dışındakilere doğrudan veya dijital ortamdan ulaşma imkânı olmamıştır. Aynı şekilde ulaşma imkânı olmayan Halep Ahmediyye ve Kuveytiyye Kütüphanesi'ndeki yazmalar için muhakkik değerlendirmeleri esas alınmıştır. Bu bilgilerin akabinde aşağıda mezkûr yazmaların genel bir tanıtımı yapılacaktır. Semâ kayıtları üzerinden eserin ilmî çevrelerdeki dolaşımı ve kitabın literatürdeki yerinin tespiti ise **Üçüncü Bölüm**'de ele alınacaktır.

2.3.1. Halep Ahmediyye Nüshası

Meşyeha'nın günümüze ulaşan nüshalarından ve muhakkikin mevcut tahkikli neşrinde esas aldığı bu nüsha 261 numaraya kayıtlı ve yüz kırk iki varaktan oluşmaktadır.³⁶¹ Bu nüsha, Sıbt İbnü'l-Acemî → Ali b. Ümeyle → Ömer b. Hasan b. Ümeyle → İbnü'l-Buhârî tarikiyle rivâyet edilip 838/1435 yılında Halep el-Medresetü's-Şerif'te semâ kaydı düşülmüştür.³⁶² Nüshanın muhakkik tarafından tercih sebebi diğerlerine nazaran hata oranının az olmasıdır. Nüsha İbnü'l-Acemî'nin gözetiminde pek çok müstensih tarafından çoğaltmıştır. İbn Hacer, Necmeddin İbn Fehd (ö. 871/1466) ve Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438) gibi önemli âlimlerin nüshada semâ ve kırâat kayıtlarının varlığı da nüshanın ilim ehline muteber kabul edildiğini gösterir.³⁶³ Bununla beraber istinsah edilen bu nüshada pek çok garib lafız barındıran hadislerin izahlarının yapıldığı haşiyeler mukâbele kayıtları ve nüshanın tam olması da diğer tercih sebeplerindendir.³⁶⁴

2.3.2. Kuveytiyye Nüshası

Kuveyt Kütüphanesi'nde 347 numaraya kayıtlı bu nüsha iki yüz altmış sekiz varak olup her bir varak yirmi bir satırdan oluşmaktadır. Öte yandan İbnü'l-Buhârî'nin birinci ile dördüncü hocasını içeren ilk cüz yazmada eksiktir. Ferağ kaydının yer aldığı son varakta eseri İbnü'l-Buhârî'den Hasan b. Mezid b. el-Ümeyle ve Ömer b. Mürteza el-Ümeyle'nin yer aldığı bir grup âlimin okuduğu anlaşılır.³⁶⁵ Bu yazmayı kıymetli kılan asıl özellik ise mevcut nüshalar arasında

³⁶¹ Karabulut, Karabulut, Ahmet Turan, *Mu'cemü't-tarihî't-türasi'l-İslami fî mektebatî'l-alem*, 3/2002.

³⁶² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 89.

³⁶³ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfheş*, 204.

³⁶⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 87.

³⁶⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 95.

semâ kaydının İbnü'l-Buhârî'nin hayatta olduğu 688/1289 tarihini göstermesidir. Bu durum, Kuveytiyye nüshasını en erken tarihli ve günümüze ulaşan en eski nüsha yapmaktadır.³⁶⁶

2.3.3. Bursa Ulu Cami Nüshası

Bursa İnebey Kütüphanesi Ulu Cami koleksiyonunda 835 numaraya kayıtlı bu nüsha on üç cüz ve yüz seksen dört varaktan oluşmaktadır. Her cüzün başında ne zaman okunduğuna dair semâ kayıtları yer almaktadır. On üçüncü cüzden itibaren hanım râviler akabinde de müzeyyel bir cüz daha bulunup burada eseri tahriç eden İbnü'z-Zâhirî'nin bir, Mizzî'nin eklediği iki hoca ile toplam varak sayısı 194'e çıkmaktadır. Nüsha içerisinde cüz girişi ve ara bölümlerde temellük kayıtları yer almaktadır. Nüshanın (23b) nolu varığında yer alan semâ kaydında daha önceden İbnü'l-Buhârî'den eseri semâ etmiş olan Muhammed b. Ömer b. Abdürrahîm el-Cezerî'nin (ö. 754/1353) 3 Muharrem 745/1344'te senesi tertip ettiği bir mecliste bir gruba okuttuğu anlaşılmaktadır.³⁶⁷ Aynı nüshada 5 Safer 747/1346 tarihli son sema kaydı bulunmakta olup müsmî de Nasir b. Muhammed b. Seyf b. el-Fevâristir. (46A) nolu varaktaki semâ kaydına bakıldığında da 15 Zilkade 758 tarih not edilmiştir. Dersi veren hoca Ali b. Muhammed b. Sâlih Uzrî olup eseri İbnü'l-Buhârî'den bizzat semâ etmiştir.³⁶⁸

Bir başka semâ kaydında dersi veren Ömer b. Hasan b. Mezid b. Ümeyle'nin Ramazan 759/1358'de eseri hocasından dinlediği anlaşılmaktadır. (23b) nolu varaktaki hicri 17 Rebîülâhir 767/1366 tarihli bir diğer sema kaydında dersin hocası eseri İbnü'l-Buhârî'den semâ eden Ahmed b. İsmail b. Kudâme'dir (ö. 773/1372). Kahire'de daha önceki varaklarda da dersin müsmî olduğu anlaşılan Urzî'nin tertip ettiği bir derste 811/1408 senesinde bu nüsha okunmaktadır. Son olarak yine aynı kütüphanede başka bir nüshaya dair bilgi, Ramazan Şeşen tarafından *Türkiye Kütüphanelerindeki Nadir Arapça Yazmalardan Seçmeler* adlı kitabında verilmektedir.³⁶⁹ İlgili nüshanın ferağ kaydının 25 Şevval 745/1344 senesinde Halil b. Mahmud Şâfiî b. Mina tarafından düşülmüştür.³⁷⁰ Bütün bu kayıt örnekleri yazmanın hicri 745-767 yıllarında Dımaşk ilmî çevrelerinde dolaşımda olan yazmanın sahip olduğu kıymeti görme adına önemlidir.

³⁶⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 96.

³⁶⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 96.

³⁶⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 97.

³⁶⁹ Şeşen, *Muhtârât mine'l-mahtûtâtî'l-Arabiyyeti'n-nâdire fî mektebâti Türkiyâ*, 1/104.

³⁷⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 99.

2.3.4. Şehid Ali Paşa Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu'nda 570 numaraya kayıtlı bu nüsha *fârisî* bir hat ile yazılmakla birlikte giriş kısmında Şehit Ali Paşa adına olduğu anlaşılan temellük kaydı yer almaktadır. Yazma 13 cüz, toplam 109 varak ve her varak 30 satırdan müteşekkildir. Nüsha sonunda diğer nüshalarda görüldüğü gibi İbnü'z-Zâhirî ve Mizzî'nin zeyleri yer almakta ve hâtîme kısmında belâğ kayıtları mevcuttur. Muhakkik bu nüshayı incelemiş ve müstensihden kaynaklı birçok hata olduğunu belirtmiştir.³⁷¹ Nüshanın kâtibi Ali b. Muhammed el-Kirmânî *Meşyeha*'yı Mahmud b. Ali'den o da Nûreddin es-Sülemî'den (ö. ?) Mescid-i Harâm'da İbnü'l-Hayyât el-Yemânî (ö. ?) kırâatiyle hicri 827/1424 tarihinde semâ etmiştir. İbn Selâme *Meşyeha*'yı Ömer b. Hasan b. Mezid el-Ümeyle ve Selâhaddin Muhammed b. Ebî Ömer'den semâ olmaksızın müşafeheten elde etmektedir. Mükâtebe yoluyla da Ahmed b. İsmail'den almıştır. Her bir tarik de müellif İbnü'l-Buhârî'ye ulaşmaktadır.

2.3.5. Reîsülküttâb Nüshası

Muhakkike göre bu yazmada çok fazla düşme (eksik kısım) ve hatalar mevcuttur. Bu yüzden muhakkik *Haleb Ahmediyye Nüshası* ile aynı kaynaktan geldikleri dipnotlardan anlaşıldığı için bu nüshayı sadece başvuru kaynağı olarak değerlendirir.³⁷² Düşme ve hatalara rağmen semâ ve kırâat kayıtlarında Ebü'l-Ferec İbn Receb el-Hanbelî ve Nûreddîn el-Heysemî (ö. 807/1405) gibi önemli âlimlerin yer alması nüshayı kıymetli kılmaktadır. Giriş kısmında İbnü'l-Buhârî'nin hoca listesinin yer alması Reisülküttap yazmasını diğerlerinden ayırmaktadır. Yazma 14 cüzden oluşmakta, 13. cüzün sonunda eserin ismi ve muharriç kırmızı renkle belirtilmiştir. Bab başlıkları ve rumuzların kırmızı mürekkeple yazıldığı nüshanın sahifeleri 23 satırdan oluşmaktadır.

2.3.6. Arif Hikmet Kütüphanesi Nüshası

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey tarafından Medine'de kurulan bu kütüphanedeki nüsha, muhakkike göre Şehid Ali Paşa nüshasından istinsah edilmiştir. Ancak bunun ne zaman yazıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.³⁷³

³⁷¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 100.

³⁷² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 102.

³⁷³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 105-106.

2.3.7. Hindistan Hüdâ Bahş Kütüphanesi Nüshası

Önemli yazma eser koleksiyonlarına ev sahipliği yapan Hindistan'daki Hüdâ Bahş Kütüphanesi'nde Nâsırüddin el-Elbânî'nin isimlerini zikrettiği bazı meşyeha nüshalarının bulunması muhtemeldir. Nitekim *Cem'at Mâcid Bedî'î Merkezi* tarafından yayımlanan Âfâk Dergisi'ndeki Muharrem 1414/1993 tarihli bir makalede, İbnü'l-Buhârî'ye ait meşyehadan söz edilmekte ve eserin bir nüshasının Hindistan'daki Hüdâ Bahş Kütüphanesi'nde bulunduğu ifade edilmektedir. Söz konusu nüsha, kütüphane kayıtlarında 269 numarayla yer almakta olup 730/1329 yılına ait bir semâ' kaydı içermektedir. Bununla birlikte meşyehaya ait birçok nüshanın mevcudiyeti, Elbânî'nin atıfta bulunduğu nüshanın hangisi olduğunu tespit etmeyi güçleştirmektedir. Ancak Ezher Kütüphanesi'ndeki nüsha, tam ve sahih olması bakımından yeterli görülmüştür. Anılan makalenin yazarı da bu duruma işaret etmektedir. Semâ' kayıtları, icâzetler ve İbnü'l-Acemî'nin sade hattıyla yazılmış bazı notların yer aldığı söz konusu nüsha başka nüshalarla da karşılaştırılmış ve uygunluğu teyit edilmiştir.³⁷⁴

2.4. Telif Sebebi

Muhaddisler başta olmak üzere birçok âlim hocalarını ve onlardan elde ettikleri kitaplarına dair isnadları yani icâzetlerini derlemek üzere mu'cem-meşyeha türü eserler kaleme almışlardır. İbnü'l-Buhârî de her ne kadar *Meşyeha*'sına bir mukaddime yazmamış olsa da eseri dönemin ilmî geleneğinin yansıması olarak görmek gerekir.³⁷⁵ Nitekim İbnü'l-Buhârî pek çok önemli muhaddise talebelik yapma fırsatı bulmuş ve biyografi/tarih kitaplarında da geçtiği üzere bir çok yetkin talebeye³⁷⁶ de hocalık yapmıştır. Dönemin muammer hadis âlimi olması ve rivâyetlerinde teferrüt etmesi gibi özellikler bariz şekilde dikkatleri kendisine çekmiştir. Bütün bu meziyetler *Meşyeha* 'yı yazmaya iten amiller olarak zikredilebilir. Bunun yanı sıra mu'cem-meşyeha türü eserlerin telifinde talebelerin hocalarının hocalarını ve rivâyetlerine dair bilgi edinmek istemeleri de etkindir.³⁷⁷

³⁷⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 106.

³⁷⁵ İlk dönemlerden itibaren ağırlıkla olarak meşyeha türü eserlerin kaleme alınma sebepleri genellikle aynı olsa da İbrahim b. Tahmân'ın *Meşyeha* 'sını yazma sebebi diğerlerinden farklıdır. Nitekim İbn Tahmân, eserini dönemin itikadi tartışmaların merkezinde yer alan Cehm'in fikirlerinden etkilenenleri vazgeçirmek üzere kaleme aldığı nakledilmektedir. Ayrıntı için bk. Ezber, Muhammed, *İbrahim b. Tahmân ve Meşyeha Adlı Hadis Eseri*, 21.

³⁷⁶ Muhakkik eserin sonunda okuyucuya kolaylık sağlaması için İbnü'l-Buhârî'den semâ ve icâzet alan isimlerin yer aldığı bir liste vermektedir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 2060-2061.

³⁷⁷ Eren, *Hadis İlmünde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 628.

Bazı muhaddislerin hocalarına karşı bir vefa borcu olarak kaleme aldıkları bu çalışmaları³⁷⁸ telif etme amaçlarından biri de ellerinde bulunan merviyâtın rivâyet izninin alındığına işaret etmek istemeleridir. İbnü'l-Buhârî'nin kütüphanesine bakıldığında onun birçok hocasından bizzat kendi yazdıkları meşyehaların icâzetlerini elde ettiği görülür. İbn Taberzed ve Zeyd el-Kindî'ye ait olan *Meşyehaların* icâzeti buna örnek verilebilir.³⁷⁹ Dönemin ilmî geleneği ifadesiyle kastedilen bu rivâyet silsilesi bağlamında, İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının meşyeha yazma geleneğini devam ettirme gayesiyle hareket ettiği söylenebilir.

2.5. Telif Tarihî ve Süreci

Öncelikle, bu eserin İbnü'l-Buhârî adına talebesi İbnü'z-Zâhirî tarafından kaleme alındığı belirtilmelidir. Muhtemelen bu çalışma İbnü'l-Buhârî'nin ilmî seyahatlerini bitirip Dımaşk'a geri döndüğü bir tarih sonrası talebesi İbnü'z-Zâhirî tarafından derlenmiştir. Zira mu'cem-meşyeha eserlerinin genellikle âlimlerin ilmî tahsillerinin bir meyvesi olduğu ve ömürlerinin sonlarına doğru yazıldığı ehline malumdur. Bu meyanda eser en erken hicri 7. asrın ortalarından sonra kaleme alınmış olmalıdır. İbn Receb el-Hanbelî *Meşyeha*'ya tahriç yapan İbnü'z-Zâhirî'nin hocasının ömrünün sonlarında kendisi için tahriç yaptığını nakletmesi de bu tahminimizi doğrulamaktadır.³⁸⁰

Meşyeha'nın İbnü'l-Buhârî'nin ömrünün sonlarına doğru yazıldığına bir başka delili ise eserin içerisinde birçok yerdeki *Yeryüzünde benden başka kimse kalmadı* (وَلَمْ يَبْقَ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ) gibi âlî isnada delalet eden cümlelerdir.³⁸¹ Genellikle bir hocadan erken yaşta ders almaya başlanması ve ardından semâ sürecinin yine genç yaşlarda gerçekleşmesi durumunda, uzun bir ömür sürüldüğünde ilgili rivâyeti dinleyen başka kimselerin kalmaması doğaldır. İbnü'l-Buhârî'nin de bu tür anekdotları kullanabilmesi için belirli bir yaşa ulaşmış olması gerektiği düşünüldüğünde, eserin ancak belli bir yaşın ardından kaleme alınmış olması gerektiği düşünülebilir. İbnü'l-Buhârî'nin son rihlesi olarak tespit ettiğimiz İskenderiye'ye 633/1236 senesi gitmesi ile Kuveytiyye nüshasına düşülen 688/1289 tarihli semâ kaydı -ki eseri bundan daha önce bitirmiş olmalı- hesaplandığında 55 yıllık bir zamana denk gelmektedir.

³⁷⁸ Zişan Türcan, *Gelişimi İtibarıyla Temel Hadis Terimleri* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 269.

³⁷⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 45.

³⁸⁰ İbn Receb, *Kitâbü'z-ze'yl*, 2005, 4/246.

³⁸¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 183, 239, 272, 552, 1939, 1970.

2.6. Üzerine Yapılan Çalışmalar

Bir kitabın değeri hem kendi döneminde hem de daha sonra ilim ehli tarafından takdir görmesi ve üzerine yapılan çalışmalar ile anlaşılabilir. Bu meyânda İbnü'l-Buhârî'nin eseri üzerine gerek yazıldığı dönem gerekse sonraki asırlarda çalışmalar yapılmış ve literatürde de esere birçok atıf mevcuttur.³⁸² Bazıları bizzat kendisi hayatta iken bazıları da vefatından sonra İbnü'l-Buhârî adına tahriç ya da eserinden derlemeler yapmışlardır. Bunun sebebi ise âlî isnadı sebebiyle hocalarının silsilesine eklenmeyi arzu etmişlerdir. Talebeler ya da sonra gelen âlimler tarafından İbnü'l-Buhârî'nin eseri üzerine yapılan çalışmaları tahriç, zeyl ve müntekâ şeklinde üçe ayırmak mümkündür:

2.6.1. Klasik Çalışmalar

- 1) *İbnü'z-Zâhirî ve Tahriçi*
- 2) *Mizzî ve Tahriçi*³⁸³
- 3) *Birzâlî (739/1339) ve Müntekâ'sı*³⁸⁴
- 4) *Zehebî ve Müntekâ'sı*³⁸⁵
- 5) *Muhammed b. Tuğrul (ö. 737/1337) ve Müntekâ'sı*³⁸⁶
- 6) *Alâî (ö. 761/1359) ve Müntekâ'sı*³⁸⁷

2.6.2. Çağdaş Çalışmalar

2.6.2.1. Abdülkayyûm Muhammed eş-Şefî'

Abdülkayyûm Muhammed Şefî' tarafından 1993 yılında *Afaku's-Sekâfeti ve't-Türâs* adlı dergide *Kitabü'l-Meşyehati li'l-Fahr b. el-Buhârî Ali b. Ahmed* adıyla bir makale

³⁸² Meşyeha'nın literatürdeki yeri ve sonraki döneme etkisi **Üçüncü Bölüm'e** bırakılmıştır.

³⁸³ Kaynaklarda *el-Cüz'ül-müzeyyil alâ Meşyehatü İbnü'l-Buhârî* ismi ile anılan bu çalışmaya Cemaleddin el-Mizzî tarafından iki biyografi daha eklenmiştir: İlki Abdulmucib el-Bağdadi'nin (ö. 632/1235), ikincisi ise Hasan b. Ali b. el-Esedî'dir (ö. 625/1228). Muhakkik, Mizzi'nin menhucinin neredeyse hocası İbnü'z-Zâhirî'ninki gibi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıntı için bk. Çelebi, Kâtib, Keşfü'z-zunûn, 2/1696; İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 78.

³⁸⁴ Birzâlî'nin bu çalışması kaynaklarda *Hamsetü aşere hadîsen min cüz'il-Ensârî müntekâ min meşyehati'l-Fahr* diye geçmektedir. İsimden anlaşılacağı üzere Birzâlî *Meşyeha*'ya dolayı yoldan kaynaklık teşkil eden *Cüz'ül-Ensârî* adlı eserdeki on beş kadar hadisi İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha'sından* derlemektedir. Ayrıntı için bk. Maraşlı, *Mu'cem*, 365.

³⁸⁵ Zehebî'nin doğrudan semâda bulunmasa da kendisinden icâzet aldığı hocası İbnü'l-Buhârî için derlediği bu çalışma, *Müntekâ ez-Zehebî min Meşyehati'l-Fahr b. el-Buhârî* ismi ile bilinmektedir. Ayrıntı için bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 3/211.

³⁸⁶ Muhammed b. Tuğrul tarafından *el-Müntekâ min meşyehati'l-fahr intikâ* ismi ile bilinen bu çalışma *Meşyeha*'dan derleme olup içerisinde toplam 103 hadis kayıtlıdır. Bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 446; Maraşlı, *Mu'cem*, 365.

³⁸⁷ Bu eserin yazması/nüshası İstanbul Damat İbrahim Kütüphanesi'nde 396 numaralı mecmuanın 44-163 nolu varaklar arasında yer almaktadır.

yayımlanmıştır. Yazar bu makalesinde müellifin biyografisi ve eserin usulüne dair kısa bir tanıtım yapmıştır. Yazar, eserde İbnü'l-Buhârî'nin 71 hocadan istifade ettiğini belirtmekle birlikte, eseri muhtemelen detaylı şekilde incelemeyeği veya yalnızca başlıklarda verilen hocaları dikkate aldığı için icâzet ve mükâtebe yoluyla hadis aldığı diğer hocalarını gözden kaçırmış görülmektedir. Bunun dışında *Meşyeha*'daki biyografiler, âlî isnadlı rivâyetler ve çeşitleri gibi konulara da temas edilmemiştir.

2.6.2.2. Dr. İvad el-Hâzimî'nin Doktora Tezi

Meşyeha muhakkiki İvad el-Hâzimî, tahkiki esnasında eserin müellife aidiyeti, nüshaların karşılaştırılması, istinsah kaynaklı hataların tespiti, biyografi sahipleri başta olmak üzere senedlerdeki râvi tercemeleri, hadislerin geçtiği kaynaklar, merviyyâtların numaralandırması - tekrar ve tekrarsız olanlar ayırt edilsin diye- ve fevâid kısmında eserden çıkarılacak önemli neticeleri maddeler halinde sıralamak suretiyle eseri tahkik etmiştir.³⁸⁸

2.6.2.3. Muhammed Nâsır el-Acmî

Muhammed Nâsır el-Acmî, zikredilen *Kuveytî* nüshasını fotokopi yapmak suretiyle neşredip bir mecliste tanıtımını yapmıştır.³⁸⁹

2.7. Meşyeha'da İsnad Kullanımı

2.7.1. İsnad Yapısı

2.7.1.1. Muttasıl ve Münkatı'lık Bakımından

Meşyeha'da isnadların tam/eksik verilip verilmediği, eserin genelinde muttasıl/münkatı rivâyetlerin hangilerinin ağırlıkta olduğu, hoca başlıkları altındaki isnadlı/isnadsız rivâyetler ve aralarındaki işleyişe dair sorulara verilecek cevaplar eserin ilmî kıymetini dair ipuçları verecektir.

İbnü'l-Buhârî hocalarından semâ, kırâat, icâzet ya da mükâtebe ile aldığı hadislerde ilk olarak muttasıl senetli olan tarikleri verir. Şayet ilgili hadis/hadisleri başka hocalarından da nakletmişse bunların metin veya sened kısımlarını kimi zaman tam, kimi zaman hazfederek aktardığı görülür. Öte yandan İbnü'l-Buhârî şevâhid rivâyetlerdeki farklı lafızları belirtmiş,

³⁸⁸ *Meşyeha*'nın tahkikli bir neşri bulunmakta ve Dr. İvad tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış akabinde de 1419/1998 yılında Dârü'l-Âlemi'l-Fevâid yayınevi tarafından üç cilt olarak basılmıştır.

³⁸⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani eş-Şevkani, *el-Fethü'r-rabbânî min fetava'l-İmam eş-Şevkanî*, thk. Ebû Mus'ab Muhammed Subhi b. Hasan Hallak (San'a: Mektebetü'l-Cili'l-Cedid, 2002), 3/1000.

farklılık yoksa rivâyetleri ayrıca zikretmemiştir.³⁹⁰ Şayet mezkûr rivâyetlerin âlî isnadlı tarikler ve farklı hoca kanallarıyla elde etmişse nâzil rivâyetlerin peşinden aktarmaktadır. Örneğin İbnü'l-Buhârî sahabe râvisi Ebû Hureyre olan ilgili hadisi dört farklı hocasından beş ayrı tarik ile nakledip: Birinci tarikte yalnızca hocasını, ikinci de hocası ve onun hocasını diğer iki tarikte daha fazla isim nakletmiş ve en sonuncu tarikte de hem senedin hem de metnin tamamını zikretmektedir.³⁹¹ İbnü'l-Buhârî bazen yalnızca ilgili hocasını zikretmiş ve senedin tamamını hafzetmektedir. Örneğin 602/1206 yılında amcasının kırâati ve kendisinin hazır bulunduğu bir mecliste Muhammed b. Ebî'l-Kasım Süleyman ed-Dımaşkî'den (ö. ?) nakledilen bir tarikte ise İbnü'z-Zenf'i (ö. ?) zikredip senedin geri kalanını aktarmamaktadır.³⁹²

İbnü'l-Buhârî kimi zaman mütâbaat/şevahid rivâyetlerde asıl rivâyet ile metin aynı ise bu tür hadislerin metni yanında senetlerini -muhtasar düşüncesi ile- tam vermemektedir.³⁹³ Yalnız şevâhid hadislerde lafız farklılıkları var ise muhtemel farklılıklara işaret etmek adına senet ile metni tam verir.³⁹⁴ Meşyeha'da dikkat çekici detaylardan birisi isnadlarda yer alan kapalı edâ lafızlarını sonraki rivâyetlerdeki senetler ile açıklığa kavuşturulmasıdır. Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) nakledilen ilgili hadisin bir tarikinde Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) hocası Katâde'den (ö. 117/735) *an* lafzıyla rivâyet ederken, bir sonraki rivâyette Şu'be Katâde'den *haddesenâ* lafzıyla rivâyet etmektedir.³⁹⁵ İbnü'l-Buhârî'nin diğer tariklerdeki bu tür kapalı edâ lafızlarını açık olan edâ lafızları ile naklederek tavzih etmesi eserin kıymetini arttıran sâiklerdendir.

Kanaatimizce eserde yaygın görülen senetlerin hafzedilme sebebi ihtisar düşüncesidir. Nitekim kimi yerlerde İbnü'l-Buhârî'nin münkatı rivâyetleri başka yerlerde muttasıl vermesi mezkûr isnadların mevsûl hallerinin kendisinde mahfuz olduğunu göstermektedir. Örneğin icâzet ile pek çok hadis aldığı İsfahanlı hocası Zeyd b. Ahmed'in bulunduğu bir isnad münkatı nakledilirken başka bir isnadda ise Ebû Zer el-Gıfârî'ye (ö. 32/653) ulaşan muttasıl bir sened ile vermektedir.³⁹⁶

³⁹⁰ Örnek olarak 190 ve 191 nolu hadislere bakılabilir.

³⁹¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 351-353.

³⁹² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 451.

³⁹³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 130, 163, 170, 216, 255, 422-423.

³⁹⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 193, 387-389, 425, 1894.

³⁹⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 241-243; Bk. Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1374), "Zekât", 114.

³⁹⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1065, 1721.

İbnü'l-Buhârî bazen rivâyetlerin sened tarafından bir kısmını zikredip, metni zikretmeyerek *nahvehü*,³⁹⁷ *mislehü*³⁹⁸ ya da *fezekerahü*³⁹⁹ ifadeleri ile önceki rivâyetlerde benzeri olduğuna işaret etmektedir. Şayet, önceki rivâyette sened ve metnin tamamını vermişse mütâbi‘ rivâyetin tamamını, senedin ise bir kısmını nakledip akabinde *fezekerahü* ifadesini kullanmaktadır. Örneğin ilkinde hocası İbn Kâmil'den naklettiği Abdullah el-Kilâbî → Ukaylî → Hişâm b. Ammar es-Sülemî → Mâlik b. Enes-Abdullah b. Ebî Talha tariki ile sahabe râvisi Enes b. Mâlik olan ilgili rivâyetin⁴⁰⁰ sonraki tarikinde metnin hazfi yanında isnadın farklılaştığı Abdullah el-Kilâbî'den sonraki kalan râvileri zikretmemektedir.⁴⁰¹ İşte bu örneklendirmeler onun hem sened hem metin yönünden tekrara düşmemek adına ihtisara gittiğini göstermektedir.

2.7.1.2. Kaynağına Göre Hadis Çeşitleri

İbnü'l-Buhârî'nin rivâyette bulunduğu hocaları arasında 71'inden semâ ve kırâat yoluyla, 33'ünden ise icâzet ve mükâtebe usulüyle hadis rivâyet etmektedir. Hadislerin büyük bir kısmı merfû rivayetlerden oluşması onun doğrudan ve dolaylı yollarla elde ettiği rivayetlerin büyük ölçüde Hz. Peygamber'e isnat edilen hadisleri kapsadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sahabe ve tabiin yanı sıra Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi kimselere izafe edilen kelâm-i kibar sözler⁴⁰² ile eser zengin bir içerik sunmaktadır. Öte yandan *Meşyeha*'da muttasıl ve münkatı‘ Hz. Peygamber'e izafe edilen tekrarları ile **798 merfû** hadis yer almaktadır.

Meşyeha'da sahabeye izafe edilen söz ve fiiller anlamına gelen mevkuf hadis sayısı toplam **37**'dir. Bu rivâyetlerin 21'i Ömer b. el-Hattâb'a (ö. 23/644) izafe edilmekle birlikte Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88), Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Selmân el-Fârisî (ö. 36/656), Hz. Âişe (ö. 58/678), Enes b. Mâlik (ö. 93/712), Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652), Hz. Hüseyin (ö. 61/680) ve Abdullah b. Mes'ûd'a (ö. 32/652) ait sözler de yer almaktadır.⁴⁰³ Mezkûr mevkuf rivâyetlerin içeriği hakkında şunlar söylenebilir: Bir kısmı ayetlerin tefsiridir. Örneğin Hasan b. Yahya el-Mısri'den (ö. ?) nakil ile Ebü'd-Derdâ'ya (ö. 32/362) nisbet edilen “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.”⁴⁰⁴

³⁹⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 357, 767, 1518.

³⁹⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 174, 319, 1291, 1832.

³⁹⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 186, 216, 272, 465, 468, 743, 788, 979, 1170, 1465, 1489, 1544, 1679, 1970.

⁴⁰⁰ Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî*, 6/2562.

⁴⁰¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 186.

⁴⁰² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 634, 839, 981, 1412, 1858.

⁴⁰³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 320, 382, 654, 804, 1084, 1458, 1480, 1841, 1580, 1769, 1840.

⁴⁰⁴ Zilzâl, 7-8.

ayetini Ebü'd-Derdâ tefsir etmiştir.⁴⁰⁵ Bir kısım rivâyet de sahabe fetvası, nasihat, fitneye dair ve sorulara verilen cevaplardır. Nitekim bir rivâyette İbn Abbas'a İslam'a ilk kimin girdiği sorulmuş o da: "Ebû Bekr es-Sıddık" diye cevap vermiştir.⁴⁰⁶ Başka rivâyette kendisine nasihatte bulunmasını isteyen bir adam İbn Abbas: "Sana Allah'tan korkmanı tavsiye ederim ve Muhammed'in (s.a.v.) sahabelerinden bahsederken yalnızca hayırla bahsetmeni tavsiye ederim. Çünkü sen, onlar hakkında daha önce ne gibi faziletler verildiğini asla bilemezsin" diye telkinde bulunmuştur.⁴⁰⁷ Bunların dışında *Meşyeha*'da ağırlıklı olarak merfu rivâyetler olsa da tabiin ve sonraki tabakalardan olan isimlere izafe edilen maktû' rivâyet, hikâye⁴⁰⁸ ve şiirlere⁴⁰⁹ de rastlanılmaktadır.

2.7.2. Rivâyet Lafızları

Hadis ilminde talebenin hocasından belirli kriterleri sağlayıp hadis alıp nakletmesine *turuku tahammüli'l-ilm* denir. Rivâyet sığıları sekiz tane olup bunlar: Semâ, kırâat (arz), icâzet, münavele, kitabet, i'lamü's-şeyh, vasiyyet ve vicâdedir. Bu rivâyet lafızları hadislerin yorumu, sahîh, hasen ve zayıflığın kime ait olduğunu belirlemede etkili olmuştur.⁴¹⁰ Hadis tahammül yollarından semâ ve kırâat ise hoca ile talebenin likâ şartını sağladığı bir yöntem olarak en makbullah kabul edilmiştir. Semâ'nın kırâatten daha üstün olduğu yönünde genel kabul olsa da bazıları ikisini eşit;⁴¹¹ Ebû Hanîfe (ö.150/767) ve İbn Ebî Zî'b (ö. 159/776) gibi âlimler ise kırâati daha üstün kabul etmiştir.⁴¹² İmam Mâlik ise bir eseri/rivâyeti hocaya okumanın hadis naklinde en muteber yol olduğunu belirtmektedir. İmam Mâlik bunun sebebini şöyle açıklamıştır: "Hoca bir hata yaptığında talebe çeşitli sebeplerle itiraz edemezken, öğrenci şeyhe okuduğunda şeyh hataları düzeltebilir" demiştir.⁴¹³

⁴⁰⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1580.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1458.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1534. Bk. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi, ed. 2. bs. (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1984), 12/39 (No. 12406).

⁴⁰⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 717, 928, 1740, 1810.

⁴⁰⁹ Eserde toplam 23 şiir bulunmaktadır. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 234, 394, 639, 720, 808, 840, 931, 1044, 1085, 1099, 1314, 1413, 1459, 1537, 1538, 1581, 1742, 1769, 1770, 1909, 1955, 1956.

⁴¹⁰ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 51-52.

⁴¹¹ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1938), 261.

⁴¹² İbnü's-Salâh el-İmâm Ebû Amr Osmân b Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulumü'l-hadis Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nûreddin İtr (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1984), 137-138.

⁴¹³ Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi Kâdî İyâz, *İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire Tunus: Dârü't-Türas el-Mektebetü'l-Atika, 1970), 74.

Sem'ânî'ye (ö. 562/1166) göre bir kimsenin etrafındakilere ezberinden veya kitaptan bir şey yazdırması anlamına gelen imlâ⁴¹⁴ semâ, kırâat ve arz gibi öğretim metodlarından daha üstündür. Zira talebe hocaya okuduğunda veya hoca talebeye okuduğunda her ikisi de dalgın olabilir ve bazı nakiller gözden kaçabilir. Ancak imlâda böyle bir tehlike yoktur.⁴¹⁵ Diğer rivâyet sîğalarından olan icâzet ve münavele ise semâ' ve kırâatten sonra en önemli tahammül metodlarından biridir. Özellikle hadislerin rivâyet hakkını devretmeye yönelik verilen izin anlamına gelen icâzet bugün elimizdeki hadis malzemesinin bir kısmı, bazı görüşlere göre büyük çoğunluğu bu yolla ulaşmıştır.⁴¹⁶ Buraya kadar hadis tahammül metodlarına dair verdiğimiz bilgilerden sonra İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sında kullandığı rivâyet sîğaları ve bunların hangi manalara delalet ettiğine üzerine durulacaktır. Eserde en çok hangi sîğaları kullandığı, naklettiği rivâyetleri bizzat hocalarından mı yoksa başkalarının kırâati ile mi dinlediği, icâzet ya da mükâtebe ile aldığı hadislerde kullandığı sîgalara temas edilecektir.

2.7.2.1. Haddesenâ

Haddesenâ lafzının rivâyet yollarından hangisiyle kullanılacağına dair ittifak olmamakla birlikte semâ, arz, münavele, icâzet ve kitabet yoluyla alınan hadislerin rivâyetlerinde kullanılması gerektiği savunulmuştur.⁴¹⁷ Bununla birlikte İbnü'l-Buhârî'nin kullandığı rivâyet lafızlarından *haddesenâ* ile başlayan toplam sekiz hadis vardır. Bu rivâyetlerin çoğunu amcası Ziyâeddin el-Makdisî'den alırken⁴¹⁸ babası Ahmed el-Buhârî,⁴¹⁹ Muhammed b. Halef b. Râcih ve Ebû İshak İbrahim b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 642/1244) diğer hocalarıdır.⁴²⁰ Mezkûr örneklerden yalnızca iki tanesinde *haddesenâ kırâat*⁴²¹ diğerlerinde ise *min lafzihi* ifadesi ile kullanılmıştır.⁴²² Bu da müellifin *haddesenâ* lafzını daha çok semâ yolu ile aldığı hadislerde tercih ettiğini göstermektedir.

2.7.2.2. Ahberenâ

⁴¹⁴ Abdullah Aydın, "İmlâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ağustos 2024).

⁴¹⁵ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ' ve'l-İstimlâ'*, thk. Ahmed Muhammed Abdurrahman Muhammed Mahmûd, 122; Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 87.

⁴¹⁶ Muhittin Düzenli, *İslam Rivâyet Geleneğinde İcâzet*, 270.

⁴¹⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 107.

⁴¹⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1717, 1737, 1740.

⁴¹⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 149.

⁴²⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1275, 1279, 1293.

⁴²¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 149, 1279, 1293.

⁴²² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1275, 1279, 1717, 1737.

Ahberenâ rivâyet sîgası ilk zamanlar semâ yoluyla alınan hadislerin edâsında, ikinci asır sonrası da şeyhe okunarak öğrenilen hadislerin rivâyetinde kullanılmıştır.⁴²³ Özellikle bu lafız İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'da en çok kullandığı edâ lafzı olarak dikkat çekmektedir. Kimi zaman semâ'ya delalet eden *min lafzihi* (مِنْ لَفْظِهِ) terkihi ile kullanılmaktadır. İbnü'l-Buhârî *haddesenâ* lafzı ile hadis aldığı İbrahim b. Abdülvâhid el-Makdisî ve Muhammed b. Halef'ten bir hadisi *ahberenâ* lafzı ile nakletmiştir.⁴²⁴ Kimi zaman ise *Ahberenâ fulânun fîmâ ecâze lenâ rivâyetehu anhu* (أَخْبَرَنَا فُلَانٌ فِيمَا أَجَازَ لَنَا رَوَايَتَهُ عَنْهُ) şeklinde görüldüğü üzere İbnü'l-Buhârî *icâzetle* naklettiği bazı hadisleri *ahberenâ* lafzı ile kullanmıştır.⁴²⁵ Bu istisnalar dışında eserin genelinde İbnü'l-Buhârî *ahberenâ* lafzını *kırâaten aleyh* ya da *bi kırâati aleyh* lafızları ile kullanmıştır. Nitekim Dimaşk'ta Ziyâeddîn el-Makdisî'nin tertip ettiği bir mecliste⁴²⁶ ve hicri 633'teki İskenderiye seyahatlerinde hocalarının tamamından kendi kırâati ile hadis rivâyet etmiştir.⁴²⁷ Kendi kırâati ile hadis dinlediği Ziyâeddîn el-Makdisî, Zâfir b. Ali el-Ezdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer ed-Dimaşkî (ö. 618/1221), Ebû Abdullah Hüseyin b. Yusuf el-İskenderânî (ö. 637/1240) ve Ebû Muhammed b. Revvâc'dır. Bu örnekler İbnü'l-Buhârî'nin hadis meclislerinde kârilik yaptığını ve aktif bir şekilde öğrenimini sürdürdüğünü göstermektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Buhârî istisnalar dışında *ahberenâ* lafzını *kırâaten* lafzı ile tercih etmiştir. Nihayetinde yukarıda da belirtildiği üzere *ahberenâ* eserde en çok kullanılan edâ lafzıdır. İbnü'l-Buhârî'nin eserinde 542'si dışında **662 rivâyet** *ahberenâ* lafzıyla kullanılmıştır.

2.7.2.3. İcâzet ve Mükâtebe

İslam coğrafyasında yazışmalarla (mükâtebe) ilmî etkileşimin yoğunluğu hicrî altıncı asırdan itibaren yeniden ivme kazanmış ve bu dönemin izleri mu'cem ve meşyeha türü eserler ile takip edilebilmektedir. Bu dönemde artık iyiden iyiye kabul gören yazışmalar (mükâtebe) sayesinde muhaddisler rihle yapmadan uzak mesafelerden kolay ve zahmetsiz bir şekilde bilgi

⁴²³ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır* (M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 93-94.

⁴²⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1037.

⁴²⁵ Bazı muhaddisler münâvele gibi icâzetle alınan hadislerde “haddesenâ” ve “ahberenâ” lafızlarının mutlak olarak kullanımına cevaz vermektedir. Nitekim Ebû Nuaym el-İsfahânî icâzet yoluyla rivâyet ettiği hadislerde “icâzet” yada “münâvele”yi belirtmeksizin “ahberenâ” lafzını tercih etmektedir. Ancak, İbn Salâh bazı muhaddislerin sözlerini de delil getirerek bunun caiz olmadığını ve “ahberanâ”nın, “münâvele” ya da “icâzet” lafızları ile kayıtlanması gerektiğini ifade etmektedir. İbnü'l-Buhârî de bu bağlamda “ahberenâ” lafzını “icâzet” ve “mükâtebe” ile kayıtladığı görülür. Ayrıntı için bk. İbn Salâh, *Ulumü'l-hadis Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nureddin İtr (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1984), 144; İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1550, 1697, 1970.

⁴²⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1732.

⁴²⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1112, 1222, 1677, 1702, 1781.

aktarımı sağlamaktadır.⁴²⁸ İbnü'l-Buhârî'nin de icâzet ve mükâtebe yolu ile aldığı rivâyetler sayesinde ilmî müktesebatını tahkim etmektedir. *Meşyeha*'da sıkça rastlanılan tahammül lafızlarından icâzet, *fîmâ ecâze lenâ rivâyetehu anhu* (فِيمَا أَجَازَ لَنَا رَوَايَتُهُ عَنْهُ),⁴²⁹ *ecâze lenâ* (أَجَازَ) ⁴³⁰ *icâzetan min İsbehân* (إِجَازَةً مِنْ أَصْبَهَانَ),⁴³¹ *icâzetan min Bağdâd* (إِجَازَةً مِنْ بَغْدَادَ)⁴³² gibi ifadeler ile hocanın hadislerini yazarak/yazdırarak göndermesi anlamındaki kitâbet ise *fî kitâbihi ileynâ* (فِي كِتَابِهِ إِلَيْنَا),⁴³³ *fî kitâbihi ileyye min İsbehân* (فِي كِتَابِهِ إِلَيْهِ مِنْ أَصْبَهَانَ غَيْرَ مَرَّةٍ),⁴³⁴ *kitâbeten minhâ* (كِتَابَةً مِنْهَا),⁴³⁵ *mükâtebeten min İsfahân* (مُكَاتَبَةً مِنْ أَصْبَهَانَ)⁴³⁶ gibi terkiplerle kullanılmaktadır. Ancak, eserde zikredilen *mükâtebe* lafızlarının icâzet anlamına gelip gelmediği belirsizdir.⁴³⁷ Zira mükâtebenin icâzete delaleti için *Eceztuke mâ ketebtu leke, eceztuke mâ ketebtu ileyke yahut eceztuke mâ ketebtu bihi ileyke* gibi terkipler ile kullanılmalıdır.⁴³⁸ Her ne kadar icâzetsiz mükâtebenin zımnın icâzete delalet ettiği belirtilse de *Meşyeha*'da bu lafızların açıkça belirtilmemesi mükâtebe ile alınan hadislerin icâzete delalet etmediğini düşündürmektedir.⁴³⁹

İbnü'l-Buhârî'nin, İsfahan'dan ilgili bir hadisi bazı hocalardan icâzet, bazı hocalardan ise mükâtebe yoluyla aldığını ifade etmesi, bu iki aktarım yöntemi arasındaki farkı anlamaya yönelik ipucu sunmaktadır.⁴⁴⁰ Nitekim ilgili isnadda mükâtebe ve icâzetin ayrı ayrı zikredilmesi mükâtebenin başlı başına icâzet anlamına gelmediğini düşündürmektedir. Eğer mükâtebe

⁴²⁸ Hale Şahin, *Hadis Tarihinde Bir İletişim Ağı Olarak Yazışmalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2023), 48-52.

⁴²⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1970.

⁴³⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1266, 1533, 1535, 1722, 1729, 1736, 1803.

⁴³¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 204, 224, 318, 324, 552, 681, 748, 752, 1065, 1093, 1154, 1263.

⁴³² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 633, 1872.

⁴³³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1091, 1311, 1096, 1104, 1154, 1162, 1185, 1231, 1311.

⁴³⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 140, 306, 712, 1551.

⁴³⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1165, 1420, 1865, 1875.

⁴³⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 172, 225, 324, 798, 1126, 1231, 1339.

⁴³⁷ Usûl kitaplarında icâzet lafzı bulunmayan mükâtebenin icâzet ifade edip etmediği meselesi tartışma konusu olmuştur. Bazı muhaddisler, icâzetsiz mükâtebeyi geçerli saymaz iken; bazıları bu tür ifadelerin de icâzet anlamı taşıyabileceğini kabul etmektedir. Her ne kadar içerisinde icâzet lafzı bulunmasa da bu sigalar icâzet manasına delalet etmektedir. Bu bağlamda, kitâbette icâzet lafzının bulunması gerektiği yönünde bir zorunluluk yoktur. Ayrıntı için bk. Amili, Zeynüddin b. Ali b. Ahmed eş-Şamî Şehid-i Sâni, *er-Riâye fî İlmi'd-Dirâye*, trc. Abdülhüseyin Muhammed Bakkal, Ayetullahü'l-Uzma el-Mar'âşi, Kum, 1987, 288-289.

⁴³⁸ İbnü's-Salâh, *Ulumü'l-hadis*, 173; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî 902/1497, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadis li'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 2003), 3/4.

⁴³⁹ Hadis alimlerinin icâzetli mükâtebenin sıhhat açısından münâveleye denk olduğunu ifade etmelerine rağmen icâzetsiz mükâtebe noktasında ihtilaf etmişlerdir. Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058), İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) Ebü'l-Hasen el-Âmidî (ö. 631/1234) gibi muhaddisler bu tarz mükâtebeyi kabul etmemişlerdir. Öte yandan Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) ve Fahrüddîn er-Râzî'ye (ö. 606/1209) göre icâzetsiz kitâbet de makbul tahammül yollarındandır. Bk. Ahatlı, Erdinç – Murad, Selvi Raif. *Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci*, Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 2 (Aralık 2022), 1581, 1605.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 552.

doğrudan icâzet içeriyor olsaydı, bu iki terimin ayrı ayrı kullanılması gerekmezdi. Bu meyânda İbnü'l-Buhârî'nin mükâtebeyi yalnızca yazılı bir nakil anlamında kullanma ihtimalini güçlenmektedir.⁴⁴¹ Hem ilgili örnek hem de mükâtebe lafızlarının icâzete delalet eden karinelerle zikredilmemesi eserde mükâtebe yoluyla nakledilen **tekrarlı 51 hadis**in doğrudan icâzet içermediği, sadece yazılı bilgi aktarımı olduğunu desteklemektedir. Bu durum ilk bakışta sanki İbnü'l-Buhârî için icâzetsiz mi hadis naklettiği sorusunu akla getirmektedir. Şayet böyle ise bu hem eser hem de İbnü'l-Buhârî için olumsuz bir görünüm oluşturacaktır. Ancak, İbnü'l-Buhârî'nin bir hadisi mükâtebe yoluyla alması, ilgili hocasından icâzetli olmadığı veya söz konusu hadisin icâzet hakkını elde etmediği şeklinde yorumlanmamalıdır. Nitekim İbnü'l-Buhârî'nin, Ebû Ca'fer b. Nasr (ö. ?),⁴⁴² Zâhir b. Ebî Tâhir (ö. ?),⁴⁴³ Ahmed b. Abdullah el-Fârânî⁴⁴⁴ ve Muhammed b. Ma'mer el-Kureşî (ö. ?)⁴⁴⁵ gibi İsfahanlı hocalarından hem mükâtebe hem de icâzet yoluyla farklı hadisleri nakletmesi, söz konusu rivâyetler özelinde olmasa da bu hocalardan başka isnadlarla icâzet hakkına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sında icâzet ve mükâtebe ile aktardığı birçok hadisin başka tariklerde semâ ve kırâat yoluyla naklettiğine dair örneklerle rastlamak mümkündür.⁴⁴⁶

Buraya kadar İbnü'l-Buhârî'nin hadis tahammül sîğalarından hangilerini ne sıklıkla kullandığı bazı örneklem üzerinden açıklanmıştır. Özetlemek gerekirse *Meşyeha*'da *ahberenâ* lafzı genelde kırâat ile kullanılmış olup icâzet ve mükâtebe yanında semâ'ya delalet *min lafzihi* ifadesi için de tercih edilmiştir. Bunun yanında, İbnü'l-Buhârî'nin *ahberenâ* lafzıyla beraber kullanıldığı bir başka edâ sîgası icâzet olup bunu *mükâtebe* için tercih etmemiştir. Bu ayrım İbnü'l-Buhârî'nin nezdinde her iki lafzın delalet ettikleri mananın farklılığına işaret etmektedir. Kullanılan bu sîgaların dışında *Meşyeha*'da münâvele, müşâfehe, imlâ ve müzâkere lafızlarına rastlanılmaması dikkat çekmektedir. Nakil dönemine geçilmesi ile âlimler semâ ve kırâat gibi asıl kabul edilen lafızlarının yanında münâvele ve müşâfeheye ilk dönem muhaddislerin aksine mesafeli durmamışlardır. Nitekim Sirâcüddîn el-Kazvînî (ö. 750/1349) öğrencilerinin içlerinde münâvele ile naklettiği hadislerinin de olduğu mesmûatlarını yazmasını istemeleri üzere

⁴⁴¹ Her ne kadar lafzî olarak bir karine olmasa da şeyhin talebesine mesmûatlarını yazıp göndermesi bir nevi icâzet sayılmaktadır. Hadislerin yazılıp gönderilmesindeki maksat hocanın kendi hadislerinin başkalarına aktarılmasını istemesidir. Nitekim Ali el-Kârî'nin mektubunun talebeye gönderilmesinin icâzetin farklı bir şekli olarak mütalaa etmesi bunu teyit etmektedir. Ayrıntı için bk. Ebü'l-Hasan Nüreddîn Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahati ehli'l-eser*, thk. Heysem Nizâr Temim (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.), 386; Orhan, Çinici, *Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet* 2018, 50.

⁴⁴² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 204, 408.

⁴⁴³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 153, 1231, 1899, 1967.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 143, 204, 552.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 551, 1093.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 171, 324, 798, 1126, 1231.

Meşyeha 'sını kaleme aldığını belirtmesi dönemin ilmî anlayışını göstermektedir.⁴⁴⁷ İbnü'l-Buhârî'nin eserinde mezkûr hadis tahammül ve eda lafızları ile hadis bulunmaması onun bu lafızlara mesafeli olduğunu düşündürmektedir.

2.7.3. Âlî İsnadlar

Bilginin kaynağına yakın olmak o ilmîn doğruluğuna bir karine kabul edilmekle beraber hadis alanında bu yakınlık âlî isnadlar ile sağlanmaktadır.⁴⁴⁸ Tarih boyunca da hadis âlimleri âlî isnada sahip olarak kendi akranları arasında üstün bir konuma ve naklettikleri rivâyetlerde dönemlerinde ön plana çıkmayı arzulamışlardır.⁴⁴⁹ Mu'cem-meşyeha eserlerindeki rivâyetlerde de görüldüğü üzere müellif kaleminden çıkmalarının önemli sebeplerinden biri de âlî isnadlı rivâyetleri gösterme çabalarıdır.⁴⁵⁰ Bu meyânda İbnü'l-Buhârî'nin kendisine ve eserine rağbet gösterilmesindeki temel sebeplerden biri de yaşadığı asırdan 200-300 yıl önceki muhaddislerin naklettikleri bir hadisin râvi sayısına denk hadislerle sahip olması denilebilir. Kendisinden icâzetli olan Zehebî de onun Dımaşk'ta hayatta kalan nadir şahsiyetlerden biri olduğunu ve sahip olduğu âlî isnadlarla torunları dedeler ile birleştirdiğini dair ifadesi bunu teyit etmektedir.⁴⁵¹ Bu ayrıcalıklı konuma sahip olmasının arkasında ufak yaşta hocalarından aldığı hadisler ile uzun bir ömür yaşaması önemli bir etkidir. Dolayısıyla erken yaşta semâ ve uzun ömür en önemli iki şart olup bunları yine erken yaşta yapılan rihleler takip etmektedir.⁴⁵²

İbnü'l-Buhârî'nin *mükâtebe* yolu ile İsfahan başta olmak üzere çeşitli şehirlerden aldığı icâzetlerde her ne kadar bir tarih kaydı düşmese de bunlar çocuk yaşta elde edilmiştir. Nitekim mezkûr hocaların vefatı ile İbnü'l-Buhârî'nin doğum tarihînin tespiti ile icâzet yaşını belirlemek mümkündür. İbnü'l-Buhârî ilgili bir hadisi Ebû'l-Fedâil el-Kazvînî (ö. 599/1203), Mahmud b. Halef Şâfî el-İsfehânî (ö. 600/1294), Ma'mer b. Abdülvâhid el-Kureşî (ö. 603/1207), İbn Ebî'l-Fahr el-Mısırî (ö. 601/1205), Ebû Tâhîr es-Sekâfî (ö. 598/1202) ve Abdülvâhid es-Saydalânî (ö. 605/1209) gibi kalabalık bir hoca grubundan icâzetini hakkını elde etmiştir. Bu isimlerin vefat tarihleri ile İbnü'l-Buhârî'nin doğumu karşılaştırıldığında icâzet tarihî onun 1-2 yaşlarına denk

⁴⁴⁷ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ömer el-Kazvînî, *Meşyehatü'l-Kazvînî*, thk. Amir Hasan Sabrî (Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005), 80-81.

⁴⁴⁸ Günaydın, *Hadis Rivâyetinde Âlî İsnadlar*, 117.

⁴⁴⁹ Tuğçe Günaydın, *Muammerûn Âlî İsnad Kaynağı Mıdır?: Avâliler Özelinde Bir İnceleme*, İlahiyat Tetkikleri Dergisi 55 (30 Haziran 2021), 203.

⁴⁵⁰ Mu'cem-meşyeha kitaplarında âlî isnadlı rivâyetlerin yoğunluklarına dair mukayese ve bilgilendirme üçüncü bölümde işlendiği için burada bahsedilmemiştir.

⁴⁵¹ Zehebî, *Mu'cemü's-şüuyuh*, 2/14; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 20/122.

⁴⁵² Günaydın, *Hadis Rivâyetinde Âlî İsnadlar*, 117.

gelmektedir.⁴⁵³ İbnü'l-Buhârî'nin doğrudan semâ ettiği ve âlî isnadla aldığını belirttiği bazı hadisleri ise kimi hocalardan 5-18'li yaşlarda Dımaşk'ta dinlemesi İbnü'l-Buhârî'nin sahip olduğu âlî isnadlı rivâyetlerin çoğunluğunu erken yaşlarda elde ettiğini göstermektedir. İbnü'l-Buhârî'nin icâzet ve mükâtebe yoluyla 33 hocanın neredeyse tamamından âlî isnadlı rivâyet alırken, semâ ya da kırâat yoluyla hadis aldığı 71 hocasında bu oran daha düşüktür. Bu veriler, İbnü'l-Buhârî'nin naklettiği âlî isnadlı rivâyetlerin asıl kaynaklarının icâzet ve mükâtebe ile hadis aldığı hocalar olduğunu göstermektedir.

Meşyeha'da âlî isnadlı rivâyetlerin bir hayli fazla olması esere rağbet edilmesine sebep olmaktadır. Nitekim İbnü'l-Buhârî de bir anlamda eserine ilgi ve rağbeti arttırmak için isnad arası pek çok anekdot düşer. Meşyeha'nın birçok yerinde teferrüt ve âlî isnada delalet eden ve *leyse alâ besîti'l-arz mimmen yervî anhu sivâ* (وَلَيْسَ عَلَى بَسِيطِ الْأَرْضِ مِمَّنْ يَرْوِي عَنْهُ سِوَايَ)⁴⁵⁴ *lem yebkâ alâ vechi'l-arz ehadiün semia minhu gayrî* (وَلَمْ يَبْقَ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ أَحَدٌ سَمِعَ مِنْهُ غَيْرِي)⁴⁵⁵ ve *leyse alâ vechi'l-arz ehadiün yervi anhu siva* (وَلَيْسَ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ مَنْ يَرْوِي عَنْهُ غَيْرِي)⁴⁵⁶ ve *teferreddü fi'd-dünya bi rivâyeti anhu* (وَتَفَرَّدْتُ فِي الدُّنْيَا بِالرِّوَايَةِ عَنْهُ)⁴⁵⁷ gibi kullanımlar bunu teyit etmektedir. İbnü'l-Buhârî'nin kullandığı bu anekdotlar bir nevi kendi ilmî otoritesini inşa eden retorik bir araç olarak değerlendirilebilir. Nitekim isnad arası aktardığı bu bilgilerle İbnü'l-Buhârî ilim mirasını metin içinde tahkim etmektedir.⁴⁵⁸

Müteahhir dönemle birlikte ortaya çıkan kitaplara yakınlık kısmında zikredilen ve İbn Asâkir'in de çeşitli risaleler yazdığı muvâfakat, bedel, müsâvat ve musâfaha meşhur kitaplara yakınlık sonucu oluşan âlî isnadın alt kısımlarıdır. Bu türlerin *Meşyeha*'da sıkça yer alması kitabın ilmî kıymetini arttıran sâiklerdendir. Hadis musanniflerinden birinin rivâyet ettiği bir

⁴⁵³ Her ne kadar erken yaşlarda elde edilen icâzet örnekleri belirli ölçüde makul görülsede özellikle İbnü'l-Buhârî örneğinde olduğu gibi bir-iki yaşlarda gerçekleştiği belirtilen mükâtebeler, doğrudan onun şahsına hitaben yapılan yazışmalar şeklinde değerlendirilmemelidir. Zira bu yaşlar, kişinin bizzat hocadan hadis talebinde bulunabileceği bir dönem değildir. Aynı şekilde İbnü'l-Müferric'in şehir esaslı eseri olan *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*'sinde de bu tahammül sîgaları (mükâtebe) ile henüz 4 yaşında iken Bağdatlı hocalarından hadis alması ve bu mezkûr yaştan ilmî yazışma ve karşılıklı yazılı rivâyet alışverişi (mükâtebe) için makul ve kabul edilebilir bir dönem olarak görülmemektedir. İbnü'l-Buhârî için de geçerli olan durum ile eserdeki söz konusu rivâyetler onun adına amcası veya başka aile büyükleri tarafından toplu şekilde alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu itibarla, eserde çokça rastlanılan mükâtebelerin -kayıt düşülmemiş olsa da- icâzet manasında değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 552.

⁴⁵⁴ Bu ifade ile İbnü'l-Buhârî râviye/hocasına ait bilginin tek kaynağının kendisi olunduğunu vurgulamaktadır. Bu tür iddialar, meşyeha sahibinin ilim halkaları arasındaki yegâne vasıta olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 140.

⁴⁵⁵ Bu tarz ifadeler meşyeha sahibinin ilgili rivâyetin zamanla tek şahidi ve aktarıcısı olduğunu ortaya koymaktadır. Rivâyetin zayı olmaması açısından yapılan bu vurgu sayesinde İbnü'l-Buhârî'nin ilmî konumu güçlenmektedir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1939.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 183, 239, 272, 552, 1970.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 141, 1679.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 183.

hadisi, senedde musannifin şeyhinde birleşmek üzere musannife uğramayan bir senedle rivâyet etme anlamına gelen muvâfakat örnekleri *Meşyeha* 'da **85** yerde geçmektedir. Eserdeki âlî isnad türleri içerisinde en çok denk gelinen kullanımlardan birisi de bedel olup⁴⁵⁹ taratma sonucu **176** hadiste tespit edilmiştir. Sözlükte eşitlik anlamına gelen müsâvat terimi usulde râvinin isnadındaki kişilerin sayısının musanniflerden birisinin isnadındaki râvi sayısına eşit olması anlamındaki müsâvat, *Meşyeha* 'da **3** yerde geçmektedir.⁴⁶⁰ Râvi sayısındaki eşitliğin müellifin kendisinde değil de hocasında meydana gelmesi anlamındaki musâfaha⁴⁶¹ eserde **2** yerde bulunmaktadır.⁴⁶² *Meşyeha* 'da tekrarları ile **1204**, tekrarsız **559** hadis yer almaktadır. Bu **559** hadisin **355** kadarı âlî isnadlı (muvakat, bedel, müsâvat, musâfaha) olup geri kalanları mütâbaat ya da şevahid içindir. Eseri tahriç eden İbnü'z-Zâhirî de pek çok yerde hocasının âlî isnadlı rivâyetler naklettiğine vurgu yapmıştır. Birçok hadisin ardından kendisinin sanki Buhârî, Müslîm ve Nesâî gibi muhaddislere mülâki olup hadis nakletmiş gibi olduğunu belirtmiştir. İbn Taberzed'den (ö. ?) nakledilen ve içerisinde on râvinin bulunduğu ilgili hadisin tahriçini yaptıktan sonra İbnü'z-Zâhirî: *Sanki hocam bu rivâyeti Nesâî'den nakletti* diyerek âlî isnada vurgu yapmıştır.⁴⁶³

Tablo 2.1: *Meşyeha* 'da Âlî İsnadlı Hadisler:

Âlî İsnad Türleri	Rivâyet Sayısı
Bedel	176
Muvâfakat	85
Müsâvat	3
Musâfaha	2
Diğer (Sadece âlî isnad)	89
Toplam	355

⁴⁵⁹ Muvakat ve bedel usul kaynaklarında âlî isnadın kısımları içerisinde işlense de bu kavramsal İbnü'z-Zâhirî ve Zehebî tarafından nazil isnadın alt başlığı olarak kabul edilmişlerdir. Onlar muvâfakât ya da bedel kavramlarını âlî isnadda ise بَدَلًا ya da مُوَافَقَةً şeklinde kullanmışlardır. Nitekim bunun örneklerine *Meşyeha* 'da rastlanılmaktadır. Ancak bu kavramlar nazil isnadda kullanımı pek yaygın değildir. Ayrıntı için bk. Günaydın, Tuğçe, *Hadis Rivâyetinde Âlî İsnadlar*, 56-57.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 483, 508, 1185.

⁴⁶¹ Günaydın, *Hadis Rivâyetinde Âlî İsnadlar*, 58.

⁴⁶² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 574, 587.

⁴⁶³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1053.

Meşyeha 'daki âlî rivâyetler sümâniyyât⁴⁶⁴ nâzil rivayetler ise on beş râvili⁴⁶⁵ isnad ile yer almaktadır. Bunları ise râvi sayıları on iki,⁴⁶⁶ on üç,⁴⁶⁷ ve on dört⁴⁶⁸ râvili hadisler takip etmektedir. *Sümâniyyât* yapılı yani râvi sayısı sekiz olan rivâyet örnekleri *Meşyeha* 'nın kıymetini arttıran temel sâiklerdendir. Kıyaslama yapmak gerekirse İbnü'l-Buhârî'nin hocası İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Meşyeha* 'sındaki en âlî isnadlar *tüsâiyyât* yapılıdır.⁴⁶⁹ Bununla birlikte İbnü'z-Zâhirî'nin *Semâniyyâtü Meşyehati'l-Fahr b. el-Buhârî* adlı bir tahriç çalışması yapması *Meşyeha* 'ya olan teveccühü gösterir.⁴⁷⁰ Eserden dikkat çeken birkaç örnek vermek gerekirse: İbnü'l-Buhârî naklettiği bir hadiste, kendisiyle Nesâî (ö. 303/915) arasında üç yüz yılı aşkın bir süre bulunmasına rağmen, Nesâî'nin on râvi ile rivâyet ettiği hadisi, İbnü'l-Buhârî on bir râviyle nakletmiş ve böylece dönemi açısından âlî bir isnada ulaşmaktadır.⁴⁷¹ Müslim'in (ö. 261/875) yedi râviyle rivâyet ettiği ilgili hadisi İbnü'l-Buhârî dokuz râvili bir tarikle nakletmektedir.⁴⁷² Nesâî'nin naklettiği ve içerisinde sekiz râvinin bulunduğu başka bir hadisin aynısını İbnü'l-Buhârî dokuz râvisi olan bir isnadla aktarmaktadır.⁴⁷³ Bu meyânda en dikkat çekici örneklerden biri, Nesâî'nin on râvili bir isnadla naklettiği bir hadisin, İbnü'l-Buhârî tarafından da on râvili bir senedle hocası İbn Taberzed üzerinden rivâyet etmesidir. İbnü'l-Buhârî'nin bu isnadı, râvi sayısı bakımından Nesâî ile aynı seviyede olması açısından önem arz etmektedir. Bu durum, onun genç yaşta kendisinden hadis aldığı hocası İbn Taberzed'in etkisiyle açıklanabilir. Nitekim bu hususa İbnü'z-Zâhirî de işaret etmektedir.⁴⁷⁴ Bir başka örnekte Müslim ve Ebû Dâvûd'un naklettikleri ve içlerinde sekiz râvinin bulunduğu bir başka hadisi İbnü'l-Buhârî on râvili bir isnadla Zeyd el-Kindî'den nakletmektedir.⁴⁷⁵ Tüm bu örnekler,

⁴⁶⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 313, 318, 319, 324, 488, 489, 621, 622, 626, 847, 850.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1795.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1310, 1317, 1659, 1695, 1950, 1963, 1972.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 170, 419, 948, 1303, 1306, 1329, 1355.

⁴⁶⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 969.

⁴⁶⁹ İbn Cevzî'nin *Meşyehası*, aralarında hanım hocalarının da yer aldığı toplam 90 hocadan semâ yoluyla bir veya iki hadisin kaydedildiği bir eserdir. Müellif, hocalarının isim ve nesepleri yanında ilgili rivâyetlerin semâ tarihi (gün, şehir, yıl) ve semâ mekânına dair kayıtları isnad aralarında aktarır. Muttasıl senedlerle nakledilen hadislerin geçtiği kaynakları yanında âlî olup olmadığı gibi hususları belirtir. İbnü'l-Cevzî, hocalarının biyografilerini; doğum tarihi, semâda bulunduğu hocaları, uzmanlık alanları, cerh-ta'dil durumları, vefat yılı ve defnedildikleri yere kadar geniş/titiz bilgi aktarımı yapmaktadır. Ayrıntı için bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatü İbni'l-Cevzî*, thk. Muhammed Mahfûz (Darü'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, 2006), 53-202.

⁴⁷⁰ Hüseyinî, *Sılatü't-tekmile li-vefeyâtî'n-nakâle*, 195; Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe*, 191.

⁴⁷¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 298; Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/355 (No. 9579).

⁴⁷² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*; Bk. Müslim, "Büyü", 53.

⁴⁷³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 391.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 508.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 859.

İbnü'l-Buhârî'nin kendi dönemine göre âlî sayılabilecek isnadlara sahip olması yanında hadis tahammülündeki gayretini gösterir.

2.8. Muhteva

2.8.1. Rivâyetlerin Bölgelere Dağılımı

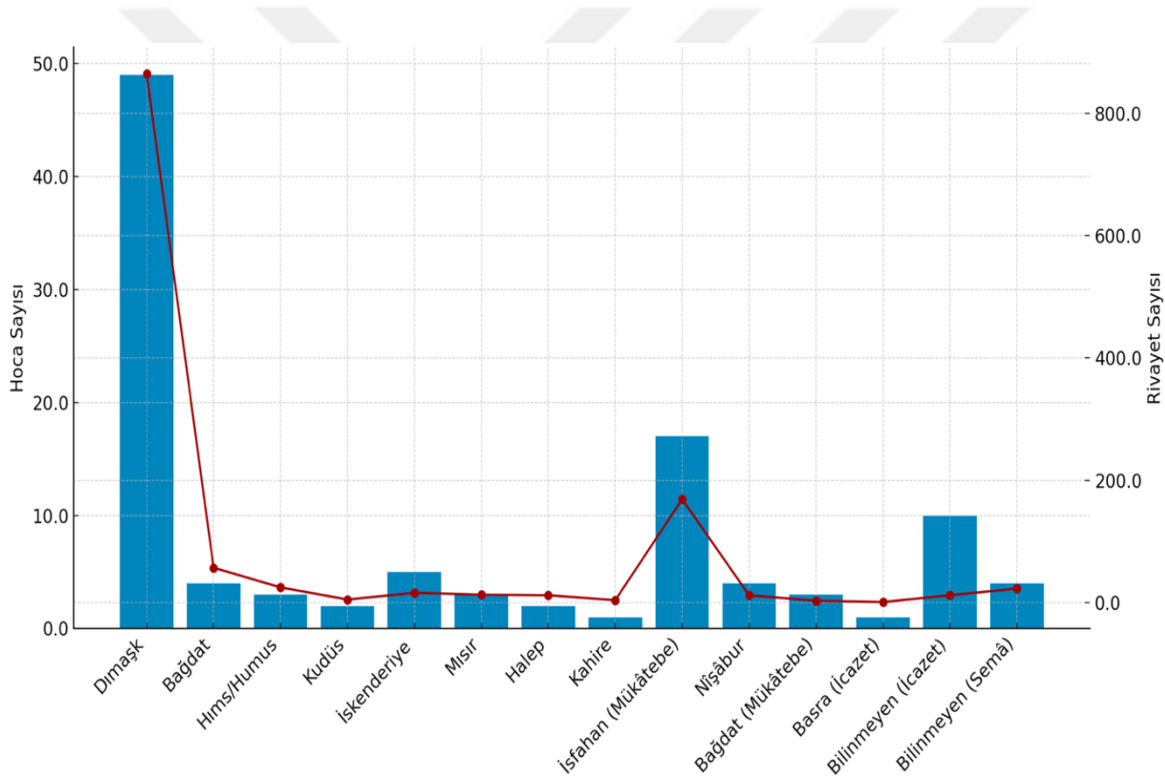
İbnü'l-Buhârî'nin tekrarları ile **1204** rivâyet içeren *Meşyeha*'sı başta memleketi Dımaşk olmak üzere çeşitli ilim merkezlerine yolculuklar yaparak oluşmaktadır. Semâ ve kırâat ile aldığı hadislerin yanında henüz erken yaşta amcası Ziyâeddîn el-Makdisî ve başka hocalarının vesilesiyle İsfahan, Nîşâbur, Musul ve Bağdat'tan birçok âlî isnadlı hadisin icâzetini rihlesiz elde etmiştir. Bu başlıkta rivâyetlerin mezkûr şehirlerdeki dağılımları verilecektir. Doğrudan ya da dolaylı yoldan alınan hadislerin eserdeki oranlarının dökümü yapılacak ve İbnü'l-Buhârî'nin semâ ve icâzette bulunduğu şehirlerden hangilerinin daha ön planda olduğu tespit edilecektir. Her ne kadar eserde müellifin hocaları ile hangi şehirde ne zaman hadis dinlediğine dair kayıtlar düşülmüş olsa da azımsanmayacak miktarda biyografi sahibi ve mucîz (icâzet veren) hocaların şehir ve semâ tarihi bilgileri verilmemiştir. Bu açığı kapatmak için de şayet ilgili hoca Kudâme ailesine mensup olup semâ yaşı da İbnü'l-Buhârî'nin çocukluğuna denk ise o hocadan Dımaşk'ta hadis dinlendiği varsayılmıştır. Bir başka hocanın şehir kaydı düşülmemiş ancak semâ tarihî var ise tarihlendirmeler üzerinden rihle mekanlarına dair tahminler yürütülmüştür. İlgili hocalar müellifin mükâtebe/icâzet yoluyla hadis aldığı bir hocası olup şehir kaydı düşülmemiş ise ya nesebinden ya da icâzetle hadis alınan başka hocalar ile aynı tarikteki varlığına dikkat edilip bir değerlendirme yapılmıştır. Son olarak ilgili hocalardan mezkûr şehirlerde hadis dinlenmesi hocaların o şehirden olduğunu düşündürmemelidir. Örneğin bir hocanın -biyografilerde geçtiği üzere- ikame ettiği yer Bağdat olduğu halde kendisinden hadis semâ edilen şehir Dımaşk veya başka bir belde olabilmektedir.

Tablo 2.2: Rivâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı

Şehir	Hoca Sayısı	Oranı	Rivâyet Sayısı	Oranı
Dımaşk	49	% 45,370	865	% 71,843
Bağdat	4	% 3,703	57	% 4,734
Hıms/Humus	3	% 2,777	25	% 2,076
Kudüs	2	% 1,851	5	% 0,415
İskenderiye	5	% 4,629	16	% 1,328
Mısır	3	% 2,77	13	% 1,079

Halep	2	% 1,851	12	% 0,996
Kahire	1	% 0,925	4	% 0,332
İsfahan (Mükâtebe)	17	% 15,740	169	% 14,036
Nîşâbur	4	% 3,703	12	% 0,996
Bağdat (Mükâtebe)	3	% 2,777	3	% 0,249
Basra (İcazet)	1	% 0,925	1	% 0,083
Bilinmeyen	10(İcazet) 4 (Semâ)	9,259(icâzet) 3,703(Semâ)	12 (İcazet) 23 (Semâ)	0,996(icâzet) 1,910(semâ)
Toplam Hoca Sayısı	108 (104)		Rivâyet Sayısı	1204

Grafik 2.2: Râvi ve Rivâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı

2.8.2. Rivâyetlerin Konu Dağılımı

Eserdeki rivâyetlerin hangi konu içerisinde değerlendirileceği noktasında *Kütübî Sitte* eserleri esas alınmıştır. Bu belirlemede ise İbnü’z-Zâhirî’nin rivâyetlerin sonunda verdiği tahriçler referans alınmıştır. Nitekim o, rivâyetlerin hangi eserde ve hangi bab başlığı altında verildi ise belirtmektedir. Son olarak hadis mecmualarında yaygın olarak görülen muhaddislerin ilgili rivâyetleri içtihat kaynaklı farklı bab başlıkları altında zikredebildikleri de dikkate alınmıştır. Nitekim Meşyeha’da zikredilen bir hadisi Ebû Dâvûd *Namaz*; Buhârî ve Nesâî *İtikâf*

başlığı altında verebilmektedir.⁴⁷⁶ Tekrarları ile **1204** rivâyet ihtiva eden *Meşyeha*, konu çeşitliliği açısından zengin içerik sunmaktadır. Bunlar: Namaz,⁴⁷⁷ İman,⁴⁷⁸ Tefsir,⁴⁷⁹ Hac,⁴⁸⁰ Gazveler,⁴⁸¹ Taharet,⁴⁸² Cihad,⁴⁸³ Alışveriş,⁴⁸⁴ Edep,⁴⁸⁵ Zekât,⁴⁸⁶ Sünnet,⁴⁸⁷ Menakıp,⁴⁸⁸ Eşribe,⁴⁸⁹ Avlanma,⁴⁹⁰ Zühd,⁴⁹¹ Savm,⁴⁹² Hadler,⁴⁹³ Tıb,⁴⁹⁴ Cenazeler,⁴⁹⁵ Talak,⁴⁹⁶ Fezâil,⁴⁹⁷ Fezâilü'l-Kur'ân,⁴⁹⁸ Kısas,⁴⁹⁹ Vasiyet,⁵⁰⁰ Libas,⁵⁰¹ Şemâil,⁵⁰² Kefaret,⁵⁰³ Fitene,⁵⁰⁴ Ticaret,⁵⁰⁵

⁴⁷⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1281.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 197, 299, 340, 344, 366, 376, 400, 403, 406, 411, 445, 460, 518, 585, 544, 573, 604, 618, 627, 681, 780, 832, 887, 889, 902, 906, 945, 956, 958, 988, 990, 1063, 1069, 1070, 1080, 1096, 1118, 1120, 1135, 1141, 1168, 1228, 1234, 1281, 1285, 1329, 1332, 1421, 1432, 1438, 1442, 1466, 1472, 1492, 1502, 1601, 1655, 1679, 1724, 1734, 1736, 1765, 1767, 1780, 1866, 1873, 1881, 1884, 1915, 1924, 1932, 1943, 441.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 162, 206, 349, 431, 466, 561, 590, 664, 677, 713, 828, 972, 1049, 1130, 1132, 1159, 1182, 1332, 1339, 1361, 1405, 1523, 1566, 1638, 1612, 1824, 1831, 1841, 1865, 1941.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 212, 355, 560, 596, 993, 1094, 1225, 1452, 1503, 1513, 1631, 1777, 1791, 1799, 1824, 1828, 1918, 1940, 572, 688, 1820.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 247, 314, 361, 365, 368 398, 401, 425, 754, 780, 835, 966, 1157, 1252, 1353, 1475, 1606, 1728, 1837, 1962, 1967.

⁴⁸¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 247, 314, 361, 368, 754, 780, 966, 1157, 1252, 1353, 1475, 1606, 1728, 1837, 1962, 1967.

⁴⁸² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 273, 309, 380, 463, 569, 602, 658, 955, 1034, 1214, 1257, 1411, 1449, 1485, 1516, 1590, 1632, 1642, 1847, 1875.

⁴⁸³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 229, 392, 217, 589, 773, 882, 979, 1002, 1009, 1049, 1166, 1225, 1278, 1354, 1573, 1606, 1624, 1644, 1691, 1754, 1854.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 169, 341, 344, 364, 549, 565, 592, 695, 848, 865, 960, 979, 1241, 1407, 1687.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 162, 320, 323, 625, 882, 892, 1036, 1105, 1406, 1598, 1602, 1613, 1722, 1789, 1835, 1869, 1973.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 243, 252, 296, 660, 691, 776, 1170, 1255, 1545

⁴⁸⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 146, 475, 801, 819, 911, 1121, 1244, 1295, 1311, 1639, 1666, 1821, 1831, 1841.

⁴⁸⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 481, 516, 578, 838, 1199, 1244, 1251, 1455, 1511, 1520, 1941.

⁴⁸⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 439, 590, 893, 1030, 1132, 1606, 1755.

⁴⁹⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 261, 369, 393, 1003, 1194, 1377.

⁴⁹¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 371, 703, 705, 735, 740, 1172, 1309, 1366, 1409, 1526, 1609, 1647, 1712.

⁴⁹² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 290, 325, 378, 400, 953, 1189.

⁴⁹³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 313, 348, 374, 1039, 1452, 1485, 1850.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 212, 799, 1285.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 221, 389, 762, 803, 1062, 1182, 1205, 1849, 1857, 1935, 1961.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 453, 683, 857, 868.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 247, 516, 610, 939, 946, 947, 1103, 1354.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 533, 580, 826.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 286, 732, 1040.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 468, 487, 713, 1163.

⁵⁰¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 274, 522, 612, 659, 919, 996, 1630, 1641.

⁵⁰² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 570, 625, 716, 822, 951, 1364, 1407, 1590.

⁵⁰³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 645, 694, 865, 1049, 1619, 1620.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 621, 879, 1065, 1067, 1572, 1578, 1691, 1832, 1842, 1854.

⁵⁰⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 695, 831, 1457, 1687.

Nâr,⁵⁰⁶ Hibe,⁵⁰⁷ Muzice,⁵⁰⁸ Tevhid,⁵⁰⁹ İtikaf,⁵¹⁰ Birr,⁵¹¹ İblis,⁵¹² Tövbe⁵¹³ ve İlim,⁵¹⁴ gibi konularda rivâyetler bulunmaktadır.

2.8.3. Meşyeha'nın Kaynakları

Mu‘cem-meşyeha türü eserler yapı itibari ile rivâyet merkezli olup isnad aralarında da yalnızca hocalara atıf yapıldığı için içeriklerinde doğrudan bir eser ismi yer almamaktadır.⁵¹⁵ Dolayısıyla bu eserlerin müelliflerinin kaynakları yine kendi hocalarıdır.⁵¹⁶ Ancak, İbnü'l-Buhârî'nin kaynaklarını kendi içerisinde yazılı ve sözlü diye ikiye ayırmak mümkündür. Sözlü kaynaklar müellifin ikamet ettiği Dımaşk ve rihleleri esnasında mülâki olduğu hocalarından “Bize haber verdi”⁵¹⁷ ve “Bize kendi lafzından tahdîs etti”⁵¹⁸ gibi şifahi bilgi içeren kayıtlardır. Ayrıca biyografi kısımlarındaki “Hocamıza doğum tarihî hakkında soruldu”⁵¹⁹ ve “Hocamız falan tarihte doğdu”⁵²⁰ gibi kayıtlar da sözlü kaynak olarak değerlendirilebilir. Meşyeha'nın yazılı kaynağı ise eserde sıkça geçen *icâzet*,⁵²¹ *mükâtebeten*,⁵²² *fî kitâbihi ileyye*⁵²³ gibi çeşitli şehirlerden alınan icâzet ve mektuplar kayıtlarıdır.

2.8.4. Tertibi

Mu‘cem-meşyeha eserlerini müsnedlerden ayıran temel fark müsnedlerde sahabe merkezli iken bu eserlerin hoca merkezli olmasıdır. Mu‘cemlerde alfabetik bir tasnif görülürken meşyeha ya da bir diğer ismi ile mu‘cemü’ş-şuyuh adlı eserlerde hocaların şehir, vefat ya da

⁵⁰⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 455, 1152.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 548, 549.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1474.

⁵⁰⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 688, 1820.

⁵¹⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 395, 400.

⁵¹¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 206.

⁵¹² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 577.

⁵¹³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 944, 1474, 1799.

⁵¹⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 795.

⁵¹⁵ Örnek olması için ilk bölümde incelenen eserlere bakılabilir: Ebû Bekr b Ahmed b Abdüddâim el-Makdisî el-Hanbelî İbn el-Abdüddâim, *Meşyehatu Ebû Bekr b. Ahmed b. Abdüddâim* (Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 1997); İsâ b. Abdurrahmân el-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*; İbn Halil, *Mu‘cemü’ş-Şüyûh*.

⁵¹⁶ Meşyeha’da yalnızca bir yerde rastlanılan ve doğrudan eser ismi zikredilen yalnızca bir örnek yer almaktadır. Bu örnekte İbnü'l-Buhârî, ilgili hadisi İbn Taberzed’den Ebû Dâvûd’un *Sünen*’ini okuttuğu bir mecliste dinlediğini açıkça belirtmektedir. Bu kayıt, Meşyeha’da doğrudan kitap isminin zikredildiği yegâne örnek olması bakımından dikkat çekmektedir. Bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, s. 1969.

⁵¹⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 133, 183, 198, 207, 231.

⁵¹⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 149, 1275, 1279, 1923, 1717, 1737, 1740.

⁵¹⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 382, 497, 639, 720, 755, 808, 841.

⁵²⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 234, 414, 448, 1217, 1245, 1368, 1426, 1481, 1591.

⁵²¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 681, 707, 748, 752.

⁵²² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 172, 225, 324, 798, 1126, 1231, 1339.

⁵²³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 140, 306, 712, 1224, 1551, 1679, 1685.

isimlere göre serbest yapılıdır.⁵²⁴ Vefat tarihleri esas alınarak oluşturulan meşyehalardan biri de İbnü'l-Buhârî'ye aittir. Ancak bu tertip müellife değil eseri tahric eden İbnü'z-Zâhirî'nin olup müellifin babası Ahmed el-Buhârî teberrüken ilk sırada vermiştir.⁵²⁵

İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'da takip ettiği usul/yöntem ise; öncelikle ilgili hocalarından aldığı rivâyetleri muttasıl olarak nakletmiştir. Bir rivâyetin daha âlî isnadlı bir tariki varsa ve bu tarik içerisinde de ilgili hocasının dışında başka hocaları varsa bu tarikleri de zikretmiştir.⁵²⁶ Müellif eserinde naklettiği hadisler hakkında herhangi bir değerlendirme ya da tahric çalışması yapmazken bu tarz değerlendirmeler talebesi İbnü'z-Zâhirî'ye aittir. Çünkü o, rivâyetlerin hangi kaynaklarda geçtiğini belirttiği gibi hükümleri hakkında da değerlendirmelerde bulunmuştur.⁵²⁷ Son olarak esere İbnü'z-Zâhirî ve Mizzî tarafından üç hoca daha eklenmiş olup bunlar: Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Esedî (ö. 625/1228), Hüseyin b. İbrahim b. Hibetullah et-Tenûhî (ö. 632/1235) ve Abdumucib b. Abdullah b. Harb Zühayr el-Harbî'dir (ö. 600/1204).

3. Değerlendirme

İkinci bölüm ile İbnü'l-Buhârî'nin yaşadığı zamana tesadüf eden 6./12. ve 7./13. asır Dimaşk'ının coğrafî, siyasî, ekonomik ve kültürel olarak geçirdiği süreç aktarıldı. Akabinde İbnü'l-Buhârî'nin ismi, nesebi, doğumu, vefatı ve mensubu olduğu -ileride daha fazla temas edilecek- Kudâme ailesinin ilmî anlamda onun yetişmesinde nasıl etkin olduklarına temas edildi. Bunun yanı sıra İbnü'l-Buhârî'nin tahsil hayatı ile rihleleri, icâzetini aldığı eserleri, *Meşyeha* dışında kendisine nisbet edilen başka eserlerin olup olmadığı, hoca ve talebeleri ile olan irtibatları verildi. Dimaşk ve eser sahibinin tanıtımı sonrası ise daha önce de ifade edildiği üzere tezin asıl konusu *Meşyehatü İbni 'l-Buhârî* adlı eserin ilk aşaması olan teknik taraflarına temas edildi. Bunlar eserin adı, müellife aidiyeti, mevcut nüshalar ve bunların hangi kütüphanelerde yer aldığı gibi tanıtıcı bilgiler ile eserin râvileri ve şemaları, muhtemel üretim tarihi, üzerine yapılan klasik ve modern dönem çalışmalar çalışmalarıdır. Daha sonra *Meşyeha*'daki rivâyetlerin isnad örgüleri, hadis tahammül ve eda lafzı olarak hangi ibarelerin kullanıldığı ya da öncelik verildiği ile eserin ilmî kıymeti için önem arz eden âlî isnadlı

⁵²⁴ Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü 'l-Mustatrafe*, 298-313; Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, 183-186.

⁵²⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 75.

⁵²⁶ Çeşitli örnekler *Âlî İsnadlar* başlığı altında zikredilmiş olup tekrara kaçmamak için burada verilmemiştir.

⁵²⁷ İbnü'l-Buhârî'nin Zeyd b. Hasan ve İbn Taberzed'den rivâyet ettiği: "Allah yolunda savaşan hiçbir mücahit yoktur ki ganimet elde etse, ahiretteki sevaplarının üçte ikisini dünyada peşin olarak almamış olsun. Onlara (ahirette) kalan üçte bir sevap kalır. Ganimet elde etmezlerse, sevapları tam olarak tamamlanır" hadisinin akabinde muharriç geniş bir tahric çalışması yapar. Mezkûr hadisin ilk olarak *sahih* olduğunu belirtmiş, daha sonrasında hadisin Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî tarafından eserlerinin çeşitli başlıkları altında tahric ettiklerini zikreder. Bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 920-922.

rivâyetler üzerine yoğunlaşıldı. Son olarak tekrarları ile **1204** gibi sayıya ulaşan *Meşyeha*'daki rivâyetlerin bölge ve konularına göre dağılımları, eserin kaynakları ve tertibi verildi. Şimdi de *Meşyeha*'nın iç yapısı, sonraki döneme intikâli ve diğer eserler ile mukayesesi yapılarak eserin ilmî değeri ile İbnü'l-Buhârî'nin tahsil hayatı daha da belirginleşecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞYEHA'NIN OLUŞUMU ve LİTERATÜRDEKİ YERİ

Bu bölümde *Meşyeha*'nın iç yapısı ve sonraki döneme intikali üzerinde durulacaktır. Eserin iç yapısı ile İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sından yola çıkarak ilgili hocaları ile olan ilmî münasebeti kastedilmektedir. İlk olarak semâ ve kırâatle hadis aldığı hocaları ile icâzet ve mükâtebe ile hadis aldığı hocalarına temas edilecektir. Daha sonra gittiği birçok belde - eserden anlaşıldığı üzere- İbnü'l-Buhârî'nin neden bu hocalardan istifade ettiği birbiri ile ilintili çeşitli alt başlıklar altında verilecektir. İbnü'l-Buhârî'nin hanım hocalarına, eserdeki sayısal karşılıklarına ve dikkat çeken hususiyetleri üzerinde de durulacaktır. Daha sonra mezkûr hocaların mezheb, meslek ve ilmî hususiyetlerine değinilecektir. Eserdeki hocaların genel tanıtımları ardından İbnü'l-Buhârî'nin rihle yaptığı şehir ve ders mekânları (cami, mescid, medrese, kale, ev dersleri vb.) ile eserdeki biyografilerin içerik ve mahiyetine temas edilip rical ve tabakat literatürüne hangi bağlamda bilgi ve veri sağladığına temas edilecektir. Ardından isnad satır arası verilerden yola çıkarak erken yaşta semâ örnekleri üzerinden İbnü'l-Buhârî'nin ilmî tahsilinin ilk evreleri hakkında değerlendirme yapılacaktır. *Meşyeha*'nın literatürdeki yerinin tespiti için ise nüshalarda yer alan semâ kayıtları başta olmak üzere esere literatürde yapılan atıflardan faydalanacaktır. Son olarak ilk bölümde genel tanıtımları yapılan eserler ile İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sı mukayese edilecektir.

1. *Meşyeha*'nın Oluşumu

1.1. Semâ ve Kırâat ile Hadisi Alınan Hocalar

İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'daki hocalarını doğrudan semâ ve kırâat; dolaylı yoldan icâzet ve mükâtebe ile hadis aldığı hocaları şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. İbnü'l-Buhârî mezkûr hocaları ile nerede ne zaman buluşmuşsa bunların kayıt ve biyografilerini vermiştir. Hocaların başlıklandırma ile vefat tarihlerine göre tertip eden ise İbnü'z-Zâhirî'dir. Bu bölümde İbnü'l-Buhârî'nin kendilerinden hadis aldığı hocaları ile olan münasebetine değinilecektir.

Müellifin bu hocalarını neden tercih ettiğine ve onların ayırt edici hususiyetlerine temas edilecektir.

1.1.1. Çok Hadis Nakletmeleri ile Öne Çıkanlar

İbnü'l-Buhârî'nin kendisinden **303** hadis rivâyet ederek dikkat çeken İbn Taberzed'in Dımaşk'a geldiği ve İbnü'l-Buhârî'nin kendisinde sekiz ve dokuz yaşlarında hadis aldığı anlaşılır.⁵²⁸ İbn Taberzed gibi kendisinden çokça hadis naklettiği diğer isim Hanbel b. Abdullah olup bu nakilleri hocasından Bağdat'tan Dımaşk'a yaptığı seyahatler neticesinde elde etmektedir.⁵²⁹

İbnü'l-Buhârî'nin kendisinden çokça hadis rivâyet ettiği hocalarından biri de Zeyd el-Kindî'dir. İbnü'l-Buhârî Bağdatlı ve Hanefî mezhebine mensup hocası Kindî'den tekrarları ile **85** hadis rivâyet etmektedir. Müellif bu hocasından hicri Ramazan 600, Receb, Cemâziyelevvel 601 ve Şevvâl 605 yıllarında henüz beş-altı yaşlarında Kâsiyûn'da tertip edilen ev derslerinde hadis rivâyet etmektedir.⁵³⁰ İbnü'l-Buhârî Kindî'den İbn Hâşim'e ait *el-Hassu alâ ta'limi en-Nahv* ve *Tabakât en-Nuhhâtu'l-Basriyyîn* adlı eserleri rivâyet etmesi kendisinden çok yönlü faydalandığını gösterir.⁵³¹ İbnü'l-Buhârî'nin Şaban 605 senesinde on yaşında Dımaşk'ta kendisinden hadis rivâyet ettiği bir başka hocası Muhammed b. el-Müneccâ olup kendisinden **26** hadis semâ etmektedir.⁵³² Müellif dönemin önemli âlimlerinden olan Hızır b. Kâmil'den (ö. 608/1212) ise Dımaşk'ta Cemâziyelevvel 602'de yedi yaşında tekrarları ile **44** hadisi nakleder.⁵³³

Tablo 3.1: *En çok hadis alınan hocalar*

Hoca	Rivâyet Sayısı (Tekrarlı)
İbn Taberzed	303
Hanbel b. Abdullah	103
Zeyd b. Hasan Kindî	85
İbnü's-Saydalânî, Silefî	53
Hızır b. Kâmil	44
Davud b. Melâib	39
İbn Kudâme	33

⁵²⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 194, 547.

⁵²⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 137.

⁵³⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 241, 303, 423, 452, 465, 571.

⁵³¹ Hüseyinî, *Silatü't-tekmile li-vefeyâti'n-nakâle*, 217.

⁵³² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 382, 392, 404, 405, 411, 412, 678, 974.

⁵³³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1880, 1882, 1874.

Ebü'l-Mekârim	33
İbnü'l-Herrâs	27
İbnü'l-Kerrânî	26
Abdulğani b. Makdisî	26
Muhammed el-Müneccâ	26
Ni'met bnt. Ali Yahya	25
Gâlib b. Abdülhak	25

1.1.2. Eser Te'lifleri ya da İcâzetleri ile Öne Çıkanlar

İbnü'l-Buhârî'nin bazı hocaları kendi dönemlerinde çokça eser telif ve icâzetleri ile öne çıkmaktadır. Zira İbnü'l-Buhârî kimi eserlerin icâzetini bizzat bu hocalarından elde etmektedir. Gittikleri yerlerde pek çok hocadan hadis rivâyet eden bu âlimler yalnızca bunlarla yetinmemiş başta hadis olmak üzere birçok alanda telif edilmiş eserleri semâ etmişlerdir.

İbnü'l-Buhârî'nin yetişmesinde babasının payı büyüktür. Nitekim *Meşyeha*'da görüldüğü üzere kendisinden hadis nakli yanında onun yer aldığı pek çok mecliste yer aldığına dair huzur kayıtları vardır.⁵³⁴ Ahmed el-Buhârî'nin velûd bir ilmî hayatının olduğu semâ ettiği hadisler kadar bizzat kendi teliflerinden anlaşılır. Zira *Meşyehatü Ahmed el-Buhârî, Cüz'ü min Hadisihi* ve *Fadlu'l-Cihâd ve'l-Mücâhidîn* adlı eserler kendisine nispet edilir.⁵³⁵ Pek çok icâzet ve kaleme aldığı eserlerle dikkat çeken bir diğer âlim İbn Taberzed'dir. İbnü'l-Buhârî kendisinden birçok hadisin yanında eser/cüz semâ etmiştir. Bunlar: Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i, Müsned-i Ali b. Ca'd, *Sünen-i Tirmizî, Sünen-i Ebû Dâvûd*, Ensârî'ye (ö. 215/830) nispet edilen *Cüz'ü'l-Ensârî*, Abdullah b. Mübarek'in *Kitabu'z-Züh'ü*, Ahmed b. Ca'fer el-Katî'nin (ö. 378/989) *el-Katîyyât*'ı, kendi telifi olan *Meşyeha*'sı, Firyâbî'nin *en-Nikâh*'ı, *Kitabü's-Sibevyh* gibi eserlerdir.⁵³⁶ Zikredilen bütün bu eserler ve bunların pek çoğunu hocasından nakletmesi İbnü'l-Buhârî'nin ilmî hayatında İbn Taberzed'i ayrı bir yerde konumda olduğunu göstermektedir.

İbnü'l-Buhârî'nin bazı hocaları pek fazla eser te'lif ya da hadis rivâyeti olmasa da önemli bazı kitapların icâzet hakkına sahip olmaları ile dikkat çeker. Bu isimlerden biri İbnü'l-Buhârî'nin Dımaşk'a geldiğinde kendisinden hadis rivâyet etme fırsatı bulduğu Hanbel b. Abdullah'tır. İbnü'l-Buhârî kendisinden Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin tamamını dinlemiştir.⁵³⁷ İbnü'l-Buhârî hocalarından İbn Mendeveyh ismi ile maruf Abdülcelîl b.

⁵³⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 133, 149, 175.

⁵³⁵ Cafer - Kettânî, *Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafê*, 306.

⁵³⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 31-50.

⁵³⁷ Rûdânî, *Sılatü'l-halef*, 194.

Gâlib'den (ö. 610/1214) de Ali b. Bekr b. Sasrâ'nın (ö. 691/1292) Dımaşk'ta *Sahîh-i Buhârî*'nin tamamını kendisinden semâ eden son kişi olduğu belirtir.⁵³⁸ Ayrıca, kendisine nispet edilen *el-Münteka min Mesmûât Ebî'l-Fadl es-Sekâfî* adında altı varaktan oluşan bir yazma bulunmaktadır. Uzmanlık alanı kırâat ve nahiv olması ile öne çıkan dönemin önemli âlimlerinden Zeyd el-Kindî'ye işaret etmek gerekir. Zira Kindî *el-Muarreb min Kelâmi'l-Acemî ve Kitâbü's-Sîbeveyhi*, *el-Hassü alâ ta'limi en-Nahv ve Tabakât en-Nuhhâtu Basriyyîn* gibi kendi alanında pek çok kitabın icâzetine sahip olmuştur.⁵³⁹

Kudâme ailesinin önde gelen isimlerinden Abdulgânî b. Serûr Makdisî de (ö. 600/1202) pek çok eser telifi ile ön plandadır. *Mihnetü'l-İmam Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, Umdetü'l-Ahkâm, el-Câmiu's-Sagîr li'l-Ahkâmi'l-Beşîri'n-Nezîr, el-Misbâh fî Uyûni'l-Ehâdisi's-Sihâh, Nihâyetü'l-murâd min kelimâ hayri'l-ibâd, Dureru'l-Eser, Ahbâru Deccâl, Hadîsu'l-İfk, el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* gibi çokça eser telif eder.⁵⁴⁰ Ailenin önemli şahsiyetlerinden Ziyâeddin el-Makdisî'nin de icâzetini aldığı eserler için *Sebet*'ine müracaat edilmesi kanaatimizce yeterlidir. Ancak, *Sebet*'te 300 kadar eser isminden bahsedilse de Takıyyüddîn Süleyman b. Hamza'nın (ö. 715/1315) ona ait 1000 cüz kadar hadis kitabı okuduğunu belirtmesi Makdisî'nin kitap koleksiyonunun genişliğine işaret etmektedir.⁵⁴¹

İbnü'l-Buhârî'nin hanım hocaları da icâzet hakkına sahip oldukları eserler ile dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Nimet bnt. Ali b. Yahya (ö. 603/1207) olup kendisinden altı yaşında Bağdat'tan Dımaşk'a gerçekleştirdiği seyahati esnasında 25 hadis rivâyet eder. Bu hanım muhaddisin ilmî anlamda yetişmesinde dedesi Ebû Muhammed Yahya b. Ali b. et-Tarrâh'ın (ö. 536/1142) payı büyük olmuştur. Nitekim *Meşyeha*'da izi sürüldüğünde kendisinden nakledilen rivâyetlerin pek çoğunu Bağdat'ta dedesinden rivâyet etmiştir.⁵⁴² Bunun yanı sıra Ni'met bnt. Ali b. Yahya'nın dedesinden Hatib el-Bağdâdî'nin birçok eserini semâ ettiği görülmektedir. Bu eserler: *el-Kifaye, Bühalâ, Camiî, Sâbık ve'l-Lâhik, Kitâbü'l-Kunût*'tur.⁵⁴³

Hicri yedinci asır içerisinde dikkat çeken âlimlerden biri de Yusuf b. Halîl el-Karaca'dır. İbnü'l-Buhârî'nin Zilkade 628'de Halep seyahatinde İbn Halil'den tekrarları ile 11 hadis rivâyet etmiştir. İbn Halil'in rihleleri neticesinde pek çok kitabı semâ etmiştir. Ebû Nuaym'ın *el-*

⁵³⁸ Birzâlî, *el-Muktefâ li-târîhi Ebî Şâme*, 2/285.

⁵³⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 45, 48, 53.

⁵⁴⁰ M. Yaşar Kandemir, "Cemmâilî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ağustos 2024); Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 109-134.

⁵⁴¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, 8/66.

⁵⁴² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1513, 1817, 1843, 1848, 1851.

⁵⁴³ Zehebî, *Siyer*, 21/434.

Hilye’si, Taberânî’nin *Mu‘cemu’l-kebîr*’i, İbn Sa’d’ın (ö. 230/845) *Tabakât*’ı, Dârekutnî’nin (ö. 385/995) *es-Sünen* ‘i, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin (ö. 204/819) *Müsned*’i bunlardan bir kaçıdır. İbn Halil ayrıca Taberânî ve Ebû Nuaym’ın bütün eserlerini rivâyet etmiştir.⁵⁴⁴ Velûd bir âlim olan İbn Halil ayrıca pek çok eser kaleme almıştır. Bunlar: *Sümâniyyât, Avâlî, Fevâid, Ehâdis Aşere Meşeyahi min Ashabi Ebî Ali Hasan b. Ahmed el-Haddâd, el-Ahâdisu es-Sübâiyyât, Avâili fî’l-Hadis, Cüz’ü fî Cem’i Turuku’l-Hadis (Men kezebe aleyye rivâyeti), Rubâiyyât es-Sahabe, Tibbû’l-kalbi’l-alîl bi Avâlî b. Halil, Avâlî A‘meş, Avâili İmam Ebî Hanîfe* adlı eserler yer almaktadır.⁵⁴⁵

İbnü’l-Buhârî’nin hadisçiliğinden ziyade dil, kırâat, edebiyat ve fıkıh alanında uzmanlığı ile temayüz eden hocası Mekkî b. Reyyân’dır (ö. 603/1207). Döneminin büyük hafızı ve yedi kırâatten okuyabilen İbn Reyyân, nahiv alanındaki pek çok problemlili meselenin tavzihi için kendisine müracaat edilen bir âlimdir.⁵⁴⁶ İbn Esîr onun hakkında “Nahiv, lûgat, kırâat alanında zamanında benzeri gelmemiş arif biri idi” ifadesiyle onu övgü ile anmaktadır.⁵⁴⁷ Gerçekleştirdiği rihlelerinden sonra Musul’a geri döndüğü ve burada başta nahiv olmak üzere Garibu’l-hadîs ve Hadîs-ü’n-Nebevî hakkında güzel kitaplar tasnif etmiştir.⁵⁴⁸ Hocalarından Ebû Bekr Yahya b. Temmâm el-Kurtûbî’den edebiyat, kırâat, lûgat ve hadise dair pek çok şey öğrenmiştir. Ayrıca Kurtûbî’den Yahyâ b. Yahya el-Leysî rivâyeti olan *Muvatta*’ı semâ etmiştir.⁵⁴⁹

İbnü’l-Buhârî’nin Bağdat seyahatinde hadis rivâyet ettiği nadir hocalardan Ömer b. Kerem b. Ali b. Ömer ed-Dîyneverî (ö. 629/1232) ise hocası Ebû’l-Feth el-Kürevhî’den Tirmizî’nin *Camii*’ni rivâyet etmiştir.⁵⁵⁰ Bunun dışında da pek çok eseri semâ etmiştir. Bunlar: İbn Ebû’l-Dünyâ’nın *Kitabü’l-i’tibâr*’ı ve *Cüz’ü en-Nehhâs*’ı; Dârimî’nin (ö. 255/869) *el-Et’ime*’si, ve Buhârî’nin *Sahîh*’ini⁵⁵¹ semâ etmiştir.⁵⁵² İbnü’l-Buhârî’nin hocası ve dönemin

⁵⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 23/154.

⁵⁴⁵ İbn Halil, *Mu‘cemü’s-Şüyûh*, (Muhakkikin Girişi), 72-75.

⁵⁴⁶ Mübarek b Ahmed b Mübarek el-Lahmi el-İbnü’l-Müstevfi, *Târîhu Erbil* (Bağdat: el-Mektebetü’l-Vataniyye, 1980), 2/65.

⁵⁴⁷ Zehebî, *Tarihü’l-İslâm ve vefeyatü’l-meşahir ve’l-a’lâm*, 43/134.

⁵⁴⁸ Ebû’l-Hasan Cemaleddîn Ali b Yusuf b İbrâhim el-İbnü’l-Kıftî, *İnbahü’r-ruvât ala enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebû’l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, 1950), 3/258.

⁵⁴⁹ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâtî’n-nekâle*, 2/117; Zehebî, *Siyer*, 21/425.

⁵⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, 22/325.

⁵⁵¹ İbn Ebî’l-Vakt, Dâvûdî’den dinlediği Serahsî nüshasını asıl meşhur eden kişidir. Uzun ömürlü olması ve Bağdat’ta ikame etmesi gibi özellikler onun elde ettiği nüshanın yayılmasını sağlamıştır. Zira ondan bu nüshayı nakledenlerin en meşhuru Zebidî’dir. Ayrıca Yununi’de kendi ana metnin Ebû’l-Vakt rivâyeti olduğunu söylemiştir. Ayrıntı için bk. Albayrak, Ali, *Buhari sonrası el-Cami’u’s-Sahîh: nüsha farklılıkları, hatalar, tashihler*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018, 31-35.

⁵⁵² Zehebî, *Siyer*, 16/240.

Şam Kadı'l-kudat'lık vazifesini icra eden İbnü'l-Horastânî'den (ö. 614/1217) ise şehrin farklı yerlerinde hicri 610-616'lı yıllarda birçok hadis rivâyet etmiştir. Pek çok hususiyeti ile ön plana çıkan ve Şâfiî fıkında derinleşen İbnü'l-Horastânî'nin semâ ettiği kitapların içerisinde Beyhâkî'nin *Delâilü'n-Nübüvve'si*, Zahir b. Tâhir'den *el-Medhâl* ve Müslim'in *Sahîh'i* yer almaktadır.⁵⁵³

İbnü'l-Buhârî'nin hadis dinlediği hocalarından bir diğeri Ebû Tâhîr es-Silefî'nin (ö. 576/1180) torunu Mekkî b. Atîk'dir (ö. 651/1253). Henüz dört yaşında hadis meclislerde hazır bulunan İbn Atik, bizzat dedesinden Müslim'in *Sahîh'i*, Ebû Dâvûd es-Sicstânî'nin (ö. 275/889) *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-Mensûh*'u İbn Ebî'd-Dünyâ'nın *Kitâbü's-Şükr*'ü, *Müsned-i Baki b. Mahled*'i, Silefî'nin *Erbaûn'ul-Büdâniyye'si* gibi pek çok eseri semâ etmiştir. İbnü'l-Buhârî'nin Şevval 625 yılında Bağdat seyahatinde semada bulunduğu ed-Dâhîrî de icâzet hakkını elde ettiği eserlerle dikkat çekmektedir. Her ne kadar ümmî de olsa ed-Dâhîrî,⁵⁵⁴ Buhârî'nin *Sahîh'i*, *Müsned-i Darimî*, *Şemâil-i Zühhâd* adlı eserleri elde etmesi ile dikkat çeker.⁵⁵⁵

Mısırlı ve Mâlikî mezhebine mensup Cafer b. Hibetullah el-Hemedânî (ö. 636/1239) ise başta hocası Ebû Tâhîr es-Silefî olmak üzere pek çok hocasından hadis ve eser semâ etmiş ve yedi kırâati okumuştur. Silefî'nin yanında yirmi dört yıl kalmış ve kendisinden pek çok kitabı semâ etmiştir.⁵⁵⁶ Hemedânî'nin icâzet hakkını aldığı kitapların arasında *Kitabu'd-Duâ*, ve İsfahanî'ye nispet edilen *Cüzler* ve Müslim'in *Temyiz*'i yer almaktadır.⁵⁵⁷ Son örnek Ebû'l-Feth Mansur el-Furâvî (ö. 608/1212) verilebilir. İbnü'l-Buhârî'nin muhtemelen on ikili yaşlarda mükâtebe yolu ile hadis icâzeti aldığı Nisâburlu el-Furâvî pek çok önemli eseri semâ etmiştir. Yetişmesinde dedesi ve babasının etkisinin fazla olduğu görülen el-Furâvî için İbn Nukta kendisinden Buhârî ve Müslim'in *Sahîhlerini* semâ eder. İbn Hilâle de Semerkant'a geldiğinde hocasından Hattâbî'nin *Garîbu'l-Hadîs* adlı eserini dinlediklerinden bahseder. Zehebî de İbn Hilâle'nin kendisine Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l-Kebîr*'i aslından kırâat ettiğini aktarır.⁵⁵⁸

1.1.3. Meclis-Ders Halkaları ile Öne Çıkanlar

⁵⁵³ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 2/415.

⁵⁵⁴ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 22/305.

⁵⁵⁵ Ebû Bekr Muinüddîn (Muhibbuddîn) Muhammed b Abdilganî b. Ebî Bekr b Şücâ Bağdâdî İbn Nuktâ, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-süneni ve'l-mesânid*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 353.

⁵⁵⁶ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 14/207.

⁵⁵⁷ Rûdânî, *Sılatü'l-halef*, 149.

⁵⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, 21/495.

Hadis ders halkaları ve meclisleri erken dönemlerden itibaren muhaddislerin tertip ettikleri özellikle de nakil dönemine geçilmesiyle birlikte daha kurumsal bir yapıya bürünen ilmî ortamlardır. Âlimler gittikleri pek çok yerde aldıkları ilimleri sonraki nesillere aktararak başta hadis ilmî olmak üzere ilmî mirasın devamlılığını sağlamışlardır. 6./12. ve 7./13. asırlarda Dımaşk ve Kahire merkezli olmak üzere pek çok şehir bu meclisleri ile dikkat çekmektedir. Bu dönemlerde kimi âlimler ikame ettikleri ya da rihle yaptıkları şehirlerde ilmî bir gelenek olan hadis meclis ve halkaları tertip etmiştir. İbnü'l-Buhârî'nin kimi hocaları da bu yönleriyle dikkat çekmektedir. Bu şahsiyetler kimi zaman bulundukları şehrin meşhur camilerinde, kimi zaman muhtelif mekânlarında, kimi zaman kendi inşa ettirdikleri dârülhadislerde düzenli dersler tertip etmişlerdir. Nitekim bu dönemde tertip ettiği hadis meclisleri ile dikkat çeken âlimlerin başında İbnü'l-Buhârî'nin babası Ahmed el-Makdisî gelmektedir. Ahmed el-Makdisî, Buhâra ve Dımaşk'ta bir süre kaldıktan sonra son seyahati olan Humus'a intikal etmiş ve el-Meliku'l-Mücâhid Şîrkûh tarafından hadis dersleri için görevlendirilmiştir.⁵⁵⁹ İbn Taberzed düzenlediği hadis halkaları/meclisleri ile öne çıkan simâlardandır. Nitekim Zehebî onun Dımaşk'a geldiğinde meclisler kurduğunu ve katılımdan ötürü izdiham yaşandığını aktarır.⁵⁶⁰

Kaynaklarda 100.000'den fazla hadis ezberlediği, rical ilmînde otorite ve Ziyâeddîn el-Makdisî tarafından *emirül-mü'minîn* olarak nitelenen Abdulğânî b. Abdülvâhid el-Makdisî tertip ettiği hadis meclisleri ile dikkat çekmektedir.⁵⁶¹ Ziyâeddin el-Makdisî ise gittiği birçok şehirde hadis meclisleri kuran simaların başındadır. Özellikle Dımaşk'ta tertip ettiği hadis meclisleri ile başta yeğeni İbnü'l-Buhârî olmak üzere döneminin önemli âlimlerini yetiştirmiştir.⁵⁶² Derslerini yaptığı kurumların başında da kendi adına inşa ettirdiği dârülhadis ile şehrin önemli ilmî merkezlerinden biri olan Muzafferiyye Camii gelir. İbnü'l-Buhârî'nin pek çok hadis oturumu ve dersler düzenleyen hocalarından biri de Yusuf b. Halil Karaca'dır. Zikrikli'nin de ifade ettiği üzere yaptığı rihlelerle muasırlarının çok önünde olmuş ve gittiği şehirlerde pek çok hadis meclisi akdeder.⁵⁶³ Kudâme ailesinin meşhur simalarından bir başkası olan Muvaffâk b. Kudâme de Dımaşk'a yerleştikten sonra uzun müddet Emeviyye ve Kasiyûn

⁵⁵⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, 2/1012; Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 265.

⁵⁶⁰ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 43/261.

⁵⁶¹ Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 154.

⁵⁶² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1249, 1303.

⁵⁶³ Zehebî, *Siyer*, 8/229.

camilerinde dersler tertip etmiş ve özellikle cuma günleri namazlardan sonra çeşitli müzakerelerde bulunur.⁵⁶⁴

İbnü'l-Buhârî'nin erken yaşlarda Dımaşk Kasiyûn Dağı eteklerinde kendisinden pek çok hadis dinlediği Muhammed b. Halef b. Racîh el-Makdisî (ö. 618/1221) de tertip ettiği hadis meclisleri ile öne çıkmaktadır. İbn Kesîr onun Dımaşk'ta Muzaffer Camii'nde cuma günleri insanlara hadis okumaları yaptığından bahseder.⁵⁶⁵ Sunulan tüm bu örnekler, İbnü'l-Buhârî'ye hocalık yapan ve hadis nakleden bu âlimlerin kendi dönemlerinde ilim ehline teveccüh gören şahsiyetler olduğunu göstermektedir.

1.1.4. Rihleleri ile Öne Çıkanlar

Hicri altı ve yedinci asır Dımaşk ve Kahire şehirleri ilmî hareketliliğin en yoğun olduğu yerlerdir. Nitekim ilim tahsil etmek isteyen bir talebenin bu iki şehre mutlaka uğraması gerekmektedir.⁵⁶⁶ İbnü'l-Buhârî'nin hadis aldığı bazı hocaları ile Dımaşk'ta mülâki olduklarına dair semâ kayıtları bu bilgileri doğrulamaktadır.⁵⁶⁷

İbnü'l-Buhârî'nin hadis dinlediği kimi hocalarının ilmî tahsillerini arttırmada yapmış oldukları rihlelerin etkisi diğerlerine nispeten öndedir. Nitekim bu yönü ile öne çıkanlardan İbn Taberzed: Bağdat, Erbil, Musul, Harran, Halep ve Dımaşk'a yolculuklar yaparak pek çok hocadan istifade etmiştir.⁵⁶⁸ Döneminin kırâat ve nahiv alanında uzman simalarından Zeyd el-Kindî de Dımaşk, Halep, Hemedan, Bağdat ve Mısır gibi pek çok bölgeye rihleler yapmıştır. Yaptığı bu yolculuklar neticesinde pek çok hoca ile görüşüp çokça hadis rivâyet eder.⁵⁶⁹ İbnü'l-Buhârî'nin elliye yakın rivâyetle en çok hadis dinlediği hocalarından biri olması da el-Kindî'nin seyahatlerinin bereketli geçtiğine işaret eder.

Rihleleri en yoğun âlimlerden biri Ziyâeddin el-Makdisî olup, Kudüs, Mısır, Dımaşk, Bağdat, Hemedan, İsfahan, Musul, Harran, Nîşâbur, Herat, Merv, Erbil ve Dakûka gibi pek çok şehre ilmî seyahatler yapar.⁵⁷⁰ Onun gittiği şehirlerde görüştüğü hocalarından icâzetini aldığı eserleri tanıttığı *Sebetü Mesmuât'ı* da onun rihlelerinin yoğun ve bereketli geçtiğine işaret

⁵⁶⁴ Ferhat Koca, "İbn Kudâme, Muvaffakuddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Temmuz 2024).

⁵⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/120.

⁵⁶⁶ Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, 171.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 285, 759, 1188, 1817, 1939.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 22/126.

⁵⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, 22/35.

⁵⁷⁰ Makdisî, *Sebet*, 10-11.

etmektedir. Ayrıca bu yolculuklarında aileden pek çok isim kendisine eşlik etmiş ve böylece birçok hocadan hadis dinlemiştir. Ziyâeddin el-Makdisî zikredilen bu şehirlere on yedi yıldan fazla seyahatler düzenler.⁵⁷¹ Ticari uğraşı sebebiyle ilim (hadis) öğrenimine ehline geç kabul edilen otuz yaş sonrası başlayan Yusuf b. Halil Karaca döneminin en önemli râhillerindendir. Mu'cem'inde görüldüğü üzere 500 kadar hocasından semâ ve icâzetinin olması onun çokça rihle yaptığına işaret etmektedir. Zikrikli'nin ifade ettiği gibi rihleleri ile muasırlarının önüne geçen İbn Halil Bağdat, İsfahan, Musul, Mısır, Hicaz ve Halep gibi pek çok İslam beldesine rihle gerçekleştirir.⁵⁷²

Şâfiî fakihlerinden biri olan İbnü'l-Horastânî de Şam, Irak, İsfahan, Horasan gibi şehirlere rihleler düzenlemiştir. Şam'da Ebû Muhammed Abdülkerîm es-Sülemî (ö. 530/1135), Tâhir b. Sehl el-İsfahân (ö. 531/1137), Mâlikî fakihi Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Mansûr (ö. 530/1135), Ebû Muhammed Ali b. Tâvûs (ö. 536/1142), gibi âlimlerden çokça istifade etmiştir.⁵⁷³ Kudâme ailesinin önde gelen âlimlerin Abdulğani b. Abdülvâhid de dayısının oğlu Muvaffak b. Kudâme ile birlikte Bağdat'ta başlayan ilmî seyahatlerini Dimaşk, Mısır, İskenderiye, İsfahan, Hemedân ve Musul ile sonlandırmış ve gittiği bu yerlerde pek çok hocadan hadis dinleyip dersler tertip etmiştir.⁵⁷⁴ Ebû Tâhîr es-Silefi'nin riyaset ve himayesinde yetişen pek çok eserin icâzetine sahip olması ile dikkat çeken İbnü'l-Buhârî'nin İskenderiye seyahatinde kendisinden iki hadis dinlediği Mekki b. Atık'te Mısır, Mekke, Musul ve Endülüs gibi şehirlere rihleler yapar.⁵⁷⁵

Kaynaklarda *Şeyhu'l-Emin*, *Müsnid*, *Muammer*, *Muhaddis*, *Tüccar* ve *Seffâr* gibi vasıflarla nitelen İbn Ebi's-Sagr de (ö. 635/1238) gittiği Bağdat, Halep, Dimaşk ve Mısır gibi şehirlerde pek çok hocadan istifade etme imkânı bulmuştur. Her ne kadar kimi seyahatlerini ticaret sebebiyle yapsa da bu durum onu hadis derslerinden alıkoymamıştır.⁵⁷⁶ İbnü'l-Buhârî'nin kendisinden bir hadis dinlemiş olsa da rihleleri ile dikkat çeken bir diğer âlim Kazvîni'dir. Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzîl ve Şerhu's-Sünne* adlı eserlerinin icâzetlerine sahip olması itibarıyla zamanında teferrüt eden bu muhaddis, Azerbaycan, Bağdat, Musul, İsfahan, Resulayn, Dimaşk, Ba'lebek, Harrân ve Erbil gibi şehirlere rihleler yapmıştır.⁵⁷⁷ İskenderiye'nin bir diğer muhaddisi Ca'fer b. Ali b. Hibetullah (ö. 636/1239) ise

⁵⁷¹ Kalaç, *Eyyübî ve Memluk Dimaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 158.

⁵⁷² Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 8/229.

⁵⁷³ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 2/415.

⁵⁷⁴ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 3/53; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 13/552.

⁵⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, 23/279.

⁵⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, 23/24.

⁵⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, 16/195.

Hemedan, Dımaşk, İskenderiye ve Kahire gibi şehirlere ilmî seyahatler düzenlemiştir.⁵⁷⁸ İbnü'l-Buhârî'nin Kudüs seyahatinde Beytül-Makdis'te dört hadis dinlediği Hasan b. Ahmed b. Yusuf es-Sûfî (ö. 630/1233) ise Halep, Dımaşk, İskenderiye, Mekke ve Beytül-Makdis'e gitmiştir. Kaynaklarda İskenderiye seyahatlerinin velûd geçtiği ve burada Silefi'nin tedrisatından geçip hizmetinde bulunduğu aktarılır.⁵⁷⁹

İbnü'l-Buhârî'nin amcası Ziyâeddin el-Makdisî'nin de önemli hocalarından biri olan ve kendisi için bir meşyeha tahrîç ettiği Muhammed b. Tarhân'ın da (ö. 637/1240) doğup büyüdüğü Dımaşk başta olmak üzere Mısır, Mekke, Medine ve Yemen'e seyahatleri olmuştur.⁵⁸⁰ Aktardığımız bu bilgilerden sonra İbnü'l-Buhârî'nin yukarıda işaret edilen hocalarının sadece kendi bölgelerindeki muhaddislerle iktifa etmedikleri bazen farklı sebeplerle de olsa ağırlıklı olarak hadis tahsili için farklı bölgelere gittikleri görülmektedir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere 6./12. ve 7./13. yüzyıllarda Dımaşk ve Mısır bölgeleri yoğun bir ilmî hareketliliğe sahne olmakla birlikte, Hicaz, Horasan, Bağdat, hatta Azerbaycan ve Harrân bölgeleri de rihle güzergâhları arasında yer almıştır.

1.1.5. Âlî İsnad ve Teferrütleri ile Öne Çıkanlar

Bazı âlimler sahabe ve tabiin dönemindeki sistemli rihle faaliyetlerinin bir neticesi olarak tek bir hadis için yapılan yolculukları âlî isnadın ilk adımları olarak değerlendirmişlerdir. Sonradan ravi sayısı artan isnadların uzamaya başlaması ve tedvin faaliyetleri muhaddisleri Hz. Peygamber'e daha yakın isnadları aramaya itmiştir. Bu dönemlerde ilk nüveleri görülmeye başlayan muhaddislerin âlî isnadı öncelemeleri sonraki nesillerde artarak devam etmiştir. Hadis talebeleri dönemlerindeki en yaşlı hocaya gitmişler ve hocalarından da âlî senede sahip yaşlı ya da hayatta olmayan şeyhlerinden hadis nakletmelerini beklemişlerdir. Kendileri de bu amaçla rihleler tertip ederek farklı şehirlerdeki en yaşlı hocaların izlerini sürmüşlerdir. Bu öğrencilerin âlî isnad sahibi olarak nitelendirilmeleri için de erken yaşta semâ ve uzun ömür yaşamaları gibi bazı şartlar öne sürmüşlerdir.⁵⁸¹ Bu şartları taşıyan muhaddisler teferrüt ettikleri rivâyetlerle karizmatik bir şahsiyet olarak dönemlerinde ilgi odağı haline gelmişlerdir. Zira İbnü'l-Buhârî'nin de hadis rivâyet ettiği hocalarının en bariz özellikleri arasında âlî isnadlı rivâyetlere sahip olmalarından dolayı teferrüt etmeleri gelir. Sürekli *Meşyeha*'da ya da kaynaklarda ilgili

⁵⁷⁸ Münzirî, *et-Tekmilê li-vefeyâtî'n-nekâle*, 3/500.

⁵⁷⁹ Ömer b. Ahmed b. Hibetullâh b. Ebî Cerâde İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Suheyl Zekkâr (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/335.

⁵⁸⁰ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2005, 3/470; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahabâri men zeheb*, 7/325.

⁵⁸¹ Günaydın, *Hadis Rivâyetinde Âlî İsnadlar*, 90-188.

hocaların *faalan kişiden aldığı hadislerle döneminde teferrüt etti* gibi ifadelerle rastlanılması tesadüf değildir.⁵⁸²

İbnü'l-Buhârî'nin hocaları içerisinde yukarıda belirttiğimiz özelliklerinden dolayı öne çıkan bazı hocalarını vermeden önce âlî isnad ve teferrüt ile yakından bağı bulunan *muammerûn* kavramına işaret etmek gerekir. Belirtildiği gibi talebelerin dönemlerindeki en yaşlı hocalara gidip hadis dinlemelerinin en somut örneklerini *Meşyeha*'da bulunmaktadır. Zira İbnü'l-Buhârî'nin semâ ve kırâat ile hadis rivâyet ettiği 71 hocanın yaş ortalamalarına bakıldığında ağırlıklı muammerûn oldukları dikkat çekmektedir. Hocalarının içerisinde doksan yaş üstü **on yedi**; seksen doksan arası yaş ortalamasına sahip **yirmi** hocası bulunmaktadır. Bu veriler İbnü'l-Buhârî'nin hadis aldığı hocalarını seçerken uzun ömür yaşamış olmalarına ayrı bir önem verdiğini gösterir.⁵⁸³

Birçok özelliği ile temayüz eden İbn Taberzed'in semâ ettiği rivâyetlerle teferrüt ettiği kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁸⁴ İbnü'l-Buhârî de kendisinden naklettiği rivâyetlerin akabinde *Sanki hadisi Nesâî'den duyup ona mülâki olduğuna* ya da hocası İbn Taberzed için *Sanki Cevzakî'den (ö. 380/990) hadis nakleden tabakadandır*⁵⁸⁵ gibi anekdotlar bu bilgileri teyit etmektedir. Bu ifadelerle İbnü'l-Buhârî'nin hocasını bir nevi neden tercih ettiğine hem de âlî isnadlı rivâyetleri öncelediğine işaret etmektedir. Pek çok şehre rihle yaparak hadis semâ eden İbn Lettî de âlî isnadlı hadislere sahip olması ve kendi döneminde teferrüt eder.⁵⁸⁶ Bu özelliği sayesinde kendisinden İbn Neccâr ed-Debûsî, Ziyâeddin el-Makdisî, İbn Hâmil, Sâbûnî, İbn'ül-Cevzî, İbnü'z-Zâhirî, Yûnînî, İbn Nehhâs ve İbn Asâkir gibi dönemin önemli şahsiyetlerinin semâı vardır. Döneminde pek çok beldeye yaptığı ilmî seyahatler ile dikkat çeken Yusuf b. Halil de teferrüt ettiği rivâyetlerle bilinmektedir. Nitekim onun özellikle İsfahanlılardan aldığı hadislerde teferrüt ettiği ifade edilmektedir.⁵⁸⁷

Meşyeha'da yer yer görülen *Falan hocadan hadis semâ eden son kişi idi* tarzı ifadelerle rastlanılmaktadır. Eserde sürekli karşılaşılmayan bu duruma örnek olarak İbn Sabbâh'ın (ö. 632/1235) semâları verilebilir. Kendisine Dımaşk seyahatinde iken mülâki olan İbnü'l-Buhârî

⁵⁸² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 141, 172, 387, 552, 1679, 1803.

⁵⁸³ Hadis talebeleri özellikle genç olanlar, ilmî meşruiyetlerini pekiştirmek ve hadis rivayetinde otorite konumuna ulaşmak amacıyla genellikle yaşlı ve muteber hocaları tercih etmişlerdir. Bu durum da ilerleyen dönemlerde onları mezkûr hocalarına dayanan isnad zinciriyle ilim çevrelerinde seçkin bir konuma ulaştıracaktır. Ayrıntı için bk. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İtikali*, 205.

⁵⁸⁴ Zehabî, *Târihu'l-İslâm*, 43/261.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 275, 1726.

⁵⁸⁶ Safedî, *A' yânü'l-asr ve a' vanü'n-nasr*, 17/203.

⁵⁸⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/229.

de ondan 22 hadis rivâyet etmiştir. İbn Sabbâh hakkında İbnü'l-Buhârî Mısırlı diğer hocaları gibi *İbn Rifâ'a'dan hadis semâ eden son kişi idi* ifadelerini kullanması dikkat çekmektedir.⁵⁸⁸ Bu anekdotlar bize İbnü'l-Buhârî'nin İbn Sabbah'tan neden hadis semâ ettiğini açıklamaktadır.⁵⁸⁹

Erken yaşta hadis meclislerinde bulunmak, hadis nakledilen hoca ile uzun süre mülâkilik ya da kendisinin muammer olması gibi hususiyetler talebeyi hadis ya da eserlerde teferrüt ettiren amillerdendir. Buna örnek dedesi Ebû Tâhîr es-Silefî'den çok semâsı olmakla beraber ondan hadis dinleyen son kişi Mekki b. Atîk verilebilir. Henüz dört yaşında iken dedesinin meclislerinde yer aldığına dair huzur kayıtları mevcuttur. Dedesinden dinlediği pek çok hadis ve eserlerle âlî isnad elde etmiş Münzirî (ö. 656/1258), Dimyâtî, İbn Dakîk el-İd ve Hatîb Abdürrahîm el-Hanbelî gibi pek şahsiyet ondan hadis dinler. İbnü'l-Buhârî'nin İskenderiye'de hadis aldığı nadir kişilerden biri olması verilen bilgileri teyit etmektedir.⁵⁹⁰

1.1.6. Güvenirlilik ve İlmî Temayüzleri ile Öne Çıkanlar

Her ne kadar nakil döneminden itibaren artık râvî değerlendirme kriterleri olan cerh tadil lafızlarının işlevi değişse de sonuçta kitap ya da içerisindeki hadislerin nakli döneminde bile âlimlerin ilmi kimden ve ne şekilde aldıklarına dikkat etmişlerdir. Semâ ve kırâat gibi icâzet ve mükâtebe yoluyla talebeler dönemlerindeki güvenilir ve ilmî yetkinliğe sahip kimselerden hadis ya da kitap nakletmişlerdir. Yukarıda İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının hem kendi hem de diğer ulema tarafından neden râcih kimseler olduklarına dair çeşitli malumatlar verdik. Bununla beraber zikredilen hocalar hakkında rical âlimlerinin ne dedikleri de önem arz etmektedir. Çünkü hocaların İbnü'l-Buhârî tarafından tercih edilmelerinin temel sâiklerinden biri onların kendi zamanlarında hadiste güvenilir ve otorite sahibi kimseler olmalarıdır.

İbnü'l-Buhârî'nin babası Ahmed el-Makdisî'nin rivâyet ehliyeti hakkında pek çok müspet açıklama yapılmaktadır. Safedî (ö. 764/1363) onun fakih, sika bir kimse olduğunu ve Makdisî'nin kendisinden daha fasih bir kimsenin bulunmadığına dair açıklamaları onun ilmî ve nakil yeterliliğine işaret eder.⁵⁹¹ Kendisine nisbet edilen bir meşyeha da bulunan ve Buhârî'nin *Sahîh'i*, Dârimî'nin *Sünen* ve *Müntehab* adlı eserlerin icâzetlerini elde etmesi ile bilinen İbn Lettî (ö. 635/1238) için de Zehebî sâlih, mübarek, ilimde ârî ve semâlarında güvenilir bir kimse

⁵⁸⁸ Zehebî'de *Siyer'inde* bu hususa işaret etmiştir. Ayrıntı için bk. Zehebî, *Siyer*, 22/373.

⁵⁸⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1582.

⁵⁹⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 25/279.

⁵⁹¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/107.

olarak bahseder.⁵⁹² Gittiği farklı yerlerde büyük teveccüh gören, yaptığı hadis oturumları ile dikkat çeken, yüz binden fazla hadis ezberlediği nakledilen ve rical ilmînde temayüzü ile maruf Abdulğânî Makdisî de hadiste *emîrû'l-mü'minîn* olarak nitelenmiştir.⁵⁹³ Kudâme ailesinin önemli simâlarından Ziyâeddin el-Makdisî için de başta İbn Neccâr olmak üzere İbn Nablusî ve Ömer b. el-Hâcib gibi âlimler onun rical ilmînde otorite, hafız, sebt, nebîl, hüccet, verâ sahibi, rivâyetlerde titiz ve müctehid diye bahserler.⁵⁹⁴ Dönemin dikkat çeken âlimlerden Yusuf b. Halil için de muasırları olumlu görüşler belirtmektedir. Ömer b. el-Hâcib ed-Dımaşkî (ö. 646/1249) onun rihleleri ile ön plana çıktığını ve eserlerin hasır altı edilemeyecek seviyede olduğunu işaret eder.⁵⁹⁵ Ziyâ el-Makdisî de onun için hafız, müfid, usulü Sahîh, rihleleri ile bilindiğini ifade ederken⁵⁹⁶ İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) de onun imam, hafız, sika, sebt, rihleleri geniş, zamanında İsfahanlılardan yaptığı nakillerle teferrüt etmiş biri olarak tanıtır.⁵⁹⁷

Başka bir meşyeha sahibi İbn Sasra hakkında da İbn Asâkir övgüyle bahsetmiş, Sıbt İbnü'l-Cevzî ise onu sikâ kimse olarak tanıtır.⁵⁹⁸ Mısırlı âlim İbn Sabbâh hakkında da pek çok âlimin övgü dolu ifadeleri bulunmaktadır. Ömer b. el-Hâcib kendisinin sika, ehli hadisin mükrimlerinden ve çokça tevazu sahibi biri olarak bahseder.⁵⁹⁹ Hadisçi kimliği kadar olmasa da kırâat ve nahiv alanında otorite olan Mekkî b. Reyân için İbnü'l-Esîr “Nahiv, lügat, kırâat alanında zamanında benzeri gelmemiş arif biri idi” demektedir.⁶⁰⁰ İbnü'l-Buhârî'nin erken yaşlarda hadis dinleme fırsatı bulduğu hocalarından olan Abdürrezzâk es-Sülemî (ö. 615/1218) hakkında da “emir, sika, şeyh, sâlih, sadûk, attâr, mütedeyyin, muhaddis, müsniid” gibi övgü dolu sözler ile zikreder.⁶⁰¹

İbnü'l-Buhârî'nin Bağdat seyahatinde kendisinden çokça faydalandığı Ömer b. Kerem ed-Dîyneverî (ö. 629/1232) de pek çok rivâyette teferrüt etmiş, mübarek bir şeyh, semâ ve icâzetlerine itibar edilen bir şahsiyettir. İbn Neccâr (ö. 643/1245) onun için sâlih, verâ sahibi, mütedeyyin, abîd ve iffetli bir şahsiyet olarak bahseder. Nitekim insanlardan uzak durduğu ve hadis nakletmede mütevazi tavır takındığı kaydedilir.⁶⁰² Kadı'l-kudât olarak Şam'da uzun bir

⁵⁹² Zehebî, *Siyer*, 23/17.

⁵⁹³ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 3/7.

⁵⁹⁴ Dımaşki, *Tabakatü ulemâi'l-hadis*, 4/189.

⁵⁹⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 14/611.

⁵⁹⁶ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 2/245.

⁵⁹⁷ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl* 3/544.

⁵⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 19/305.

⁵⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, 22/373.

⁶⁰⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 43/134.

⁶⁰¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 44/232.

⁶⁰² Zehebî, *Siyer*, 22/235.

süre görev yapan İbnü'l-Horastânî hakkında da pek çok menkıbe mevcuttur. Dönemin fakihlerinden İzzeddîn Ebû Muhammed İzz b. Abdüsselâm onun kadılık yaptığı süre boyunca adil, İslam'ın hükümlerini uygulamakta geri durmayan, yeme ve içmede, giyim ve kuşamında, izzet, şeref ve haysiyetini korumada, mahkemede hüküm verirken kimsenin aracılığını kabul etmeme de selefin yolundan giden biri olarak bahsetmiştir.⁶⁰³ Rihleleri ve kitap ticareti yapması ile de bilinen İbnü'l-Buhârî'nin hocası İbn Ebî's-Sagr için de *Şeyhu'l-Emin, müsnid, muammer, muhaddis ve tüccar*, diye nitelendirilmiştir.⁶⁰⁴

İbnü'l-Buhârî'nin hanım hocaları hakkında da müspet açıklamalara rastlanılmaktadır. Zira Rabia bnt. Ahmed el-Kudâme için hayır işleri ve kendi gibi hanımlara Kur'ân öğretmek için büyük çaba gösterdiği nakledilir.⁶⁰⁵ Bir başka övgü ise Amine bnt. Ömer el-Makdisî (ö. 631/1234) için söz konusudur. Kendisi ile pek çok ilmî seyahatlere çıkan Ziyâ el-Makdisî de: “Hayırda onun gibi cömert bir kimse görmediğini” aktarır.⁶⁰⁶ Pek çok hadisin icâzetini alması ile bilinen ve İbnü'l-Buhârî'nin ninesi Rukiye bnt. Ahmed el-Makdisî (ö. 621/1227) için de hayırsever ve insanlar arasındaki ihtilafları çözmede başvurulan bir hanım alime olduğu zikredilir.⁶⁰⁷ Hakkında pek çok methiyeler bulunan Hanbel b. Abdullah'ın da bizzat kendi ağzından şu olay aktarılır:

“Doğduğumda (Hanbel b. Abdullah) babam beni şeyhi Abdülkâdir el-Ceylî'nin yanına götürdü ve “Bu benim oğlumdur ona ne isim vereyim?” diye sordu. Bunun üzerine şeyh babama “Oğluna Hanbel ismini ver ki büyüdüğünde Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini semâ etsin” dedi. Daha sonra bu isim bana verildi ve ben büyüdüğümde *Müsned*'in tamamını işittim. İşte bu, babamın şeyhinin kerâmeti/bereketidir”.⁶⁰⁸

Yukarıda aktarılan örnekler, İbnü'l-Buhârî'nin hadis rivâyet ettiği hocalarının hem adalet hem de zabt açısından son derece yetkin kimseler olduklarını ortaya koymaktadır. Bu râvilerin bir kısmı ilmî donanımlarıyla, bir kısmı yüksek ahlaki meziyetleri ve güçlü kulluk şuurlarıyla dönemlerinde temayüz etmişlerdir. Söz konusu nitelikler İbnü'l-Buhârî'nin hoca seçiminde son derece titiz olup klasik rivâyet geleneği esaslarına sıkı sıkıya bağlı kaldığını göstermektedir.

1.2. İcazet ve Mükâtebe ile Hadisi Alınan Hocalar

⁶⁰³ Zehebî, *Siyer*, 22/83.

⁶⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, 23/34.

⁶⁰⁵ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 3/109.

⁶⁰⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 46/57.

⁶⁰⁷ Kalaç, *Eyyûbî ve Memluk Dımaşk'ında Hadis: Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, 222.

⁶⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, 21/432.

Bazı eser/kaynaklarda Meşyeha'daki hoca sayısının 71 olduğunu ve bunun muhtemel sebebinin eser içindeki icâzet ve mükâtebe ile hadis alınan hocalarının göz ardı edilmesinden kaynaklanmış olabileceği ifade edilmişti. Zira bu hocalar için muharriç İbnü'z-Zâhirî'nin müstakil bir başlıklandırma yapmaması mezkûr hocaların ilk bakışta tespit edilememesine sebep olmuştur. Bu isimlerin ayrıyeten biyografi bilgileri verilmeyip isnad aralarında da sadece tahammül yöntemi ve şehir isimlerine yer verilmiştir. İbnü'z-Zâhirî'nin semâ ve kırâat ile hadis alınan hocalar için müstakil başlıklandırmalar yapmasına rağmen icâzet ve mükâtebe ile hadis alınan hocalar için bu usulü benimsememesi düşündürücüdür. Eser içerisinde buna açıkça delalet eden bir açıklama olmaması mesele üzerine yorumu zorlaştırmaktadır. Bununla beraber rivâyetten nakil dönemine geçilmesi ile icâzet ya da mükâtebe ile hadis nakledilmesi nispeten normal karşılansa da ileriki yüzyıllarda bizzat hocadan şifahen alınan kitap ya da hadisler yerine icâzetle bağlantı kurulup hadis nakledilmesi değerli görülmemiştir. Bundan dolayı hadisçilerin bizzat görüştükleri hocalar ve onlardan okudukları metinlere öncelik vermeye devam etmişlerdir.⁶⁰⁹ Bu açıklamalara paralel olarak İbnü'z-Zâhirî de hocası İbnü'l-Buhârî'nin bizzat görüşüp hadis aldığı hocaları icâzet ve mükâtebe yolu ile hadis alınanlara öncelediği için mezkûr hocalar için başlıklar açmamıştır denilebilir.

İcâzet ve mükâtebe yolu ile İsfahan, Nişâbur ve Bağdat'tan 33 hocadan hadis alan İbnü'l-Buhârî içlerinde elli üç hadisin icâzetini aldığı Ebû Cafer Muhammed b. Nasr es-Saydalânî (ö. 603/1207) ön plandadır. Saydalânî'den icâzeti alınan kimi hadislerin âlî isnadlı oldukları görülür.⁶¹⁰ Erken yaşta hadis meclislerine katıldığına dair pek çok huzur kaydı bulunan Saydalânî, muammerûn âlimlerden olup⁶¹¹ Taberânî'nin *Mu'cemü'l-kebîr'ini* henüz on bir yaşında semâda bulunur.⁶¹² İbnü'l-Buhârî'nin bir başka hocası Muhammed b. Zeyd b. Hamd el-Kerrânî (ö. 598/1202) olup kendisinden İsfahan'dan *mükâtebe* ile 26 hadisin icâzetini almıştır.⁶¹³ Kerrânî'den icâzeti alınan rivâyetlerin senedleri açısından bakıldığında pek çoğu âlî isnadlı rivâyetlerdir.⁶¹⁴ Nitekim İbnü'l-Buhârî buna temas etmiş ve isnad sonlarında hocasını kastederek kendisinden naklettiği hadislerde teferrüt ettiğine işaret etmiştir.⁶¹⁵ Kerrânî hakkında İsfahan'ın müsnidi ve döneminin muammer şeyhlerinden biri olarak bahsedilmiştir.⁶¹⁶ Bununla

⁶⁰⁹ Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*, (Klasik Yayınları, 2015), 157.

⁶¹⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 313, 1047, 1335, 1550, 1874, 1881.

⁶¹¹ Zehebî, *Siyer*, 21/40.

⁶¹² Zehebî, *Siyer*, 16/14.

⁶¹³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 141, 204, 224, 325, 681, 693, 782, 797, 1065.

⁶¹⁴ Eserde tam on yerde âlî isnad vurgusu yapılmaktadır.

⁶¹⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 142.

⁶¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 21/363.

beraber, kendisi Taberânî'nin *Mu'cemü'l-Kebîr*'inin neredeyse tamamının icâzetini almış ve semâ etmiştir.⁶¹⁷ Ayrıca Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin de *Müsned*'inin ikinci cüzünü semâ ettiği eserlerden bir kaçıdır.⁶¹⁸

İbnü'l-Buhârî Ahmed b. Abdullah et-Teymî'den (ö. 598/1202) İsfahan'dan mükâtebe ile otuz üç hadisin icâzetini almaktadır. İcazetlerde dikkat çeken husus, *Yeryüzünde kendisinden benim dışımda rivâyet edenlerden hiç kimse kalmadı* diyerek yapılan âlî isnad vurgusudur.⁶¹⁹ Dikkat çeken bir başka husus icâzet veya mükâtebe ile hadis alınan hocaların İsfahan, Nîşâbur ve Bağdat gibi bölgelere dağılımlarıdır. Hadis almak için gitmediği İsfahan ve Nîşâbur'dan icâzet alan İbnü'l-Buhârî daha sonraları gidip hadis semâ ettiği şehir olan Bağdat'tan mükâtebe ile icâzet alması dikkat çekmektedir. Son olarak bu şehirlerin içerisinde bariz bir şekilde İsfahan ön plandadır. Bu da bireysel olarak müellif, genel olarak da Dımaşk-İsfahan hattında yedinci asır özelinde ulema arasındaki yazışmaların yoğunluğuna ve canlı bir ilim köprüsünün var olduğuna işaret eder.⁶²⁰

1.3. Hanım Râviler

6./12. ve 7./13. asır Dımaşk'ında hanımlar erkekler gibi doğrudan ve dolaylı olarak ilmî hayatının içerisinde kendilerine yer bulmaktadır. Hanım muhaddisler belli bir dönem hadis tahsili gördükten sonra elde ettikleri birikimleri başta evlerinde⁶²¹ olmak üzere çeşitli mekânlarda nakletmişlerdir. Bu mekânlarda hadis rivâyet etmekle beraber aldıkları pek çok eserin icâzetini verdikleri dersler tertip etmişlerdir.⁶²² Öte yandan hanımlar sadece semâ, kırâat, müzakere ve icâzet maksadıyla değil, hadislerin kayıt altına alınması, intikâli, rivâyetleri

⁶¹⁷ Fâsî, *Zeylû't-takyîd fî ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*, 126.

⁶¹⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 133.

⁶¹⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 141.

⁶²⁰ Bu hocalar ve eserde geçtikleri sayfa numaraları şöyledir: 1. Afife bnt. Ahmed b. Abdullah, Ümmü Hânî (Mükâtebe, s.143, 204, 224, 325, 552, 748, 798, 1065, 1093 vb.) 2. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah et-Teymî, Ebû'l-Mekârim (s. 140, 173 vb.), 3. Es'ad b. Said b. Mahmud b. Ruh (İsfahan, s.552, 1093), 4. Davud b. Ma'mer b. Abdurrahman b. el-Fâhîr (İsfahan, Mükâtebe, s. 1896), 5. Mahfuz b. Ahmed İsfahânî (s.1733), 6. Mahfuz b. Mes'ûd b. Ahmed et-Tarsûs (İsfahan, 1423), 7. Muhammed b. Ahmed İsfahânî el-Fârfânî (İsfahan, s. 142, 203, 224, 325, 552 vb.), 8. Muhammed b. Ebî Zeyd b. Hamd el-Kerrânî (Mükâtebe, İsfahan, s. 141, 1551 vb.), 9. Muhammed b. Ma'mer el-Kureşî (İsfahan, s. 550, 1093, 1331), 10. Hişâm b. Abdürrahim Müeyyed (İsfahan, s.685, 1231, 1898), 11. Zâhir b. Ebî Tâhîr b. Ebî Gânim İsfahânî (Mükâtebe, İsfahan, s. 1232, 1899, 1949, 1963). Zikrettiğimiz bu hocalar satır aralarında kendilerinden İsfahan'dan mükâtebe ya da icâzet ile rivâyet izni alındığına bildirmektedir. Ancak her ne kadar kimi hocalarından hangi şehirden icâzet talebinde bulunduğu dair bir kayıt bulunmasa da nisbelerinin İsfahan olması onlardan rivâyet hakkının buradan alınabileceğini düşündürmektedir.

⁶²¹ Zeynep bnt. Kemal, *Meclisiü'l-bitaka nib Emâlî* adlı eseri hicri 737 senesinde bizzat kendi evinde sekiz kişilik bir gruba okutmuştur. Ayrıntı için bk. Emiroğlu, Nagihan, Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi, İstanbul: Timaş Akademisi, 2013, s. 57.

⁶²² Zeynep bnt. Mekki'nin hicri 688 senesi Mismariyye Medresesi'nde tertip ettiği derste 17 kişi hazır bulunmuştur. Ayrıntı için bk. Demir, Rukiye Aydoğdu, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), 2021, s. 357-358.

okuyup yazdırma, meclislerdeki materyalleri yazıya dönüştürme, eser telifi ve istinsahı gibi konularda da etkindirler.⁶²³ Nitekim ilmî kurumların başında yer alıp müşterek olarak kullanılan camilerde kadın muhaddisler de bulunduğu görülür.⁶²⁴ İbnü'l-Buhârî gibi dönemin önde gelen muhaddisleri kendilerinden pek çok eserin icâzetini alıp onlara talebelik etme fırsatını elde etmektedir. İlâveten hicri yedinci asır özelinde çalışmamızda sıkça başvurduğumuz Yusuf el-Mar'aşlî'nin eserinde de hanımlara ait sekiz mu'cem-meşyehanın olduğunun belirtilmesi⁶²⁵ onların sadece ilmî mirasın aktarım sürecinde değil, üretimi noktasında da yer aldıklarını göstermektedir.

Döneminin önde gelen muhaddislerinden İbnü'l-Buhârî'nin sadece dokuz hanım hocadan ilim tahsil etmesi dönemin ilmî geleneği açısından pek tabi az gözükmemektedir. Fakat bu sayının eserde zikredilenden daha fazla olduğunu İbn Balaban'ın İbnü'l-Buhârî için tahrîc ettiği eserde görülmektedir.⁶²⁶ Bu Meşyeha'da İbnü'l-Buhârî'nin kendilerinden hadis rivâyetinde bulunduğu 17 hanım hoca yer almaktadır. Her iki Meşyahadaki toplam hanım râvilerin sayısı böylelikle 27'ye çıkmaktadır.⁶²⁷

İbnü'l-Buhârî eserinde kendisinden en çok hadis naklettiği hanım hocası Sittü'l-Ketebe lakabı ile bilinen Ni'met bnt. Ali b. Yahya b. et-Tarrâh'tır (ö. 604/1208). İbnü'l-Buhârî'nin hadis dinlediği bu hocası naklettiği hadislerin tamamını dedesi Muhammed b. et-Tarrâh'tan Bağdat'ta semâ eder.⁶²⁸ Bu hanım Bağdat'ta doğup Dımaşk'a yerleşmiş ve İbnü'l-Buhârî hicri 600 senesinde Dımaşk'a gelen bu hanım hocasından⁶²⁹ altı yaşında hadis dinler. Döneminin hanım muhaddislerden Nimet bnt. Abdülvâhid de hanımların ilmî ortamlardaki keyfiyetlerini anlamak

⁶²³ Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, 349-350.

⁶²⁴ İncelenen bir makalede semâ kayıtlarından yola çıkılarak Emeviyye Camii'nden sonra Dımaşk'taki en büyük cami olarak kabul edilen el-Câmiu'l-Muzafferî de belirli dönemlerde okutulan kitapların hocaları arasında pek çok hanımın yer aldığı belirtilmektedir. Ayrıntı için bk. Emiroğlu, Nagihan, *Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği*, İslam Araştırmaları Dergisi, 37 (2017) s. 41-67.

⁶²⁵ Mar'aşlî, *Mu'cem*, 1/251-375.

⁶²⁶ Bu eser *el-Mektebü's-Şâmile* adlı programda matbu halde görülmektedir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Buhârî, *el-Cüz'ül-Âşir min Asnâ'l-makâsîd ve'a'zebu'l-mevârid*, thrç. Ali b. Balabân el-Makdisî.

⁶²⁷ Bu hanım hocalar çalışmamız olan asıl eserde zikredilmedikleri için sadece isimlerini vermekle yetindik. Ancak yeri geldiğinde önemli bir bilgiye denk geldiğimizde aktarmaya gayret ettik. Bu hanımlar: 1. Aynu's-Şems bnt. Ahmed b. Ebî'l-Ferec es-Sekafî (ö. 610/1214). 2. Dürre bnt. Osman b. Mansur el-Helâvî (ö. 640/1243) 3. Ümmü'l-Fahr Cum'a bnt. b. Muhammed b. Selim (?) 4. Takiyye bnt. İbrahim b. Süfyan b. Mende 5. Ümmü Leyla Takiyye bnt. Ebî Saîd b. Ca'fer, 6. Zeyneb bnt. Abdurrahman b. Hasan es-Sa'dî, 7. Hamra bnt. İbrahim b. Mende, 8. Uzeyra bnt. Ebî Hasan Ali b. Yahya, 9. Esmâ bnt. İbrahim b. Süfyan, 10. Ümmü Ziya Kamer bnt. Ebî'l-Feth Abdürrezzâk, 11. Ümmü'l-Hasan Fatıma bnt. Ahmed b. Hasan, 12. Fâhite bnt. Ebî'l-Alâî el-Hemedânî, 13. Âtike bnt. Ebî'l-Alâî Hasan b. Ahmed el-Attâr, 14. Aîşe bnt. Ma'mer b. Abdülvâhid b. el-Fâhir, 15. Sittü'l-Hücre bnt. Ebî Galib Muhammed, 16. Ümmü'l-Fadl Lübâbe bnt. Mübarek b. Hibetullah, 17. Ümmü'l-Hasan Fatıma bnt. Ebî'l-Fâiz Abdullah'dır.

⁶²⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1825, 1829.

⁶²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, 65.

için müstesna bir örneklik teşkil etmektedir. Nitekim kendisi başta Dımaşk olmak üzere Bağdat ve Hicaz gibi şehirlerde hadis rivâyet etmiştir.⁶³⁰ Ni'met et-Tarrâh'ın nakledilen hadislerin ağır bir kısmını dedesi Ebû Muhammed Yahya b. Ali b. et-Tarrâh'dan dinlemiştir. Bu da yetişmesinde dedesinin etkili olduğunu göstermektedir.⁶³¹ Dedesinin yanında Ebû'l-Şücâ' el-Bistâmî'den semâsı bulunan Ni'met'ten Ziyâeddin el-Makdisî, İbn Halil, Yeldânî, Münzirî ve İbn Ebî Ömer gibi pek çok kimse hadis rivâyet etmiştir.⁶³²

Bu dönem hanımların ilim öğrenme süreçleri genellikle ulema ailesine mensubiyetten dolayı rahat gerçekleşir. Nitekim Ni'met bnt. Ali b. Yahya dışında müellifin mensup olduğu ailenin üyeleri arasında hanım râviler dikkat çekmektedir. Bunlardan biri Rukiye bnt. Ahmed b. Kudâme (ö. 621/1224) İbn Kudâme'nin kız kardeşi ve Ziyâeddin el-Makdisî ile müellifin babası Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdülvâhid b. Ahmed'in annesidir. Bu hanım, icâzet yoluyla Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülbakî, Ahmed b. Mukarreb el-Kerhî, Ebû'l-Feth İbnü'l-Battî ve Şuhde'den hadis rivâyet etmiştir.⁶³³ Yine aynı aileye mensup hanımlardan biri de Âmine bnt. Ebî Ömer Kudâme el-Makdisî'dir. İbn Kudâme'nin yeğeni olan bu hanım dönemin önemli hocalarından Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülbakî, Ahmed b. Mukarreb, Ebû'l-Feth İbnü'l-Battî, Sa'dullah ed-Decâcî'den icâzetle hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden hadis rivâyet edenler arasında el-Münzirî, kardeşi Ebû'l-Ferec Şemsüddîn el-Makdisî, Ziyâeddin el-Makdisî⁶³⁴ ve Şemsüddîn İbn Kemâl gibi bazı âlimler bulunur.⁶³⁵ Verdiğimiz örnekler ilgili hanımların ilmî tahsillerinin velûd geçmesinde önemli bir aileye mensup olmalarının etkili olduğunu göstermektedir. Bir başka örnek İbnü'l-Buhârî'nin İbn Balaban tahriçindeki hocaları Fâhite bnt. Ebî'l-Alâî el-Hemedânî ve Âtike bnt. Ebî'l-Alâî Hasan b. Ahmed el-Attâr verilebilir. Kız kardeş olan bu iki hanım dışında Ni'met bnt. Yahya'nın kız kardeşi Uzeyze bnt. Ebî'l-Hasan Ali b. Yahya'dan⁶³⁶ hadis dinleyen İbnü'l-Buhârî'nin hoca tercihiinde bulunurken aynı aileye mensup kişileri tercih etmesi dikkat çekmektedir.

İbnü'l-Buhârî'nin hanım hocalarının birbirleri ile paralel olarak pek çok ortak özellikleri haiz oldukları anlaşılır. Nitekim kimi hanımlar ulema ailesine mensup olup erken yaşta

⁶³⁰ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 2/130.

⁶³¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1817, 1819.

⁶³² Zehebî, *Siyer*, 21/434.

⁶³³ Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed Ziyâeddin ez-Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtâre el-Müstahrec mine'l-ehâdisi'l-muhtare mimma lem yuhricü'l-Buhari ve Müslim fi Sahihayhima*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Beyrut: Dâru Hıdır, 2001), 3/60, 5/228.

⁶³⁴ Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtâre*, 7/194.

⁶³⁵ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 46/56.

⁶³⁶ İbnü'l-Buhârî, *el-Cüz'ül-Âşir min Asnâ'l-makâsıd ve 'a'zebü'l-mevârid*, tahriç. Ali b. Bulbân el-Makdisî, s. 18

kendilerini meclislerde yer bulmaktadır. Söz konusu şahsiyetlerin yetişmesinde, özellikle aile büyüklerinin yönlendirici ve destekleyici rolü dikkat çekmektedir. Nitekim Nîmet bnt. Ali b. Yahyâ b. et-Tarrâh henüz küçük yaşlarda dedesi Muhammed'in rahle-i tedrisinden geçmiştir. Bazı kadın âlimler ise, dönemin önde gelen ilim ve kültür şahsiyetleriyle gerçekleştirdikleri evlilikler sayesinde ilmî faaliyetlerini sürdürme imkânı elde etmişlerdir. İbnü'l-Buhârî'nin Şevval 626 yılında Mısır seyahatinde dört hadis dinlediği Sittü'l-İbâd bnt. Ali Ebî Hasan b. Selâme (ö. ?) dönemin önemli simalarından Hasan b. Ukayl b. Şerif b. Rifâa'nın (ö. ?) hanımı olup İbnü'l-Buhârî'nin de icâzetine sahip olduğu *el-Hiliyyât* adlı eseri bizzat kocasından evlerinde semâ etmiştir.⁶³⁷ Evinde yaptığı derslerle bilinen Sittü'l-İbâd'dan⁶³⁸ İbn Nukta kendisi gibi pek çok kimsenin semâsı olduğunu belirtmektedir.⁶³⁹ Evlilik yolu ile ilmî hayatın içerisine dahil olmaya bir başka örnek İbnü'l-Buhârî'nin Dimaşk'ta beş yaşında iken on hadis dinlediği ve dönemin Dimaşk hatiplerinden olan Ebû'l-Kasım Abdülmelik ed-Devleî'nin (ö. ?) hanımı Zeyneb bnt. İbrahim b. Muhammed el-Kaysî (ö. 610/1214) verilebilir.⁶⁴⁰

İbnü'l-Buhârî'nin bazı hanım hocalarının da tıpkı erkekler gibi çokça rihle yaptıkları dikkat çeken bir diğer unsurdur. Ziyâeddîn el-Makdisî'nin Amine bnt. el-Makdisî için "Beraber ilim yolculuğuna çıktık" demesi, Ni'met bnt. Ali b. Yahya et-Tarrâh'ın Dimaşk, Bağdat ve Hicaz'a seyahatler düzenlemesi⁶⁴¹ Şam, Mısır, Mağrib ve Endülüs gibi pek çok İslam beldesine gidip oralardan icâzet alan Aynu's-Şems bnt. Ahmed es-Sekâfî gibi isimler rihleleri ile öne çıkmışlardır. Bu örnekler hanımların yalnız kendi bölgelerindeki ilimle yetinmeyip çeşitli şehirlere rihleler yaparak kendilerini geliştirdiklerini göstermektedir.

Hanım râvilerden bazılarının dönemlerinin *muammer* ve *müsnid* olarak zikredilmeleri İbnü'l-Buhârî nezdinde tercih edilmelerindeki diğer bir etkidir. Örnek olarak Aişe bnt. Ma'mer b. Abdülvâhid verilebilir. Müsnid ve muammer olarak zikredilmiş ve Fatıma el-Cüzdânî'den (ö. ?) erken yaşta hadis dinlediğine dair huzur kayıtları da mevcuttur.⁶⁴² Dönemin önemli muhaddislerinden biri olan Zahir b. Tâhîr ve Said b. Ebî'Recâ'dan (ö. ?) çokça hadis dinler. İbn Recâ'dan Ebû Ya'la'nın *Müsned'ini* semâ etmiştir. Bu eseri ondan da İbn Nukta okuduğunu ifade etmektedir. İbnü'l-Buhârî gibi pek çok kişiye icâzet vermiş, Ziyâeddin el-

⁶³⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 13/470; Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 4/99.

⁶³⁸ İbnü'l-Buhârî'nin hocaları içerisinde kimilerinin yer yer tenkit edildiği görülmektedir. Bunlardan biri olan Sittü'l-İbâd için İmam Münzirî, semâlarının sahîh olmadığına dair açıklamaları mevcuttur. Ayrıntı için bk. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1383/1963 s. 2/115.

⁶³⁹ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 4/364.

⁶⁴⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 43/366.

⁶⁴¹ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 2/130.

⁶⁴² Zehebî, *Siyer*, 21/499.

Makdisî ve İbn Nukta kendisinden hadis dinlemektedir.⁶⁴³ Ümmü Hânî lakabı ile bilinen Afife bnt. Ahmed b. Abdullah (ö. 606/1210) İbnü'l-Buhârî'nin kendisinden çokça icâzet aldığı hanım hocalarından biridir.⁶⁴⁴ Döneminin muammerûn ve İsfahan'ın müsnidi olarak zikreder.⁶⁴⁵ Hocalarından Taberânî'nin *Mu'cemü kebîr, sagîr*, Nuaym b. Hammâd'ın *el-Fiten'i*, gibi eserleri semâ etmiştir. Ondan hadis dinleyenlerin arasında Abdülganî, Ziyâeddîn el-Makdisî, İbn Nukta gibi önemli muhaddisler yer alır.⁶⁴⁶

1.4. Hocaların Vasıfları

1.4.1. İhtisas ve Meslekler

Bir muhaddisin ilmî profilini ortaya koymak için meşyehalar alternatif veriler sunmaktadır. Nitekim bazen rical bazen tabakat kitaplarında olmayan biyografik bilgilere mu'cem-meşyeha eserler ile izlerine rastlanabilmektedir. Aşağıda ihtisas, meslek ve mezhep bilgilerini aktarmadan önce İbnü'l-Buhârî'nin kimi zaman hocalarının dikkat çekmek istediğimiz hususiyetlere dair bilgi vermediği görülmektedir. Bu açığı kapatmak için tarih-tabakat kaynaklarına müracaat edilip olabildiğince fazla veriye ulaşmak ve daha net yorum yapma imkânı amaçlanmıştır.

İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının ihtisas alanları içerisinde fakihlik⁶⁴⁷ yönü ağır basanlar olup bunları sûfî-zâhid-mütedeyyin⁶⁴⁸ ve muhaddisler⁶⁴⁹ izlemektedir. Fakih hocalar ağırlıklı olarak Hanbelî iken; Şâfiî, Mâlikî ve Hanefî olanlara denk gelmek de mümkündür.⁶⁵⁰ Fakîh, sûfî ve muhaddisler kadar olmasa da dil ve nahiv yönleri ile dikkat çeken âlimlerle de İbnü'l-Buhârî etkileşim hâlinde olmuştur. Kırâat ve nahivci kimliği ile ön plana çıkan hocaları: Zeyd b. Hasan b. Zeyd el-Kindî, Abdulganî b. Abdülvâhid b. Ali b. Serur el-Makdisî ve Mekkî b. Reyyân olup haklarında detaylı bilgileri önceki başlıklar altında vermiştik. Zikrettiğimiz bu hocaların fakihçi yönlerinin de olması dikkat çekmektedir. Bu da İbnü'l-Buhârî'nin hoca

⁶⁴³ Zehebî, *Siyer*, 21/499.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 143, 204, 225, 325

⁶⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, 21/481.

⁶⁴⁶ İbn Nuktâ, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâtî's-süneni ve'l-mesânîd*, 500.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 181, 417, 449, 550, 551, 809, 845, 993, 999, 1013, 1315, 1274, 1343, 1349, 1371, 1435, 1440, 1445, 1531, 1667, 1675, 1775, 1803, 1896.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 417, 470, 715, 758, 999, 1013, 1107, 1145, 1147, 1551, 1575, 1717, 1803, 1905, 1923.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 133, 143, 181, 272, 550, 999, 1440, 1461, 1669, 1803, 1903, 1911.

⁶⁵⁰ Şâfi mezhebine mensup fakihler: Hüseyin b. Yahya Abdurrahman el-Mısırî (ö. 620/1223), Abdülvâhid b. İsmail b. Zafer el-Ezdî Dimyâtî (ö. 613/1216) ve Es'ad b. Mahmud b. Halef (ö. 600/1204); Hanefî mezhebine mensup fakihler: Zeyd b. Hasan b. Zeyd el-Kindî (ö. 613/1216) ve Ömer b. Bedir Said el-Mevsîlî (ö. 622/1225); Mâlikî mezhebine mensup fakih ise Ca'fer b. Ali b. Hibetullah Hemedânî el-İskenderî'dir (ö. 536/1142).

seçiminde yalnızca muhaddisleri değil, çeşitli alanlarda uzman olan şahsiyetlerden istifade ettiğini göstermektedir. Satır arası incelemelerde ilgi çekici istatistiklerden biri de İbnü'l-Buhârî'nin sûfî meşreb hocalar ile olan etkileşimidir. Nitekim fakih hocaların ardından en çok sûfî, zâhid ve mütedeyyin sıfatları ile maruf hocalardan ilim elde etmiştir. Bu sûfî hocaların mezhep ve yaşadıkları bölgelere dair tarama yapıldığında Hanbelî dokuz, Şâfiî iki âlim varken; Mâlikî ve Hanefî sûfilere rastlanılmamıştır. Bununla beraber sûfîlerin bölgesel dağılımlarına bakacak olursak Dımaşk'ta sekiz, Bağdat'ta üç, Hemedân, İsfahan, Nişâbur ve Kazvînî birer hoca bulunmaktadır. İstatistiklere bakıldığında Dımaşklî ve Hanbelî sûfîlerin yoğunluğu göze çarpmaktadır.⁶⁵¹

Tablo 3. 2: *Hocaların İhtisas Alanları*

İhtisas	Sayı	İhtisas	Sayı
Fakih	24	Muhaddis	12
Sûfî-Zâhid-Mütedeyyin	16	Şeyh	8
Edîb-Şair	2	Nahiv Âlimi	3
Allâme	1	Mütেকellim	1
Hâfız	2	Sâlih	5

Aileden gelen maddi zenginlik, bir medrese ya da dârülhadiste müderrislik, idari görevlerde bulunma ve bakmakla yükümlü aile üyeleri olan hanım muhaddisler dışında bir talebenin veya şeyhin ilmî tahsilini rahatça sağlayabilmesi için geçim sıkıntısı çekmemesi gerekmektedir. Ayrıca ilmî tahsil için gerekli rihleler için de maddi güç/gelir gereklidir.⁶⁵² Bunun farkında olan âlimler henüz erken yaşlardan itibaren ilim tahsilinin yanında eşzamanlı olarak çeşitli işler icra ettikleri ve kurumlarda çalıştıkları gözlemlenmektedir. Ayrıca bir ilim

⁶⁵¹ Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, İbnü'l-Buhârî'nin yalnızca muhaddis kimliğiyle tanınan hocaları değil aynı zamanda fıkıh, kıraat ve tasavvuf gibi farklı ilim dallarında temayüz etmiş yani meslekten hadisçi olmayan hocaları da bulunmaktadır. Bu şahısların hadisçilik dışında bir alanda uzmanlaşmış olmaları, İbnü'l-Buhârî'nin onlardan hadis rivayetinde bulunmasına engel teşkil etmemiştir. Bu durumun muhtemel gerekçesi, söz konusu hocaların erken yaşta semâ, muttasıl isnad zinciri ve uzun ömür yaşama gibi özelliklere haiz oldukları için hadis talebelerinin ilgisini çekmişlerdir.

⁶⁵² Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat*, 79.

talebesinin rahat bir şekilde eğitimini tamamlarken maddi zorluklar çekmesi itibarını olumsuz yönde etkileyeceği de unutulmamalıdır. Şamlı müderris ve tabakat yazarı Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) ilim talebesinin saygınlık ve menfaati için meslek edinmesinin gerekliliğini vurgular.⁶⁵³

İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının mezkûr meslek grupları içerisinde özellikle kâtipler dikkat çekmektedir. İlimle uğraşan şahsiyetlerin herhangi bir görevlendirmesi olmadığı zaman bu mesleğe meylettiği bilinmektedir. Kitap istinsahı ile geçimini sağlayan Hüseyin Abdülhak İskenderânî (ö. 637/1240) bu duruma örnektir.⁶⁵⁴ Nitekim İbnü'l-Buhârî'nin İskenderiye'de hadis dinlediği İskenderânî'nin hattının güzel olup pek çok eseri istinsah ettiği bilinmektedir.⁶⁵⁵ Bir başka örnek Hasan b. Yahya b. Sabah Mezhûmî verilebilir. Tertip ettiği ev dersleri ile bilinen İbn Sabbâh'ın eser istinsah ederken çok titiz, dakik olduğu ve hattının güzelliği zikredilir.⁶⁵⁶ İbn Sabbâh'ın dikkat çeken bir diğer özelliği ilim tedrisat yanında Şam Divanında mali vazifeleri yürütmesidir.⁶⁵⁷ Devlet yönetiminde aktif rol oynayan bir başka isim Zeyd el-Kindî'dir. Döneminin önemli dil ve kırâat âlimi ve meliklere ders vermekle maruf Kindî, Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Ferrûh Şah (ö. 578/1182) için vezirlik yapar.⁶⁵⁸ Tüccarlık yapan İbn Ebî's-Sagr (ö. 635/1238) da rihleler yaptığı birçok şehre ilim tahsili yanında ticaret için gider. Kaynaklarda kitap ticareti de yaptığı da belirtilen⁶⁵⁹ İbn Ebî's-Sagr'ın rihlelerin hem ticaret hem de ilim tahsili için olması önemlidir. Böylelikle o bir yandan ticaretle geçimini sağlamış bir yandan hadis tahsiline devam eder. Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (ö. 668/1270) de hocalık görevini sürdürdüğü Eşrefiyye Dârülhadisi'inde hem kendisi için hem ücret karşılığında kitap istinsah eder. Güzel ve hızlı yazısı ile dikkat çeken İbn Abdiddâim İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk'ini* iki kez, Muvaffak b. Kudâme'nin *el-Mukni'sini* de birden çok kez yazmıştır. Kaynaklarda iki bin cilt kadar kitap istinsah ettiği belirtilmektedir.⁶⁶⁰ Verilen bu örnekler kâtiplik mesleğinin yedinci asırda ulema nezdinde dönemin para kazanma yollarından biri olduğunu gösterir.

⁶⁵³ Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, 256; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*, 287.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1685-1688.

⁶⁵⁵ Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekâle*, 3/546; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 13/55.

⁶⁵⁶ Hüseyinî, *Silatü't-tekmile li-vefeyâti'n-nakâle*, 2/518.

⁶⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 22/372.

⁶⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 13/367.

⁶⁵⁹ Birzâlî, *el-Muktefâ li-târîhi Ebi Şâme*, 54/1434.

⁶⁶⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 7/568.

İbnü'l-Buhârî'nin tüccarlık kimliği ile öne çıkan hocalarından Yusuf b. Halil, erken yaşta ilim tahsiline başlamayıp otuzlu yaşlarına kadar ticaretle uğraşmaktadır.⁶⁶¹ Geç yaşta ilim tahsiline başlamasına rağmen İbn Halil'in döneminin en çok rihle yapanlarından biri olarak kabul edilmesi ilginçtir. Muhtemelen bunun sebebi ekonomik gelirinin rihle yapmaya elverişli olması ya da ticari hayatı sebebi ile çokça şehir gezmesini zamanla fırsata dönüştürmesidir. Buraya kadar verdiğimiz örnekler, İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının geçimlerini de temin etmek için çeşitli mesleklere yöneldikleri gösterir. Yukarıda ifade edildiği üzere mesleki açıdan hocaların ağırlık kısmının müftü, Kādî'l-kudât, kadı, kadı vekili, müderris ve imamlardan oluştuğu görülmektedir. Özellikle kadı ve şeyhülislam gibi idari görevlerde bulunan hocalarının varlığı hem onların hem de dolaylı yoldan İbnü'l-Buhârî'nin siyasî elitlerle (havâs) etkileşim içerisinde olduklarını gösterir.⁶⁶²

Tablo 3.3: Hocaların Meslekleri

Meslek	Sayı	Meslek	Sayı
Müftü-Kâdı	8	İplikçi	1
İmam-Vaiz-Mukrî	10	Hamamcı	1
Kâtip	5	Müezzin	1
Müderris	3	Marangoz	1
Şeyhülislam	3	Attar	1
Tüccar	5	Kadı Vekili	1

1.4.2. Mezhepler

Meşyeha'daki mezkûr şahısların mezhebi eğilimlerinin tespiti önem arz etmektedir. Belirli bir dönemde yaşamış ve İslam dünyasının ilmî merkezlerini temsil eden bu şehirlerdeki ulemanın mezhep haritasının çıkarılması dönemin itikadî arka planının okunmasını kolaylaştıracaktır. İbnü'l-Buhârî hocalarının mezhep bilgilerini zikrederken itikatları hakkında bilgi vermemiştir. Müellifin bu üslubu benimsemesinde Eyyûbîler ve Memlûkler'deki fıkhi

⁶⁶¹ Zehebî, *Siyer*, 23/151.

⁶⁶² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 133, 140, 181, 417, 1045, 1177, 1247, 1371, 1440, 1461, 1803, 1959.

mezheplerin itikadi mezheplerle eşdeğer algılanmaları şeklindeki hâkim anlayışın etkisi muhtemeldir.⁶⁶³ Dolayısıyla İbnü'l-Buhârî'nin hadis dinlediği hocalarının mezhebi kimliklerini tespitte harici kaynaklara müracaat edilmiştir.⁶⁶⁴ Yer yer ince ayrıntılarına kadar hocaları hakkında bilgi veren müellifin mezhep kayıtları düşmemesi de dikkat çekmektedir. Ancak - sarahaten olmasa da- bazı hocaların itikadi kimliklerine sarahaten olmasa da işaret edilir. Örneğin Şâfiî fakihlerinden Abdülvâhid b. İsmail b. Zafer el-Ezdî Dimyâtî (ö. 556/1161) hakkında “mütakellim” kaydı onun Eş'ârîliğine işarettir.⁶⁶⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin hadis aldığı hocalarının ekseriyeti Hanbelî (34) olup onları Şâfiî (11), Mâlikî (4) ve Hanefî (4) muhaddisler takip eder. Hocaların Hanbelî ağırlıkta olmasının sebepleri arasında müellifin Hanbelî mezhebine mensup Kudâme ailesinden olması ve pek çok hocadan hadis dinlemesi etkilidir. Verilere bakıldığında dikkat çeken bir başka detay hocalarının içerisinde Şâfiî muhaddislerin varlığıdır. Zira hicri altı ve yedinci asır Hanbelî mezhebi müntesiplerinin Dımaşk bölgesinde aktif olmaları ile şehirdeki hâkim unsur Eş'ârîler arasında zaman zaman şiddetli tartışmalar yaşanmaktadır. Ancak bu gergin ortam içerisinde Hanbelî bir muhaddis olan İbnü'l-Buhârî'nin mezhepsel ve itikadî sâiklerle yaklaşmayıp kendince değerli gördüğü pek çok kimseden faydalandığı görülmektedir. Yine bu dönem içerisinde bazı mezhep değiştirme örnekleri İbnü'l-Buhârî'nin hocaları üzerinden de takip etmek mümkündür. İlk başlarda Şâfiî olup sonradan Hanefî mezhebine geçiş yapan Hüseyin Galib b. Abdülhâlik b. Esed et-Trablusî Dımaşkî (ö. 608/1212)⁶⁶⁶ ile başta Hanbelî olan sonradan Hanefî mezhebi mensubu olan Zeyd b. Hasan el-Kindî örnek olarak verilebilir.⁶⁶⁷

İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının hangi mezhepten olduklarının tespiti yanında mezheplerin şehir ve bölgelere göre yayılımı hakkında da bilgi vermek gerekirse **Hanbelî** mezhebine mensup hocaların Dımaşk (29), Bağdat (3) ve Filistin'de (1); **Mâlikîler** Mısır bölgesi (4) ve Hemedân; **Şâfiîler** Mısır (4), Dımaşk (2), İsfahan (2), Kazvin (1), Horasan (1) ve Hemedân (1); **Hanefîler** ise Dımaşk (3) ve İsfahan'da (1) yoğunluktadır.

⁶⁶³ İtikadi mezheplerin fıkıh mezheplerinin bünyesinde kabul edilmesi veya fıkıh mezhepleri üzerinden anlaşılması Mısır ve Şam coğrafyasında Tahâvî ile başlayan bir anlayıştır. Ayrıntı için bk. Sever, Mehmet, *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri*, (On dokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi), 2017, 134; Emiroğlu, Türk (Bahrî) *Memlûkler Döneminde Hadis İlmî*, 254.

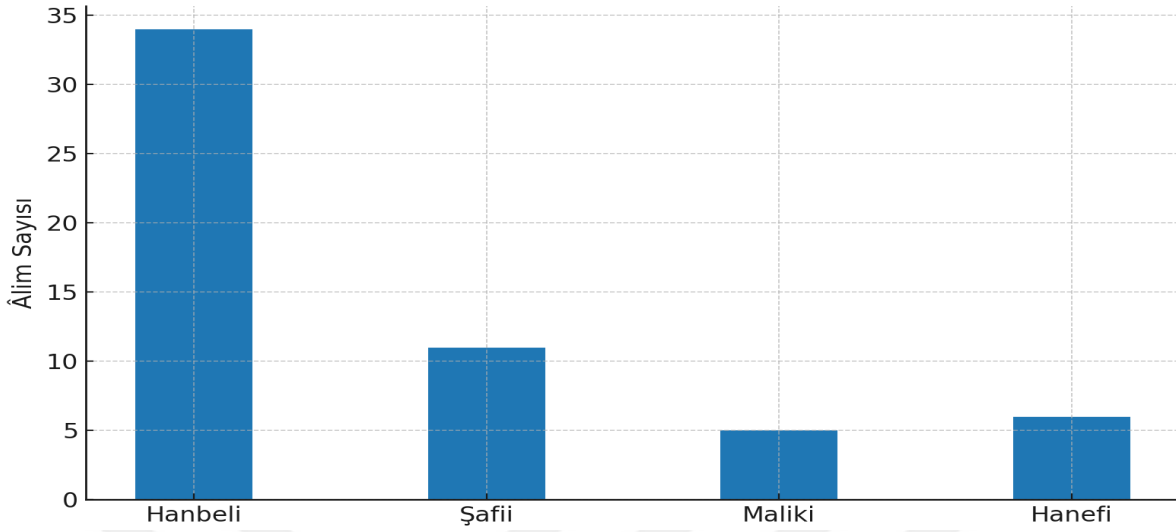
⁶⁶⁴ Aşağıda tabloda da işaret edileceği üzere İbnü'l-Buhârî'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla semâ, kırâat, icâzet ve mükâtebe yoluyla hadis aldığı Hanbelî mezhebine mensup otuz dört hocası vardır. Meşyeha'da mezhep bilgileri verilen hocalar ise müellifin babası Ahmed el-Buhârî el-Makdisî, Ebû'l-Meâlî Muhammed b. el-Müneccâ et-Tenûhî, Ali b. Nâbit ve Abdurrahman b. İbrahim el-Makdisî olup diğerleri hakkında literatüre müracaat edilmiştir.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 809.

⁶⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 20/497.

⁶⁶⁷ Zehebî, *Siyer*, 22/35; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 15/71; Aynî, *İkdü'l-cümân*, 3/307.

Grafik 3.1.: Hocaların Mezhepleri

1.5. Rihlelerin Tespiti

Mu‘cem-meşyehaların önemli fonksiyonlarından biri de bu edebiyat üzerinden ilgili muhaddisin hatta hocalarının rihle rotalarının tespiti yanında ilim merkezleri ve ulema hareketliliklere dair kapsamlı bilgiler sunmalarıdır.⁶⁶⁸ Rihle geleneği, başta muhaddisler olmak üzere ilk dönemlerden itibaren âlimler tarafından süregelmiştir. Zira Goldziher bu gelenek için: “Belirli bir bölgenin âlimleri kendi bölgelerinde hadis alanındaki boşlukları doldurmak isterlerse diğer bölgelerde yaygınlık kazanmış hadisleri tanımak üzere seyahate çıkmaktan başka müracaat edebilecekleri bir kaynak bulunmamakta idi” ifadelerini kullanır.⁶⁶⁹ Kendi bölgelerindeki âlimler ile yetinmeyen hadis âlimleri/öğrencilerinin⁶⁷⁰ bu çapaları zamanla ihtiyaca binaen yapılan yolculuklardan sistematik hale evrilen rihleler olmuşlardır.⁶⁷¹ Yapılan bu seyahatler neticesinde bir âlim diğerinden haberdar olmuş, dağınık haldeki ilim/rivâyetler diğer coğrafyalarda bilinmiş, muhaddisler çeşitli sıkıntı ve meşakkatler neticesinde âlî isnada ulaşıp peygamber ve sahabe ile birleşen isnadlara eklenmenin şerefine nail olmuşlardır.⁶⁷² Bunlara ilaveten hadis uydurma faaliyetlerini araştırmak için yolculuklar düzenlenmesi,

⁶⁶⁸ Eren, *Hadis İminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 635; Eşer, *Hadis İminde Fehrese Literatürü*, 276.

⁶⁶⁹ Kolektif, *Oryantalistlerin Gözüyle İslam* (Rağbet Yayınları, 2003), 52.

⁶⁷⁰ Yücel, *Hadis Tarihi*, 54.

⁶⁷¹ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 2021, 108-112; Eşer, *Hadis İminde Fehrese Literatürü*, 437-448.

⁶⁷² Habil Nazlıgül, *Sebepler ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebi'l-Hadis)*, Hikmet Yurdu VI/11 (2013), 20.

bölgesel rekabet/asabiyet azalması⁶⁷³ ve muhtelif bölgeler arası kültürel bağların oluşması rihlelerin semerelerindendir.⁶⁷⁴

Hicri altı ve yedinci asırlarda ulemanın başta hadis tahsili olmak üzere pek çok alanda kendilerini geliştirmeleri için uğrak merkezlerin başında Dımaşk gelir. Birçok muhaddis gibi İbnü'l-Buhârî'nin hocaları da çeşitli bölgelere seyahatler düzenlemeleri yanında özellikle Dımaşk'a uğradıkları hatta kalan ömürlerini burada geçirdikleri bizzat *Meşyeha*'daki biyografilerinden okunur.⁶⁷⁵ Dolayısıyla İbnü'l-Buhârî de bir nevi coğrafyasının kendisine sunduğu ikramı geri çevirmeyerek pek çok hocasından bizzat memleketi Dımaşk'ta istifade etmiştir. Bu çerçevede, müellifin ilmî seyahat güzergâhlarını ele almadan önce, Dımaşk'a yapılan rihlelerin mahiyeti ile burada gerçekleşen hoca-talebe buluşmalarının mekânsal ve içeriksel bağlamda *Meşyeha* kayıtları üzerinden tespit edilecektir. Zira bu kayıtlar, Dımaşk'ın ilgili dönemde bir ilim merkezi, yani “medâr şehir” olarak anılmasını somut biçimde belgelemekte ve İbnü'l-Buhârî'nin ilmî çevresi ile ilişkilerini daha sağlıklı bir zeminde değerlendirme imkânı sunmaktadır.

1.5.1. Medâr Şehir: Dımaşk

Meşyeha'da isnad içi okumalar neticesinde dikkat çeken detaylardan biri de birçok yerde geçen *Şeyhimiz Dımaşk'a geldi*,⁶⁷⁶ *Bağdat'tan bize geldi*⁶⁷⁷ gibi ifadelerdir. Bu ifadeler dönemin ilim bakımından cazibe merkezi olan Dımaşk için tabii gözükmetedir. Nitekim Şam coğrafyası doğuya ve batıya seyahat eden âlimlerin ve fikirlerin alışverişte bulunduğu önemli bir merkez⁶⁷⁸ olan Dımaşk, ilim tahsili için birçok şehirden insanların geldiği bir konumdadır. Diğer bir ifadeyle bu dönemde donanımlı bir âlim olabilmek için alanında mütihassıs hocaların bulunduğu şehirlerin başında Dımaşk gelmektedir.⁶⁷⁹

İbnü'l-Buhârî'nin hocaları içerisinde Dımaşk'a gelenlere bakıldığında birçoğunun ilim tahsili yanında farklı görevlerde bulunduğu görülür. İbnü'l-Horastânî Dımaşk'a geldiğinde kadî'l-kudatlık yapması, âlî isnadlı rivâyetleri ve teferrüt ettiği hadislerle dikkat çeken İbn

⁶⁷³ Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)*, (M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 239-241.

⁶⁷⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 148.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 720, 808, 931, 1142, 1174, 1582, 1805, 1858.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 547, 759, 1188, 1939.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 285.

⁶⁷⁸ Joan E. Gilbert, *Ortaçağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlimin Meslek Haline Gelişi*, çev. Harun Yılmaz, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37 (Şubat 2009), 175.

⁶⁷⁹ Yılmaz, *Zengi ve Eyyubi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese* (1154-1260), 181.

Sabbâh ve Dâvûd b. Melâib'in (ö. 615/1218) çeşitli rihleleri sonrası Dımaşk'a gelip idari görevlerde bulunmaları örnek olarak verilebilir.⁶⁸⁰ Bu örnekler istikrarın hâkim olduğu şehrin ulema nezdinde ilmî sâikler dışında farklı amaçlar için de tercih edildiğini gösterir. Ayrıca, muhaddisler genel itibariyle Dımaşk'a gelip önde gelen hocalardan hadis semâ etmiş ya da meclisler tertip etmektedirler. İbnü'l-Buhârî aslen Bağdatlı olan İbn Taberzed'den burada hadis semâ ettiği⁶⁸¹ gibi sonrasında Dımaşk'a gelen hocasından pek çok rivâyeti/eseri de memleketinde dinlemesi örnek olarak verilebilir.

Mezkûr isimlerin yanında Abdürrezzâk es-Sülemî, Hanbel b. Abdullah, Hızır b. Kâmil (ö. 607/1211), Zeyd b. Hasan el-Kindî, Abdulmucib b. Abdullah el-Harbî (ö. 604/1208), Abdülvâhid ed-Dimyâtî, Abdülvehhâb b. el-Müneccâ (ö. 615/1218) ve Muhammed b. Abdullah b. Mühib b. Câmî ve Hibetullah b. Hızır (ö. 618/1221) gibi isimler Bağdat, Mısır, Nîşâbur, Harran, Horasan'dan Dımaşk'a gelen simalardır. Öte yandan İbnü'l-Buhârî'nin mezkûr hocalarından Dımaşk'ta semâda mekânları Kâsiyûn,⁶⁸² Dımaşk Kalesi,⁶⁸³ Muzaffer Camii,⁶⁸⁴ Dımaşk Camii⁶⁸⁵ ve Dımaşk Camii Avlusu⁶⁸⁶ gibi şehrin öne çıkan ilim tahsil yerleri olduğu görülür. Dımaşk'ta çeşitli şehirlerden gelip herhangi bir kurum/müessese dışında ev dersleri yapanlara da rastlanılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Buhârî'nin en çok hadis dinlediği hocalarından olan el-Kindî'den Bağdat'tan Dımaşk'a yerleştiğinde sadece evinde tertip ettiği hadis derslerinde dört hadis semâ etmiştir.⁶⁸⁷ Bütün bu veri ve örnekler başta İbnü'l-Buhârî'nin mezkûr hocaları olmak üzere hicri altıncı asırda ulemanın Dımaşk'ta ilmî ya da siyasî birtakım sâiklerle toplandıklarını göstermektedir.

1.5.2. Rihleler

İslam ilim geleneğinde ilmîn elde edilebilmesi için hoca bulmak ve bunun için zorlu seyahatlere (*rihle*) katlanmak iki temel unsurdur. İlim talebeleri de bu minvalde ilmî hasılatlarını elde etmek için çeşitli rihleler yapmıştır. Bu isimlerden İbnü'l-Buhârî'nin eserindeki semâ

⁶⁸⁰ Zehebî, *Siyer*, 22/372; Hemedâni, *Zeylu Tekmileti'l-İkmâl*, 15/181.

⁶⁸¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 513.

⁶⁸² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 987.

⁶⁸³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 863.

⁶⁸⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 137, 202, 285, 419, 769, 1373.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 775, 782, 802, 1015, 1057, 1249, 1303, 1944.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 759, 1375.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 241, 452, 1206, 1932.

kayıtlarında yer yer semâ tarih ve mekânlarına dair bilgiler vermediği görölse de eldeki verilerden rihle rotasına dair tasviri anlatım yapılabilir.⁶⁸⁸

İbnü'l-Buhârî'nin ilim hayatına en erken beş yaşında başladığı tespit edilmiştir. Eldeki semâ kayıtları incelendiğinde İbnü'l-Buhârî'nin 600/1204 senesinde Dımaşk'ta İbn Kâmil et-Tenûhî, Zeyd el-Kindî ve İbnü'l-Horastânî'den erken yaşta hadis dinlediği anlaşılr.⁶⁸⁹ Bu yaştan itibaren yoğun bir şekilde ilmî tahsiline devam eden İbnü'l-Buhârî⁶⁹⁰ semâ kayıtlarından **ilk rihlesini** on beş yaşında Humus ve Mısır'a yaptığı anlaşılmaktadır. Humus'ta 610/1214 senesinde Abdulğanî el-Makdisî'den⁶⁹¹ ve aynı sene içerisinde Mısır'a geçip orada Sittü'l-İbâd ve Abdilkavî b. Abdülaziz'den hadis dinledi.⁶⁹² Birkaç ay Mısır/Fustât'ta ikame ettikten sonra İslam dünyasında dini ve kültürel önemi dolayısıyla her zaman bir çekim merkezi olan ve âlimlerin hem ibadet hem de ilim amacıyla seyahat ettiği Kudüs'e gitti. İbnü'l-Buhârî burada Ömer el-Mevsili'den hadis dinledi⁶⁹³ ve bu şehre on sene sonra gelmek üzere ayrılıp tekrardan Humus'a dönerek babası Ahmed el-Buhârî ve Muhammed b. Ömer Abdulgalib el-Kureşî'den (ö. 618/1221) istifade etti.⁶⁹⁴ İki sene Humus'ta kaldığı anlaşılan⁶⁹⁵ İbnü'l-Buhârî Dımaşk'a geri dönerek Cemâziyelevvel 612/1215'te Ebû'l-Haccac Yusuf Hüseyin b. Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, Hasan b. Yahya b. Sabbâh b. Hüseyin el-Mehzûmî el-Mısırî ve Abdullah b. Ömer b. Ali b. el-Hızır'dan hadis dinledi.⁶⁹⁶

Yirmili yaşlarına kadar şehirde kalan İbnü'l-Buhârî tekrardan seyahate niyet ederek Şevval 616/1219 senesinde yani yirmi bir yaşında iken ikinci defa Mısır'a giderek Hüseyin b. Yahya Abdurrahman el-Mısırî ve Ebû'l-Berekât Abdilkavî'den nakillerde bulundu.⁶⁹⁷ Burada iki ay kadar kalan İbnü'l-Buhârî Dımaşk'a dönerek ve İbnü'l-Horastânî'den 616/1219

⁶⁸⁸ İbnü'l-Buhârî'nin rihle haritası muhtasar ve şematik bir halde ilerleyen sayfalarda verilmiştir.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 183, 423, 1047.

⁶⁹⁰ Hadis meclislerine katıldığı beş yaşından on beş yaşına kadar herhangi bir rihle yapmadığı anlaşılan İbnü'l-Buhârî'nin bu yaşlar arasında hadis dinlediği hocaları: Abdurrahman b. İbrahim el-Makdisî, Ni'met bnt. Ali b. Yahya b. et-Tarâh, Hibetullah Hızır, İbn Ebî's-Sagr, Mekî b. Reyân, İbnü'z-Zenf, İbn Halef, İbn Müflih, İbn Melâib, Hızır b. Kâmil, es-Sülemî, Muvaffak b. Kudâme, Abdumucib, İbn Taberzed, İbn Sasrâ, Ahmed el-Kudâme, Hüseyin b. Gâlib, İbn Münecâ, İbn Halef, Nasrullah, Hibetullah b. Ahmed, Muhammed b. Said es-Sûfî, Abdurrahman Makdisî, İbn Mendeveyh, Hasan b. Ali el-Esedî'dir.

⁶⁹¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1533.

⁶⁹² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1419, 1891.

⁶⁹³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1437.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 133, 1263.

⁶⁹⁵ Humus'ta kaldığı süre zarfında babasından ve Muvaffakuddîn el-Makdisî'den fıkıh ilmîni öğrenmiştir. Ayrıca Muvaffakuddîn'den *el-Mukni'sini* okuyup icâzetini almıştır. Bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/243.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 759, 863, 1001, 1249.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1351, 1419.

senesinde Dımaşk Camii'nde hadis semâ etti.⁶⁹⁸ Tarihler hicri 620/1223 Ramazan ayını gösterdiğinde Dımaşk Ma'mur Camii'ndeki hadis derslerine katılan İbnü'l-Buhârî burada Hüseyin b. Hibetullah et-Tenûhî'den istifade etti.⁶⁹⁹ Dımaşk'a geldikten altı yıl sonra ikinci seyahatinde Kudüs'e giden İbnü'l-Buhârî Şaban 622/1225 senesinde otuzlu yaşlarında Hasan b. Ahmed b. Yusuf es-Sûfi'den Beytü'l-Makdis'te hadis dinledi.⁷⁰⁰ Burada fazla kalmadığı anlaşılan müellif tekrardan Dımaşk'a döndü. Takvimler Ramazan 623/1226 senesini gösterdiğinde amcası Ziyâeddin el-Makdisî ve Ahmed b. Ömer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme b. Mikdam'dan çeşitli mekânlarda hadis tahsiline devam etti.⁷⁰¹ İki yıl kadar şehirde kalan İbnü'l-Buhârî 7./13. yüzyılda zengin kütüphaneleri ve ulemasıyla cazip bir merkez olan Bağdat'a geçti. Burada İbn Taberzed, Abdüsselâm ed-Dâhirî ve Ömer b. Kerim b. Ali b. Ömer ed-Dîyneverî'den çokça istifade etti.⁷⁰² 625/1228'e kadar bu şehirde kalan müellifin özellikle en çok hadis rivâyet ettiği hocası İbn Taberzed'den ekseriyetle Bağdat seyahatlerinde faydalanması bu şehirde geçirdiği zamanın velûd olduğuna işaret etmektedir.

Bağdat'taki ikame süresinin veya sonrasındaki üç yıllık süre zarfında nerede bulunduğu dair yorum yapmak zor olmakla beraber tarihler Zilkade 628/1231'i gösterdiğinde İbnü'l-Buhârî Halep'e geçmiş ve burada Yusuf b. Halil ve Ömer b. Said el-Halebî'nin derslerine katıldı.⁷⁰³ Ardından Dımaşk'a geri dönüp önceden Humus'ta hadis dinlediği Abdulğani el-Makdisî başta olmak üzere pek çok hocadan istifade etmeye devam etti. Dört yıl kadar şehirde kalan İbnü'l-Buhârî son rihlesinde İskenderiye'ye geçmiş ve ardından Kahire'de Zilhicce 632/1235'de Mürteza b. Hatim b. el-Müslim el-Hârisî el-Makdisî'den hadis dinledi.⁷⁰⁴ Bir sene sonra otuz sekiz yaşında İskenderiye'ye geçip, burada aynı aylar içerisinde Mekkî b. Atik, Zâfir b. Ali b. Revvâc, Cafer b. Ebî'l-Hasan ve Hüseyin b. Yusuf eş-Şâtibî'den hadis dinleyerek⁷⁰⁵ on beş yaşında başladığı ilmî seyahatlerini sonlandırıp Dımaşk'a dönmüş ve ömrünün kalan süresini amcasının medresesinde tedrisatla geçirdi.⁷⁰⁶ Nitekim eserdeki son semâ kaydı olan hicri 633 tarihinden itibaren seyahatlerini sonlandırdığı anlaşılan kitaptaki kayıtları İbn

⁶⁹⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1047.

⁶⁹⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1931.

⁷⁰⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1541.

⁷⁰¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1585, 1717.

⁷⁰² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1485, 1509.

⁷⁰³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1759, 1795.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1595, 1599, 1602, 1607.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1112, 1669, 1685, 1787.

⁷⁰⁶ Amcasının inşa ettirdiği ve bireysel çabaları ile oluşturarak dönemindeki kurumlardan temayüz eden el-Medresetü'z-Ziyâiyye'de ders vermekle yetinmeyen İbnü'l-Buhârî malının bir kısmını da buraya vakfetmiştir. Ayrıntı için bk. İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/245.

Receb'in şu ifadeleri desteklemektedir: "650'li yıllardan itibaren talebeler kendisine yoğun bir şekilde gelmeye başladı ve 680'lerden sonra daha da arttı. Öyle ki, bir günde talebelerine üç ayrı ders vakti ayırıyordu."⁷⁰⁷ Bu bilgiler İbnü'l-Buhârî'nin bizzat kendisi tarafından düştüğü kayıtlardan yola çıkarak ilmî tahsilinin dökümüdür. Ancak isnad aralarında yer yer hocalarıyla ne zaman ve nerede mülâki olduklarına dair bilgilerin olmaması tasviri rihle haritasını tam olarak görmemize imkân vermemektedir. Bu bilgilerle birlikte müellifin rihle rotaları ve ders meclislerinin tablosu da aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3.4: *Semâ Mekânları*

Rihle Yapılan Şehir	Rihle Tarihleri	Semâ Mekânları
Dımaşk	Belirtilmemiş	Muzaffer Camii ⁷⁰⁸ Ma'mur Cami ⁷⁰⁹ Sâlihiyye ⁷¹⁰ Cami Avlusu ⁷¹¹ Dımaşk Cami ⁷¹² İbnü'l-Hanbelî Medresesi ⁷¹³ Ev/Menzil ⁷¹⁴ Dımaşk Kalesi ⁷¹⁵ Kasiyûn Dağı ⁷¹⁶
Humus/Hıms	Muharrem 610 Recep 611 Şaban 611	Belirtilmemiş
Mısır	Şevval 610 (?) 610 Şevval 616	Fustât ⁷¹⁷ Kahire ⁷¹⁸
Beytü'l-Makdis	R. Ahir 611 (?) 622	Mescid-i Aksâ ⁷¹⁹
Bağdat	8 Ramazan 625	Belirtilmemiş

⁷⁰⁷ İbn Receb, *Kitâbü 'z-zeyl* 4/245.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 137, 202, 285, 419, 769, 1373.

⁷⁰⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1931.

⁷¹⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 269, 423, 873.

⁷¹¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 759, 1375

⁷¹² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 775, 782, 802, 1015, 1057, 1249, 1303, 1944.

⁷¹³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1197.

⁷¹⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 241, 452, 1206, 1932.

⁷¹⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 863.

⁷¹⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 423, 847, 987, 1147, 1275.

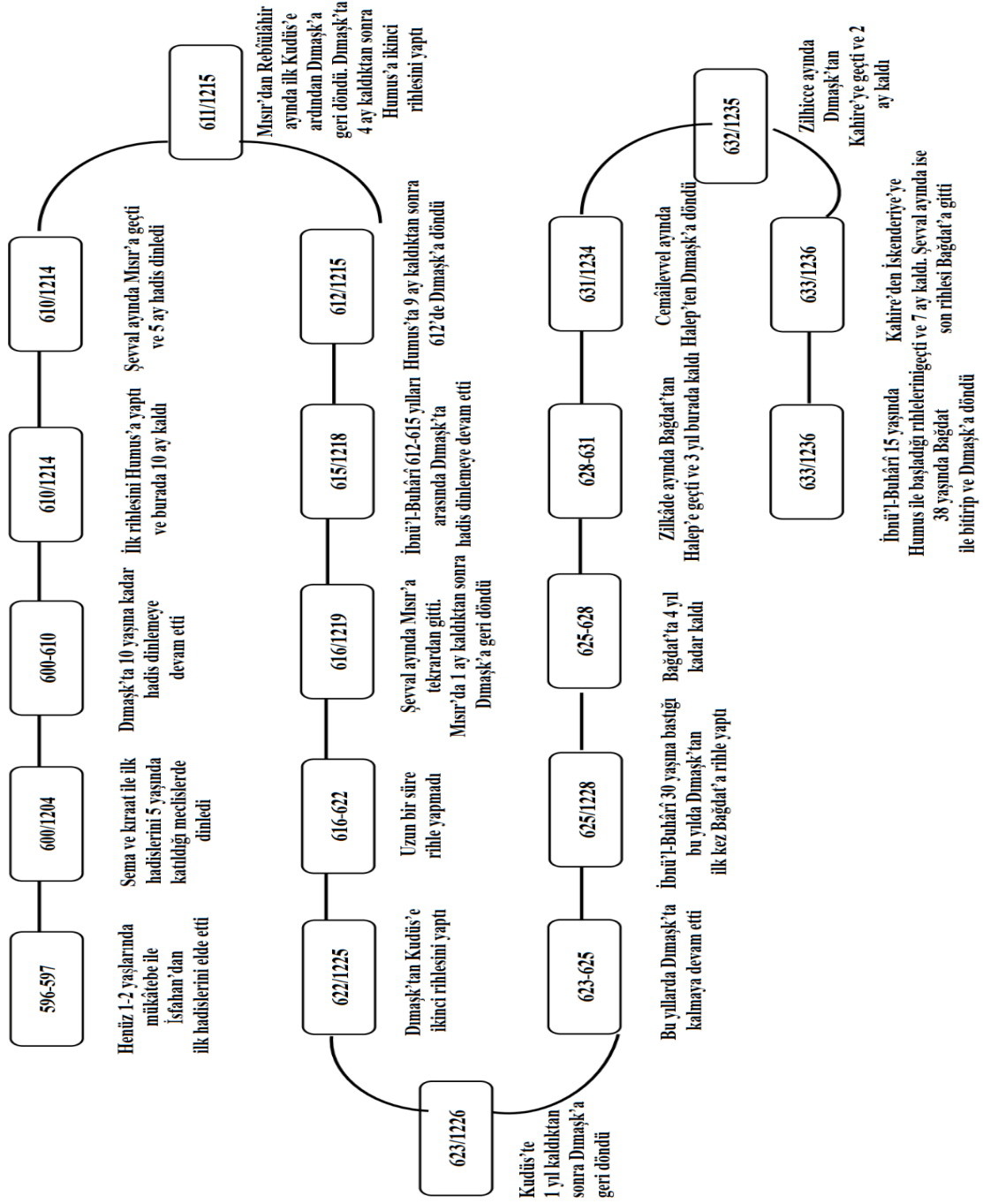
⁷¹⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1747.

⁷¹⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1595, 1599, 1602, 1607.

⁷¹⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1541.

	18 Şevvâl 625	
Halep	Zilkade 628	Belirtilmemiş
İskenderiye	Safer 633	Liman/körfez/iskele ⁷²⁰

Tablo 3.5: *Rihle Haritası*

⁷²⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 864, 1685, 1695, 1775, 1787.

1.6. Biyografi Yazımı

Bu başlık altında İbnü'l-Buhârî'nin hocalarını tanıtırken ne tür bir usul takip ettiği, hangi özelliklerine yoğunlaştığı ve tanıtımlarda alışılmışın dışına çıktığına dair örneklerin olup olmadığına bakılacaktır. Ancak yapılan incelemeler neticesinde isnad aralarında da biyografileri besleyecek bulguların olması yalnızca terceme kısımları ile yetinilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla isnadın satır araları ve biyografiler eş zamanlı değerlendirilmiştir. Öncelikle İbnü'l-Buhârî, hocalarını tanıtırken birinci aşamada ilgili şahsın doğum tarihini yıl, ay ve gün ve şehir olarak aktarmıştır. İkinci aşamada da ilgili hocanın vefat tarihi hakkında yani hangi yıl, ay, gün, hangi şehirde vefat ettiği ve namazının hangi camide kılınıp nereye defin yapıldığına kadar detay vermiştir.⁷²¹ Genel seyir bu şekilde olsa da zaman zaman dikkat çeken bazı nüanslara rastlamak mümkündür. Bunlardan ilki müellifin biyografi tanıtımları yaparken sık sık hocalarının nerelere defnedildiğine dair mekân bilgisi vermesidir. Bu mekânlar: Kasiyûn Dağı Kabristanlığı,⁷²² Babü's-Sağır Mezarlığı,⁷²³ Muaf b. İmran Kabristanlığı,⁷²⁴ Ca'feriyye Kabristanlığı,⁷²⁵ Sûfî Kabristanlığı,⁷²⁶ Kadı Zeynüddîn Türbesi,⁷²⁷ Babü'l-Ferâdis,⁷²⁸ Babü'l-Harb Kabristanlığı'dır.⁷²⁹ Ulema tarihî adına önemli bu bilgiler âlimlerin metfun oldukları kabristanlıklar üzerinden mezkûr bölgelerin âlim profillerine dair değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Meşyeha'da bazen biyografilerde yer almayan bilgilerin isnadlarda, bazen de isnadlarda mevcut olmayan malumatların biyografilerde yer aldığı görülür. Örneğin İbnü'l-Buhârî, terâcim kısmında mezhep bilgisi verilmeyen Ca'fer b. Ali b. Hibetullah el-Hemedânî hakkında isnad içerisinde Mâlikî bir fakih ve mukrî olduğunu aktarır.⁷³⁰ Ebû Muhammed Sa'd b. Müflih hakkında da biyografi kısmında meslek bilgisi verilmese de⁷³¹ isnad içerisinde müezzin kaydına rastlanılır.⁷³² İbnü'l-Buhârî Abdülvâhid ed-Dimyâtî'nin biyografisinde her ne kadar standart

⁷²¹ Örnek için bazı hoca biyografilerine bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 414, 1426, 1481.

⁷²² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 179, 289, 808, 981, 1680, 1806.

⁷²³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 846, 1011, 1142, 1236, 1666.

⁷²⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 265.

⁷²⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1530.

⁷²⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1673.

⁷²⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1771.

⁷²⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1314.

⁷²⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 383, 640, 1506, 1656.

⁷³⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1667. Ca'fer el-Hemedânî'nin hâl tercemesi için ayrıca bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, s. 1673.

⁷³¹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 279.

⁷³² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 269.

bilgiler verse de⁷³³ isnad içerisinde kendisinin Şâfiî bir fakih olduğunu ve kelam ilmî ile ön plana çıktığını ifade etmesi de bir başka örnektir.⁷³⁴ İbnü'l-Buhârî'nin tercemelerde kullandığı farklı metotlardan biri isnadda verdiği anekdotları biyografiler ile desteklemesidir. Örneğin, Mekkî b. Reyyân hakkında isnad içerisinde *mukrî* ve *nahivci* diye nitelendirip, akabinde biyografi kısmında *Kırâat ve nahiv alanında allame bir kimse idi* ifadeleri ile hocasının bu hususiyetine işaret etmektedir.⁷³⁵

İbnü'l-Buhârî'nin nadiren bazı hocaları hakkında cerh tadile taalluk eden söylemlerine rastlanılmaktadır. İbn Ebî'l-Fahr, İbn Ebî'z-Zenf ve Mekkî b. Reyyân gibi hocaları için *âlim*, *saduk*, *şeyh*, *güzel çehreli* gibi tadil ifadelerini kullanmaktadır.⁷³⁶ Bazı hocaları için de *Falan hocadan hadis nakleden son kişi idi* gibi muhtemelen dikkat çekilmesini istediği anekdotlara yer verir. Mısır'da hadis aldığı İbn Ebî'l-Fahr için *Mısır'da İbn Rifa'a'dan son rivâyet eden idi*⁷³⁷ demesi ve İskenderiye'deki hocası Ebû'l-Kasım b. Atîk b. el-Hâsib'in *Dedesî Ebû Tâhîr es-Silefî'den hadis dinleyen son kişi idi*⁷³⁸ ifadeleri de buna örnektir. İbnü'l-Buhârî'nin bu detayları vermesi onun âlî isnad arayışının bir göstergesidir. İbnü'l-Buhârî bazı hocalarının vefat etmeden önceki yaşadıkları sağlık problemlerine işaret eder. Örneğin Muhammed b. el-Müneccâ et-Tenûhî el-Umrî'nin (ö. 606/1210) vefatından kısa bir süre önce gözlerini kaybettiğini aktarır.⁷³⁹

İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının doğum ve vefat tarihleri ile nerede doğup nerede vefat ettiklerine dair bilgileri ağırlıklı olarak vermesi onun bu konudaki titizliğini göstermektedir. Öte yandan hocası Zeyd el-Kindî'nin vefat ettiği yıl olan Şevval 613'teki cenaze namazının ikindi ezanına müteakip Dımaşk Camii'nde kılınıp Kâsiyûn'da defnedildiğinin akabinde cenazenin kalabalık olmasına vurgusu dikkat çeker.⁷⁴⁰ Nitekim pek rastlanmayan bu anekdot, müellifin ilgili hocasının önemine ve hocası ile mülâzemetinin çok olduğunu gösterir. Birçok hocası hakkında daha muhtasar kayıtlar düşmesine rağmen belirli hocalarına dair detay bilgiler sunması bunu desteklemektedir. Öte yandan İbnü'l-Buhârî bazı hocalarının alan uzmanlıklarına özellikle işaret etmiş, cerh-tadile dair bilgiler vermiş ve bazılarından da bir nevi hadis alma sebebi olan teferrüt vurgusunu yapmıştır. Gerek isnad arasında gerekse mezkûr hocaların

⁷³³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 842.

⁷³⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 809.

⁷³⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 237, 265.

⁷³⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 497, 1639.

⁷³⁷ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1369.

⁷³⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1792.

⁷³⁹ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 414.

⁷⁴⁰ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 932.

biyografi kısımlarında zikrettiğimiz ayrıntı veriler terâcim ve tabakat kitaplarını tamamlayıcı ve tashih edici özellikler ihtiva etmesi açısından önemlidir. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî İbnü'l-Meâlî'yi (ö. 809/1406) tanıtırken kendisinden Medine'de İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sından Ahmed b. Bükân ed-Dahiri'nin (ö. 627/1230) tercemesini semâ ettiğini aktarır.⁷⁴¹ Bu bilgi râvi tercemeleri için *Meşyeha*'ya müracaat edilmesinin gerekliliğini ve eserin rical külliyyatı içerisindeki kıymetini göstermektedir.

1.7. Ulema Ailesine Mensubiyetin Kazanımları

Müellifin mensup olduğu Kudâme ailesinin ilmî faaliyetlerde aktif bir şekilde yer aldığı, ilim meclisleri tertip ettikleri ve ders alıp ders vererek Dımaşk'ın hâkim unsurlarından oldukları 6./12. ve 7./13. asırlarda meclislerde okutulan eserlerin semâ kayıtlarından anlaşılır. Nitekim Kudâme ailesi ders halkalarına katılımlarına dair birçok örnek verilebilir: Hicrî 604/1208 senesinde İbnü'l-Ferâ'ya ait olan *Emâlî* adlı eser Medresetü'l-Mekâdise'de Abdülğani el-Makdisî'nin kırâati ile müsmi' İbn Taberzed'e okunmuş ve bu derslere Abdülğani'nin evladı, kardeşi, Ahmed el-Buhârî, Ziyâeddîn el-Makdisî başta olmak üzere aileden pek çok isim hazır bulunmuştur.⁷⁴² İsevî'ye (ö. ?) ait olan bir cüz hicri 664/1266 senesinde Şemseddin Abdülvâhid el-Makdisî'nin (ö. 688/1289) tertibi ve Ebû'l-Fadl Süleyman b. Hamza b. Kudâme Makdisî'nin (ö. 715/1315) kırâati ile okunmuş ve bu oturuma kârinin oğulları başta olmak üzere Makdisî ailesinden yoğun bir katılım ile icra edilmiştir.⁷⁴³ Kâsiyûn'da hicri 670/1272 senesinde Şirâziye ait bir cüz de Şemseddin Abdülvâhid b. Ahmed el-Makdisî'nin riyazetinde gerçekleşmiş ve Süleyman b. Hamza b. Kudâme el-Makdisî eseri kırâat ve semâ' kâtipliğini yapmıştır. Bu derslere katılanların çoğunun Makdisî ailesine mensup olması da dikkat çekmektedir.⁷⁴⁴

Makdisî ailesine mensup muhaddislerin meclis kurup dersler tertip etmelerine dair dikkat çekici örneklerden biri de Hamza el-Kenânî'ye (ö. ?) nispet edilen bir esere düşülen semâ kayıtlarıdır. Nitekim 627/1230 senesinde Kâsiyûn'da tertip edilen mezkûr ders halkasında ilgili eserin normalde pek rastlanılmayan⁷⁴⁵ beş müsmi'î (dersi okutan) olup bunların tamamı Makdisî ailesine mensuptur.⁷⁴⁶ Bu örnek Kudâme ailesinin aktif bir şekilde hadis meclislerine bu dönemde bir nevi yön verdiklerini gösterir. Bir başka semâ kaydında da dersi veren müsmi',

⁷⁴¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi [li-ehli'l-karni't-tâsi']*, 10/51.

⁷⁴² el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 84.

⁷⁴³ el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 50-51.

⁷⁴⁴ el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 182-183.

⁷⁴⁵ Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 67.

⁷⁴⁶ el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 378-379.

kâri ve semâ kâtibinin aynı aileden olduğu dikkat çekmektedir. Muhyiddîn Abdurrahman b. Abdulğânî el-Makdisî'nin (ö. 642/1245) tertip ettiği bu dersin kârîsi İzzeddin Abdürrahim b. Abdulğânî b. Serûr el-Makdisî (ö. 661/1263) olup semâ kâtibi de aynı aileden olan Bedrüddîn Ebû Abdullah el-Makdisî'dir (ö. 642/1245).⁷⁴⁷ Hicri 669/1271 senesi Şemseddin Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 688/1289) tarafından tertip edilen ve yoğun bir katılımın olduğu bir başka derste Ebû Ya'la'nın *Emâli*'si okutulmuş ve eseri okutan, okuyan, semâ katipliğini yapan aynı ailedendir.⁷⁴⁸ Daha fazla semâ kayıt örnekleri olmakla birlikte bu örnekleri vermekle iktifa edilmektedir.⁷⁴⁹

Bir talebenin ulema ailesi içinde⁷⁵⁰ dünyaya gelmesi onun ilme yönelip kolay uyum sağlamasını ve ailenin diğer fertleri gibi ileride âlim bir kimse olmasını akranlarına nazaran daha kolay sağlayabilmektedir. Zira böyle bir aileye mensup birisinin ilmî hasılasını elde etmek için hoca bulmak gibi zorluklar yaşamaması ve dönemin prestijli hocalarından ders alması gibi etmenler onlara yaşadıkları dönemin ilmî merkezinde yer alma ayrıcalığını sağlamıştır. Yukarıda semâ kayıtlarından yola çıkarak Kudâme ailesinin bölgedeki ilmî ortamın içerisinde aktif rol oynadıklarına dair örnekler verilmiştir. Bu ilmî hareketliliği İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sında da görmek mümkündür. Nitekim İbnü'l-Buhârî'nin hadis semâ ettiği hocalarının yaklaşık 1/4'ünü Kudâme ailesindendir. Bu hocalarından Humus'ta hadis dinlediği babası Ahmed el-Buhârî ve Abdulğânî b. Serûr el-Makdisî (ö. 629/1232) dışında çoğundan Dımaşk'ta muhtelif mekânlarda hadis dinlemektedir. Yine erken yaşlardan itibaren ailenin muhaddislerinden hadis dinlemesi İbnü'l-Buhârî'nin yetişmesinde ailenin etkisini gösterir.⁷⁵¹ İbnü'l-Buhârî'nin babası Ahmed el-Buhârî, amcası Ziyâeddin el-Makdisî ve Abdulğânî b. Abdülvâhid b. Ali b. Serûr el-Makdisî'den diğerlerine nazaran daha fazla hadis rivâyet etmiştir. Özellikle Ziyâ el-Makdisî'den yalnız hadis dinlemekle kalmamış⁷⁵² bazen kendi⁷⁵³ bazen de amcasının kırâati⁷⁵⁴ ile düzenlenen pek çok derste hazır bulunmuştur. Ayrıca aile fertlerinden

⁷⁴⁷ el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 434.

⁷⁴⁸ el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 293-294.

⁷⁴⁹ Daha fazla örnek için el-Kindirî'nin eserine bk. el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 70-71, 104-105, 474-476, 524, 560-561, 593.

⁷⁵⁰ Bir ailenin *Ulema Ailesi* olarak nitelendirilmesi için genel anlamda birkaç nesil boyunca bir ya da birden fazla âlim yetiştirmiş olma şartı aranmaktadır. Ayrıntı için bk. Yılmaz, Harun, *Bir Memlûk Ulema Ailesinin Tahsil ve Tedris Serüveni: Sübkî Ailesi Örneği*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi (Aralık 2024), s. 55.

⁷⁵¹ İbnü'l-Buhârî'nin erken yaşta hadis dinlediği akrabaları: Abdurrahman b. İbrahim Makdisî Hanbelî (6 yaşında), Muvaffak b. Kudâme el-Makdisî (7 yaşında), Said b. Abdullah b. Hibetullah b. Müflih el-Makdisî (7 yaşında), Mekkî b. Reyyân b. Sâlih el-Makdisî (7 yaşında), Muhammed b. Halef b. Racîh el-Makdisî (7-12), Ahmed b. Muhammed b. Kudâme b. Mikdâm Makdisî (10 yaşında).

⁷⁵² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1717, 1722, 1737, 1740.

⁷⁵³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha* 1722, 1732, 1735.

⁷⁵⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha* 451, 455, 470, 677, 1221, 1249, 1303.

pek çok hadis dinleyen İbnü'l-Buhârî'nin kimi zaman mezkûr bazı hadisleri birden fazla hocasından semâ etmiştir. Örneğin Abdullah b. Mes'ud'dan nakledilen ilgili hadisi İbnü'l-Buhârî 602/1206 senesinde Hibetullah b. Müflih el-Makdisî'den, tarih belirtmemekle beraber Sâlihiyye'de Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme, Abdulğani el-Makdisî ve Şücâ' b. Müferric el-Makdisî'den semâ etmiştir.⁷⁵⁵ Bu örnekler müellifin ailenin önde gelen âlimleri ile sıkı irtibat halinde olduğunu göstermektedir.

1.8. Huzur Kayıtları: Erken Yaşta İlim Tahsili

Hadis tarihinde önceki dönemlerden farklı olarak hicri 7./13. ve 8./14. asırlarda küçük yaştaki kız ve erkek çocukları da yoğun bir şekilde hadis eğitim sürecine dahil olmuşlardır. Bizzat katılmadıklarında da aile fertleri vasıtasıyla icâzet alarak hadis meclislerinin sakinleri olmuşlardır.⁷⁵⁶ İlim talebelerinin erken yaşlardan itibaren ilmî faaliyetlerin içerisinde yer alıp önemli mesmûâtları ya da icâzetlerine sahip olmaları onları belirli bir yaşa geldikten sonra mu'cem-meşyeha yazmaya iten sâiklerden olmuştur.⁷⁵⁷ Birinci bölümde de tanıtımları yapılan İbn Abdiddâim, Reşîdüddîn el-Müferric ve Şerefüddîn el-Makdisî'nin (ö. 719/1319) telif ettikleri meşyehalarda da erken yaşta semâ ve icâzetlere dair örnekler yer almaktadır. İbn Abdiddâim'in meşyehasından onun erken yaşta hadis meclislerinde bulunduğu görülmektedir. Hocalarından İbrahim b. Berekât b. İbrahim b. Tâhîr'den (ö. 640/1243) Dımaşk'ta hadis dinlediğinde henüz sekiz yaşındadır. Sâlihiyye'de hadis dinlediği hocalarından biri olan Zeynüddîn İbn Abdüddâim Bağdâdî'den de altı yaşında iken semâda bulunur.⁷⁵⁸ Şerefüddîn el-Makdisî es-Salihi'nin (ö. 719/1319) telif ettiği *Meşyeha*'da da birçok erken yaşa delalet eden semâ örnekleri mevcuttur. Nitekim müellif Ahmed b. Muhammed b. Kudâme ve Abdulğani b. Abdülvâhid el-Makdisî'den dokuz yaşında hadis dinler.⁷⁵⁹ Dikkat çeken bir diğer örnek de İbnü'l-Müferric'in *Meşyehatu'l-Bağdâdiyye*'sidir. Birzâli'nin tahric ettiği ve altmış hocadan nakledilen rivâyetlerden oluşan eser müellif hocalarının tamamından dört yaşında mükâtebe ile aldığı rivâyetlerden müteşekkildir.⁷⁶⁰ İbnü'l-Müferric'in eserini yalnızca ufak yaşta aldığı

⁷⁵⁵ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha* 971.

⁷⁵⁶ Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum - Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri*, 90-91; Selim Demirci, *Usûl, İmkân ve İhtiyaç Açısından Çocuk Yaştaki Râvilerin Hadis Semâi*, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 12 (2018), 372-374. Usul ve tarihe bakan yönü itibari ile erken yaşta hadis talebi üzerine Fatih Açıkgöz tarafından halihazırda bir master çalışması devam etmektedir.

⁷⁵⁷ Eşer, *Hadis İliminde Fehrese Literatürü*, 58.

⁷⁵⁸ Alemüddîn el-Birzâli, *Meşyehatu Ebi Bekr b. Abdiddâim*, 23, 38.

⁷⁵⁹ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatu el-Mut'im*, 54, 57.

⁷⁶⁰ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatu'l-Bağdâdiyye*, 33-109.

hadisleri göstermek için kaleme alması mu‘cem-meşyeha eserlerinin yazılma sebeplerine dair önemli ipucu vermektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi mu‘cem-meşyeha eserlerinde muhaddislerin erken yaşta hadis meclislerine katıldıklarına dair bir çok örnek yer alır. Bunların izlerine İbnü’l-Buhârî’nin eserinde de rastlamak mümkündür. Henüz beş yaşında hadis dinlemeye başladığı anlaşılan İbnü’l-Buhârî’nin bu yaşlarda Dımaşk’ta hadis dinlediği Zeyd b. Hasan b. Zeyd el-Kindî, Muhammed b. Kâmil et-Tenûhî, Abdüssamed b. Muhammed el-Ensârî, Dâvûd b. Ahmed b. Muhammed b. Melâib, İbnü’l-Herrâs ve Hızır b. Kâmil gibi isimlerden hadis semâi bulunmaktadır.⁷⁶¹ İbnü’l-Buhârî’nin özellikle erken yaşta bazı hadisleri naklettiği birden fazla hocasının olduğuna dair huzur kayıtları mevcuttur. İbnü’l-Buhârî naklettiği bir hadisi İbnü’l-Herrâs ve Hızır b. Kâmil b. Sâlim el-Muabbir’den sekiz yaşında Zeyneb bnt. İbrahim b. el-Kaysî’den amcası Ziyâeddin el-Makdisî’nin kırâati ile dinler.⁷⁶² Bu örnekler müellifin erken yaşlardan itibaren aile fertleri ile halkalarda etkinliğine işaretir. Kimi örneklerde ise erken yaş olarak nitelendirilen farklı zaman dilimlerinde belirli hadisleri nakleder. Örneğin ilki beş, ikincisi sekiz yaşında Dımaşk’ta mezkûr hadisi Zeyd el-Kindî’den semâ ettiğini belirtmesi İbnü’l-Buhârî’nin ailesinin refakatinde erken yaşlardan itibaren hadis takibindeki titizliğini gösterir.⁷⁶³

Meşyeha’daki isnad aralarında sadece İbnü’l-Buhârî’nin değil, hocalarının da erken yaştaki huzur kayıtlarının izini sürmek mümkündür. Örnek olarak icâzetle İsfahan’dan hadis aldığı Ebû Ca‘fer es-Saydalânî, İbnü’l-Müneccâ ve Davud b. Ahmed b. Melâib gibi isimler verilebilir. Bu örnekler meşyeha türü eserlerin müellifleri dışında rivâyet alınan isimlerin de ilim tahsilleri hakkında bilgi sunmaları açısından önemlidir. Dikkat çeken diğer husus, İbnü’l-Buhârî’nin mükâtebe yoluyla hadis alma yaşına dair bazı kayıtlardır. İbnü’l-Buhârî’nin İsfahan’dan mükâtebe yoluyla hadis aldığı hocası Muhammed el-Kerrânî’den (ö. 596/1200) doğum ve vefat tarihleri göz önünde bulundurulduğunda⁷⁶⁴ henüz bir yaşında iken icâzet alması ve kendisinden hadis sema eden son kişi olarak bahsetmesi dönemin ilmî geleneğini yansıtır.⁷⁶⁵ Nitekim Ebû’l-Mekârim hicri 597 senesi vefat ettiğinde İbnü’l-Buhârî henüz üç yaşındadır. Erken yaşta icâzet alıp üstüne uzun bir ömür yaşayan İbnü’l-Buhârî ömrünün sonlarına doğru

⁷⁶¹ İbnü’l-Buhârî, *Meşyeha*, 164, 183, 730, 874, 866, 926, 1050, 1197, 1221, 1322, 1497, 1512, 1863, 1867, 1870, 1874.

⁷⁶² İbnü’l-Buhârî, *Meşyeha*, 1221.

⁷⁶³ İbnü’l-Buhârî, *Meşyeha*, 730.

⁷⁶⁴ Kerrânî h. 596 senesi vefatlı iken İbnü’l-Buhârî h. 595 doğumludur.

⁷⁶⁵ İbnü’l-Buhârî, *Meşyeha*, 141-142.

da hocasından kendisi dışında hadis nakleden kimsenin kalmadığını vurgulaması sürecin doğal seyridir.⁷⁶⁶ İlgili icâzetlere dair kitapta genel itibari ile herhangi bir bilgiye rastlanılmasa da bunların büyük ihtimalle aile fertleri vasıtasıyla alınmıştır. Nitekim Ebû Ca'fer es-Saydalânî'den icâzetle naklettiği bir rivâyeti amcası Ziyâeddin el-Makdisî ve başkaları yoluyla aldığını belirtir.⁷⁶⁷ İbn Receb el-Hanbelî'nin de belirttiği üzere İbnü'l-Buhârî için amcası Ebû'l-Mekârim el-Lebbân, Ebû Ca'fer es-Saydalânî, el-Kerrânî, Afife el-Fârfâniyye, Ebû Sa'd es-Saffâr, Es'ad el-İclî, Abdülvâhid es-Saydalânî, Ebû Tâhir el-Huşûî, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Mübarek b. el-Ma'tûş gibi dönemin önemli muhaddislerinden icâzet alır.⁷⁶⁸ Bu bilgiler gerek *Meşyeha*'nın oluşumu gerekse İbnü'l-Buhârî'nin âlî isnadlı rivâyetlere sahip olmasında amcası üzerinden sağlanana aile desteğini gösterir.

1.9. Değerlendirme

İbnü'l-Buhârî'nin hocalarından her biri sahip oldukları çeşitli ilmî meziyetleri ile dönemlerinde temayüz etmektedir. Nitekim mezkûr isimlerin bir kısmı yoğun hadis nakli, rihleler ve ilim meclisleri tertip etme ile bir kısmı ise çokça eser telifi ya da icâzeti ve sahip oldukları âlî isnadlı rivâyet/eserlerle dönemlerinde teferrüt etmişlerdir. Bir diğer husus *Meşyeha*'nın yüzde kırklık kısmına tekabül eden icâzet ve mükâtebe ile nakledilen hadislerdir. İbnü'l-Buhârî çoğunluğu bedel, muvâfakat ve müsâvat gibi âlî isnadın nev'iler olan bu rivâyetlere küçük yaştan itibaren sahip olması akabinde de uzun bir ömür yaşamasından dolayı döneminde teferrüt etmesi hem eseri hem de kendisini döneminde dikkatleri üzerine çeken bir muhaddis yapmaktadır

İbnü'l-Buhârî'nin hadis rivâyet ettiği hocaları arasında hanımların müstesna bir yeri vardır. Ali b. Balabân tarafından İbnü'l-Buhârî için derlenen mezkûr *Meşyeha*'daki eklemeler ile toplam 27'ye ulaşan hanım hocaların varlığı bunu desteklemektedir. İbnü'l-Buhârî'nin içlerinde Rukiye bnt. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, Âmine bnt. Ebî Ömer el-Makdisî, Rabia bnt. Muhammed b. Kudâme gibi hem aileden hem de pek çok kimsenin kendilerinden ilim aldıkları önemli şahsiyetlerdir. Bu hanım râvilerin dikkat çeken bir başka özellikleri ise ulema ailesine mensup olmaları yanında yapmış oldukları evlilikler ile de kendilerini hadis meclislerinde hazır bulmalarındır. Âlimlerin mensup oldukları mezhep, meslek ve ihtisas alanlarına gelince çıkan sonuçlar dönemin ilmî geleneğini yansıtmaktadır. Nitekim

⁷⁶⁶ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1939.

⁷⁶⁷ Bu kayıt eserde yalnızca bir yerde geçmektedir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1727.

⁷⁶⁸ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/243.

sadece hadis sahasında değil, İslami ilimlerin çeşitli alanlarına vukufiyetleri ile dikkat çeken bu isimler arasında özellikle fakihlik ve sûfilik yönleri ile maruf isimler öne çıkmaktadır. Mesleki açıdan da sadece ilim tedrisatı ile yetinmeyen bu şahsiyetlerin kimisi devlet mansıplıkları elde ederek ümera ile yakın ilişki kurmuş kimisi de tüccarlık ve marangozluk gibi çeşitli mesleklere yönelerek ilmî tahsilleri yanında maişetlerini de temin etmektedirler.

İbnü'l-Buhârî'nin hocalarının ağırlıklı kısmı Hanbelî iken onları Şaffî, Mâlikî ve Hanefîler takip eder. Bu durum ikinci bölümde de bahsettiğimiz şehirdeki hâkim unsurların Hanbelîler ile -kısmen- Şafiîler olduğunu doğrulamaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Buhârî'nin rihlelerinin Meşyeha üzerinden tafsilatlı elde edilmesi mümkündür. Meşyeha'daki semâ kayıt tarihleri yardımıyla İbnü'l-Buhârî'nin hangi yaşlarda hadis dinlemeye başladığı, hangi zamanlarda nerelerde bulunduğu, en son rihlesinin hangi tarihte nereye olduğu, gittiği yerlerde hangi mekânların kaydını düştüğü gibi soruların cevapları elde edilebilir. Daha önce de geçen meşyehanın tarih-tabakat kitaplarına kaynaklık edecek rical biyografilerine sahip olması eseri öne çıkaran diğer sâiklerdendir. Kimi zaman bizzat biyografi kısımlarında kimi zaman -dikkatle bakıldığında- isnad satır aralarındaki biyografik bilgiler sayesinde Meşyeha, bu literatüre bilgi akışı sağlamaktadır.

2. Meşyeha'nın Sonraki Döneme İntikali

Bu başlıkta İbnü'l-Buhârî'nin eserinin literatür üzerindeki etkisi semâ kayıtları ve sonraki dönem eserler üzerinden yapılan atıflar ile tespit edilecektir. Yapılan tespitlerin ardından birinci bölümde tanıtılan Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Sebet* ve *Avâlî'leri* ve Yusuf b. Karaca, Reşîdüddin el-Müferric, Muhammed b. Hâmil el-Harrânî, Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî ve Şerefüddin el-Makdisî'nin mu'cem-meşyehaları ile İbnü'l-Buhârî'nin eseri mukayese edilecektir. Bu tetkikler ile ilgili eserlerin ortak ya da farklı yönleri incelenerek özelde *Meşyeha*'nın kıymeti genelde ise yedinci asır Dimaşk meşyehalarının mahiyeti üzerinde durulacaktır.

2.1. Semâ Kayıtları

Bu başlık altında *Meşyeha*'nın literatüre intikalinin tarihî açıdan izi sürülecek, intikalin ne zaman, nasıl, hangi güzergâh/mekânlar üzerinden ve hangi isimler tarafından gerçekleştiği tespit edilip tasviri bir anlatım yapılacaktır. Bu anlatımla eserin ilmî kıymetine dair bazı çıkarımlar yapılması hedeflenmektedir. Bu meyânda eserin yazma nüshalarındaki semâ ve belâğ kayıtları dışında müstakil olarak ilgili bölge kütüphanelerindeki yazmalar üzerine

çalışmalar yapan Muhammed el-Kindirî'nin *Hututu'l-ulemâ* adlı eserinden istifade edilmiştir. *Meşyeha*'nın yazıldığı andan itibaren ilmi çevrelerdeki dolaşımının tespiti için diğer başvuru kaynakları ise Hanbelî rical âlimleri hakkında kaleme alınan eserler ile genel hüviyetli tarih kitaplarıdır.

Meşyeha 'yı bizzat İbnü'l-Buhârî'den semâ eden âlimlerin sayısının hayli fazla olması tabii görülmektedir. Sadece *el-Mektebetü's-Şâmile* yardımıyla el-Fâsî'nin *Zeylû't-takyîd fî ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*⁷⁶⁹ adlı eserinden yapılan taramalar ile İbnü'l-Buhârî'den eserini kendisinden semâ eden toplam 115, İbn Râfî'nin (ö. ?) *el-Vefeyât*⁷⁷⁰ adlı eserinde ise 32 isme rastlanılmaktadır.

Meşyeha henüz İbnü'l-Buhârî hayatta iken teveccüh görmüştür. Zira İbnü'z-Zâhirî Mısır'da ikame ettiği süre zarfında hocası için derlediği *Meşyeha* 'yı ona gönderip icâzetini almıştır. Aldığı icâzet sonrası kendisi de *Meşyeha* 'yı **Mısır'da** binlerce insana okutmuş ve umumî icâzet vermiştir. İbn Hacer de bu bilgiyi doğrulamaktadır. *Meşyeha* 'yı müellifinden bizzat dinleyenlerden biri olan Salâh b. İbrahim el-Makdisî de eseri Mısır halkına umumî icâzetle rivâyet hakkını veren isimlerdendir.⁷⁷¹ Eserin Mısır'da ilgi görmesinin arkasında *Meşyeha* 'daki birçok Mısırlı hocalardan âlî isnadlı hadisler semâsı edilmesinin etkisi muhtemeldir. Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere İbnü'l-Buhârî birçok kez gitme fırsatı yakaladığı Mısır'ın farklı bölgelerinde Ebû Tâhir es-Silefî gibi önemli âlimlerden âlî isnadlı rivâyetler nakleden birçok hocadan hadis dinlemiştir. Âlî isnadlı ve muttasıl rivâyetleri içeren *Meşyeha* da ilgiyi üzerine çekmektedir. Öte yandan Bursa Ulu Cami nüshasındaki son semâ kaydından da anlaşıldığı üzere eserin Mısır bölgesinde dolaşımının hicri 811/1408'li yıllara kadar devam etmiştir. Nitekim *Meşyeha* 'ya Kahire'de râvilerinden Ali b. Ahmed b. Sâlih el-Urzî'nin düzenlediği son dersin semâ tarihî 11 Cemâziyelevvel 811/1408 olarak düşülmüştür.⁷⁷²

Kuveytiyye nüshasında yer alan semâ kayıtlarının hicri 688/1289 tarihini göstermesinden anlaşılabacağı üzere eser, müellifin ikame ettiği **Dımaşk'ta** çevresinde görülmeye başlamaktadır.⁷⁷³ Zira İbn Receb el-Hanbelî'nin aktardığına göre eserin şöhreti Şam'da duyulmuş, hadisçi ve fakihler eserden övgüyle bahsetmişlerdir. Çeşitli bölgelerden çok sayıda çocuk yaşlı birçok insan toplanmış ve eserin okunması için Şerefüddîn el-Fezârî (ö. 705/1306)

⁷⁶⁹ Fâsî, *Zeylû't-takyîd fî ruvâtî's-sünen ve'l-mesânîd*.

⁷⁷⁰ İbn Râfî, *el-İslâmî, el-Vefiyât*.

⁷⁷¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 206.

⁷⁷² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 98.

⁷⁷³ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, (Muhakkikin Girişi), 95.

görevlendirilmiştir. Eser, üç mecliste okunmuş ve son mecliste binin üzeri talebe toplanmıştır. Bu dönemlerde böyle bir durumun eşi benzeri görülmemiştir. Eser birçok kez rivâyet edilmekle beraber hafızlar ve talebeler uzak bölgelerden İbnü'l-Buhârî'yi ziyaret edip eseri dinlemek için gelmişlerdir.⁷⁷⁴

Muhammed el-Kindirî'nin derlediği *Hututu'l-ulemâ* adlı eserindeki semâ kayıtlarına bakıldığında Meşyeha'nın onuncu cüzünün Kasiyûn Muzaffer Camii'nde 726/1326 senesinin Ramazan ayında Ebû Abdullah b. Mâlik el-Hanbelî'nin tertip ettiği bir mecliste okutulmuştur.⁷⁷⁵ Yine aynı cüz iki yıl sonra Cemâilevvel 728/1328 senesinde Kâsiyûn'daki Kâmilîyye türbesinde Muhammed b. İbrahim el-Makdisî'nin (ö. 733/1333) düzenlediği bir mecliste okunmuştur.⁷⁷⁶ Bunların yanında Meşyeha üzerine yapılan zeyl ve muntekâlara ilgi de hâliyle fazladır. İbn Hacer İbnül Buhârî'nin *Meşyehasından* âlî isnad türü rivâyetlerin çokça yer aldığı bedel ve muvâfakât türü rivâyetleri Muhammed b. Yâkub eş-Şirâzî'den o da eserin tamamını Muhammed b. İbrahim el-Makdisî'den o da müellifinden dinleyerek kendisine ulaşan bir isnadla okuduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁷ Aynı şekilde Alâî'nin eserden derlediği yüz hadisin yer aldığı muntekâyı Muhammed b. Ubeydullah el-Makdisî'ye okumuştur. Burada dikkat çeken Ubeydullah el-Makdisî bu çalışmayı İbn Hacer'in de aktardığı üzere elli kişilik bir ulema grubundan semâ etmiştir. Bu âlimler arasında birçok meşhur isim, farklı şehirlerden gelen âlimler, hanımlar ve çok sayıda tanınmış muhaddis yer almıştır.⁷⁷⁸

Eserin yukarıda zikredildiği üzere Şam ve Mısır dışında farklı bölgelere intikaline dair pek çok semâ ve istinsah kaydı mevcuttur. Eserin **Hicaz** bölgesindeki dolaşımına bakıldığında 797/1395 yılında, Harem-i Şerif müftüsü ve kadısı Ebû Hâmid Muhammed b. Kureyşî'ye okunan eserler arasında İbnü'l-Buhârî'nin Meşyeha'sı (İbn Ümeyle ve İbn Ebî Ömer üzerinden ona ulaşan rivâyetler), İbn Cemî'in *Mu'cem*'i ve başka seçkin rivâyetlerin yer aldığı cüzler bulunmaktadır.⁷⁷⁹ Eserin hicazdaki varlığına ve okunduğuna dair başka örnekte ise İbn Fehd 813/1410 yılı hac mevsiminde, **Halep'ten** çıkan bir kafil ile Hicaz'a geldiğinde kendisinden bir çok kimse ders almıştır. Mina'da huzurunda okunan kitapların arasında *Meşyeha*'da yer

⁷⁷⁴ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl*, 4/247.

⁷⁷⁵ el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 218-219.

⁷⁷⁶ el-Kindirî, *Hutûtü'l-ulemâ*, 218-219, 572-573.

⁷⁷⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 204.

⁷⁷⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 205.

⁷⁷⁹ Fâsî, *el-İkdü's-semîn fî târihi'l-beledi'l-emîn*, 2/46.

almaktadır.⁷⁸⁰ İbn Fehd'in burada eserin tamamının icâzetini alıp daha sonra gittiği yerlerde okuttuğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Fehd Şam'a geldiğinde İmam Şâfiî'ye nisbet edilen bir *Müsned* ile İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sının büyük bir kısmını oku(t)muştur.⁷⁸¹ Şehid Ali Paşa yazmasına gelince bu yazmanın üzerindeki semâ kayıtlarından eserin Kâtib Kirmânî tarafından Mahmud b. Ali'den o da Nûreddin es-Sülemî'den **Mescid-i Haram'da** İbnü'l-Hayyâd el-Yemânî kırâatiyle 827/1424 tarihinde semâ edildiğine dair not düşer.⁷⁸² Bu bilgiler eserin Mekke'de yazımından sonra uzun bir süre geçmesine rağmen ilgi gördüğünü göstermektedir. Eserin müellife kadar ulaşan isnadı ise: Kâtib → İbnü'l-Hind → Nûreddîn Ebî'l-Hasan b. Selâme es-Sülemî → Ömer b. Hasan b. Mezid b. Ümeyle → Salâh b. Ebî Ömer, Ahmed b. İsmail b. Ebî Ömer → İbnü'l-Buhârî'dir.

Eserin **Yemen'e** intikalinden de bahsetmek gerekir. Yemenli muhaddislerden Süleyman b. İbrahim b. el-Alevî'ye (ö. 825/1422) meşyeha ve zeyli bir mecliste okunur. Bu okumalar 800/1398 Ramazan Bayramı günü Yemen'de Sultan el-sarayına yakın bir bölge olan Nahl'de sona ermektedir. Dersin hocası Süleyman el-Alevî ise bu eseri Zeyneb bnt. Ali b. el-Aside'nin icâzetiyle, o da İbnü'l-Buhârî'den aldığı icâzetle nakleder.⁷⁸³

Haleb Ahmediyye Kütüphanesi'ndeki nüshası, isminden de anlaşılacağı üzere *Meşyeha*'nın **Haleb'e** intikâli açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Semâ kayıtlarında Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438) eseri bitirinceye kadar her gün ikindi namazından sonrası akşam vaktine kadar dört oturumda oku(t)muştur. İlginç olan o dönemde Halep'te eserin bir nüshası bulunmamaktadır. Bunun üzerine İbnü'l-Acemî, eseri Şam'dan getirmesi için bir adamını görevlendirir. Yazmadaki semâ kaydı ise Zilhicce 838 tarihine göstermektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak *Meşyeha*'nın yazılmasından en geç yüz-yüz elli sene sonra Halep'e intikal ettiği anlaşılır. Eserin buradaki dolaşımına dair son semâ kayıt örneğinin Şehid Ali Paşa nüshasında hicri 859'da olması *Meşyeha*'nın 838-859'lu yıllar arasındaki tedavülünü gösterir.⁷⁸⁴ Bu bilgiler dışında eserin günümüze ulaşan bir rivâyet ağı da bulunmaktadır. Ziyâb b. Sa'd el-Ğâmidî,

⁷⁸⁰ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-Kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvame - Ahmed Muhammed Nemr el-Hatib (Cidde; Medine: Darü'l-Minhac; Darü'l-Yüsr, 2009), 2/111.

⁷⁸¹ Ebü'l-Mekârim Necmeddîn Muhammed b. Muhammed Âmirî Dımaşki Necmeddin el-Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yani'l-mietî'l-aşire = el-Kevâkibü's-salire bi-menakibi a'yani'l-mietî'l-aşire*, thk. Cebrail Süleyman Cebbur (Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1979), 1/117.

⁷⁸² İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha* (Muhakkikin Girişi), 101.

⁷⁸³ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Askalânî = el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, thk. Hamid Abdülmecid, ed. Tâhâ ez-Zeyni (Kahire: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1986), 1/3/1093.

⁷⁸⁴ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha* (Muhakkikin Girişi), 100.

müelliflerine kadar ulaşan isnadlara sahip olduğu eserleri listelediği Sebet’inde Meşyeha’yı müellifinden İbn Teymiyye’ye ondan da İbnü’l-Kayyim el-Cevziyye’nin de yer aldığı bir isnadla Abdülganî b. İsmâîl en-Nâblusî (ö. 1143/1731) gibi isimlerle kaydeder⁷⁸⁵ Dolayısıyla eser, İbn Teymiyye ve Zehebî gibi önemli âlimlerden oluşan bir topluluk tarafından nesilden nesile aktarılmıştır.

Meşyeha yazıldığı andan itibaren büyük teveccüh görmektedir. Zira eseri derleyen İbnü’z-Zâhirî’nin Mısır’da binden fazla insana kitabı rivâyet etmesi bu bilgiyi destekler. Mısır dışında Dimaşk, Hicaz, Yemen ve Haleb *Meşyeha*’nın dolaşım sahalarıdır. Kitabın dolaşımında olduğu şehirler istinsah ve semâ kayıtlarından anlaşıldığı üzere 680-811’li yıllar arasında Mısır; 688-728’li yıllar Dimaşk; 797-800’lü yıllar arası Hicaz; 800’lü yıllar sonrası Yemen; 838-859’lı yıllardan itibaren Haleb’e intikal eder. Eserin yazımından sonraki yıllara intikalinde hicri 689-859 yılları arası Memlûk Mısır ve Şam bölgelerinde okutulmaktadır. Ancak mezkûr tarihlendirmeler genel itibari ile nüshalar üzerindeki semâ ve istinsah kaydı verilerinden yola çıkılarak yapıldığı için eserin literatürdeki yansıması hakkında tam fikir vermeyebilir. Zira eserin mezkûr şehirler arasındaki dolaşımında kayıp yıllar olarak adlandırılacak dönemler hakkında kesin yorumlar yapılmasa da kaynaklarda rastlanılan semâ örneklerinin fazlalığı eserin daha geniş zamanlara yayılarak ilgi gördüğü iddiamızı güçlendirmektedir. Bu bilgiler dışında eserin günümüze kadar ulaşan isnad zincirini görmek mümkündür. Nitekim *el-Vecâze fi’l-Esbât ve’l-İcâze* adlı eserde ilki İbn Teymiyye → İbnü’l-Kayyim el-Cevziyye, diğeri Zehebî tariki ile günümüze kadar ulaşan bir rivâyet ağını verilmiştir.

Tablo 3.6: *Meşyeha* Okumaları

Tarih	Ders Mekânı	Müsmi’ (Dersi Veren)	Katılımcılar
688/1289	Dimaşk	İbnü’l-Buhârî	Ömer b. Hasan b. Mezid Ümeyle, Hasan b. Ümeyle ve kalabalık bir grup
726/1326	Muzaffer Camii	Ebû Abdullah Cafer Hanbelî	Zeyneddin Muzaffer es-Salihî, Ebû’l-Abbas b. Abdullah Hanefî, Sâlih b. Mansur ve kalabalık bir grup
728/1328	Kâmilîyye Türbesi	İbrahim Vâfid el-Makdisî	İbn Müflih el-Makdisî, Abdülaziz el-Esedî, Şehabeddin el-Makdisî, Abdurrahman b. Nuh el-Makdisî ve bir grup

⁷⁸⁵ el-Gâmidî, *el-Vecâze fi’l-Esbât ve’l-İcâze*, 225.

800/1398	Yemen	İbrahim b. el-Alâvî	Kalabalık bir grup
811/1408	Kahire	Sâlih el-Urzî	Tespit edilemeyen katılımcılar
813/1410	Hicaz	İbn Fehd	Kalabalık bir grup
827/1424	Mescid-i Haram	Nûreddin es-Sülemî	Kâtib Kirmânî, Mahmud b. Ali, İbnü'l-Hayyâd Yemânî ve bir grup
838/1435	Haleb Medresesi	Sibt İbnü'l-Acemî	Kâtib İbn Kamer, İbnü'l-Adîm ve semâ kaydında isimleri bulunan kalabalık bir grup

2.2. Literatürde Meşyeha'ya Atıflar

Mu‘cem-meşyeha türünün rivâyet, rical, şerh, ulûmu'l-hadis türü eserlere kaynaklık teşkil ettiği ehline bilinmektedir.⁷⁸⁶ Nitekim İbnü'l-Buhârî'nin talebelerine yetişen Muhammed b. Meâlî'nin (ö. 809/1406) Medine'deki ders halkalarına katılan İbn Hacer el-Askalânî burada kendisinden çokça semâda bulunmaktadır. Ancak dikkat çeken İbn Hacer'in Abdüsselâm b. Abdullah ed-Dâhîrî'ye (ö. 627/1230) ait biyografik bilgileri İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sından semâ etmesidir.⁷⁸⁷ Bu, İbn Hacer'in Meşyeha'yı gördüğünün tespitinin yanı sıra şahıslar hakkında ilk elden bilgi sunan bu tür eserlerin ricâl literatürünü oluşturan alt kaynaklar olduğunu gösteren bir örnektir. Bir başka örnekte *Meşyeha*'nın râvi isimlerindeki hataların tashihi için başvuru kaynağı olduğu görülmektedir. Nitekim kitabın birçok yerinde ismi geçen Ebû'l-Hasan Cabir b. Yasin adlı râvinin⁷⁸⁸ isim ve künye bilgileri için İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'sına müracaat önerilmektedir.⁷⁸⁹

Aşağıda esere atıfta bulunan muhaddis ve eserleri verilmekle birlikte, bu eserlerde Meşyeha'nın kitap adı olarak doğrudan zikredilmediği belirtilmelidir. Ancak, ilgili eserlerde tekrarlanan isnadların varlığı ve bu isnadların aynı biçiminin İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'sında da yer alması, dolaylı da olsa kitaba yapılan atfı göstermektedir. Tablodaki muhahaddislerin

⁷⁸⁶ Abdülkâdir, *İlmü'l-esbât*, 253; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 635.

⁷⁸⁷ İbn Hacer, *el-Mu‘cemü'l-müfrehes*, 3/344; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi [li-ehli'l-karni't-tâsi]*, 10/51.

⁷⁸⁸ İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 489, 666, 668, 820, 831, 1122.

⁷⁸⁹ et-Tahtavî, Ahmed Râfî' el-Hüseynî el-Kâsımî el-Hanefî, *et-Tenbih ve'l-ikâz limâ fi züyûli tezkireti'l-huffâz* (Dimaşk: Matba'atü't-Terakkî, 2010), 32.

çoğunun semada bulundukları eserlerin arasında Meşyeha'nın da yer alması bunu teyit etmektedir.

Tablo 3.7: *Literatürde Meşyeha'ya Atıflar*

KİTAP	ATIF SAYISI
1. Şerefüddîn el-Yûnînî (ö. 701/1302), <i>Meşyeha</i>	4
2. İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302), <i>Erbaûn</i>	1
3. Ebû Bekr b. Abdüddâim (ö. 718/1318), <i>Meşyeha</i>	4
4. İbn Cemâa (ö. 733/1333), <i>Meşyeha</i>	28
5. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), <i>Mecmûu fetâvâ ve Erbaûn</i>	12
6. Mizzî (ö. 742/1341), <i>Tehzîbü 'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl</i>	212
7. Muhyiddîn el-Yûnînî (ö. 747/1346), <i>Meşyeha</i>	17
8. İbnü's-Sasrâ el-Beyânî (ö. 766/1365), <i>Meşyeha</i>	4
9. Zehebî (ö. 748/1348), <i>Tezkiretü 'l-huffâz, Siyer, Mu'cemü 'ş-şü'yûh</i>	12
10. Subkî (ö. 771/1370), <i>Mu'cemü 'ş-şü'yûh</i>	11
11. Sehâvî (ö. 902/1497), <i>Büldâniyyât</i>	13
12. Irâkî (ö. 806/1404), <i>Kitâbü'l-Erba'în el-'uş'âriyye</i>	7
13. Fadânî (ö. 1411), <i>el-Ucâle fi'l-ehâdisi'l-müselsele</i>	8
Toplam:	316

Meşyeha'ya yazıldığı 6./12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 7./13. ile 9./15. asırlar boyunca mezkûr eserlerde yoğun bir şekilde atıf yapıldığı görülmektedir. Bu durum eserin iki yüzyıllık süre içerisinde ilim ehline revaçta olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tabloda görüleceği üzere İbnü'l-Buhârî'den aldıkları mesmuâtları aktaran mezkûr isimlerin ekseriyeti kendisine talebelik etmiş önemli hadis hafızları olup telif ettikleri eserlerle iz bırakmış simalardır. Tabloda dikkat çeken bir başka detay ilgili eserlerin ekseriyetinin mu'cem-meşyeha,

erbaûn ve büldâniyyât türünde olmalarıdır. Bu da meşyehanın kaynaklık bakımından kendi literatürü üzerindeki etkisini göstermektedir. Atıf oranlarında ise Mizzî hocasından açık ara en çok ıktibas yapan kişidir. Bunun sebebi bizzat hocası için bir zeyl kaleme almış olması yani esere vukufunun etkisi muhtemeldir. Bununla beraber genel itibari ile yaptığı tahriç çalışmaları ile bilinen ve çalışmada da esas alınan tahriçin sahibi İbnü'z-Zâhirî'nin müstakil eserlerine dair bilgiye sahip olamadığımız için onun İbnü'l-Buhârî'den ne oranda yararlandığı bilinmemektedir. Öte yandan İbnü'l-Buhârî için pek çok müspet sözler serdeden İbn Teymiyye *Mecmûu fetâvâ*'sında *doğrudan* hocasından semâ ettiği hadisleri vermektedir.⁷⁹⁰ Özellikle İrâkî'nin talebelerinin arzusu üzerine âlî isnadlı (on râvili) olup Kütüb-i Sitte'de yer almayan sahîh, hasen ve garîb derecelerindeki kırk rivâyeti bir araya getirdiği *Erbaûn'u*⁷⁹¹ ile İbn Dakîkul'id kendi rivâyeti olan hadislerden dokuz râvili kırk hadisi ihtiva eden *Erbaûn* adlı eserinde⁷⁹² nakillerde bulunmaları İbnü'l-Buhârî'nin âlî isnadlı rivâyetlerine ulema tarafından gösterilen ilgiyi gözler önüne sermektedir.

3. Meşyeha'nın Diğer Eserlerle Mukayesesi

Eserlerin içerik ve kapsamlarına geçmeden evvel çalışma boyunca temas ettiğimiz meşyeha, avâlî ve sebetlerde mukaddimelerin yer almadığı belirtilmelidir. Bu eserler genelde müelliflerin bizzat kendi telifleri olmayıp talebeleri eliyle derlenmeleri, bir nevi icâzetlerini göstermek için hazırlanan sicil kayıtları olmaları gibi sâikler mukaddimelerin yazılmama nedeni olabilir. Mukaddimelerin olmayışı da en azından yedinci asır Dımaşk meşyehalarının bir nevi özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1. Râvi ve Rivâyet Yoğunlukları

Râvî sayısı ve rivâyet oranları, bir eserin ilmî kıymetini değerlendirme açısından önemli bir ölçüttür. Ancak, Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Sebet* adlı eseri, rivâyet aktarımlarından ziyade elde edilen kitap icâzetlerini içermesi bakımından bu değerlendirmeye farklı bir çerçevede dâhildir. Onun 94 hocasından aldığı icâzetlerle 300 kitaba ait muttasıl senedlerini kaydettiği eserindeki hocalarından 7'si hanımdır. 18 hocadan alınan 52 rivâyeti içeren *Avâlî*'sinde ise hanım râvî bulunmaz. Muvâfakât adlı eserinde ise, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'inde* yer alan

⁷⁹⁰ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim, *Mecmû'u fetâvâ*, ed. Abdurrahman Muhammed b. Kâsım (Rabat: Mektebetü'l-Maârif, 2004), 18/87,98, 102, 105, 114, 117.

⁷⁹¹ Ebü'l-Ferec Afîfüddin Muhammed b. Abdurrahman el-Mukrî, *Kitâbü'l-Erbâîn fî'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*, ed. Bedr b. Abdullah Bedr (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1992), 121-123.

⁷⁹² Ebü'l-Feth Takıyyüddin Muhammed b. Ali İbn Dakikul'id, *el-Erbaûne't-tüsâiyyetü'l-isnâd*, thk. Hüseyin Salman Mehdi (Dımaşk: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2012), 37-191.

bazı hadisler, 11 hocadan elde edilen 74 âlî isnad ile aktarılmıştır. Yusuf b. Halil Karaca'nın *Mu'cem'i*, içerisinde 23 hanım ravinin de yer aldığı 430 hocadan toplam 506 hadis ile zengin bir rivâyet malzemesi sunar.

Sadece belirli bir şehirdeki hocaları esas alan İbnü'l-Müferric'in *Meşyehetü'l-Bağdâdiyye*'si 60 hoca (54 erkek, 6 kadın) ve 81 rivâyet; İbnü'l-Harrânî'nin *Avâlî*'sinde ise 8 erkek hocadan 27 rivâyet yer almaktadır. İbn Abdiddâim el-Makdisî'nin bir araya getirdiği *Meşyeha* ve *Avâlî*'si ise toplamda 16 hoca ve 84 rivâyet içermektedir. Zehebî tarafından tahriç edilen Şerefüddîn el-Makdisî'nin *Meşyehetü'l-Mu'cem'im'inde* biri kadın olmak üzere 10 hoca ve 16 rivâyet ile sayısal açıdan düşük kalmaktadır. Öte yandan Ziyâeddin el-Makdisî, Yusuf b. Halil, İbn Hâmil el-Harrânî, İbn Abdiddâim ve İbnü'l-Buhârî'ye ait eserlerde tespit edilen hanım hoca sayısı 65'tir. Bu rakam onların yedinci yüzyıl Dımaşk'ında hadis ilmî geleneği içerisindeki nispeten etkin rolünü gösterir. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*'sında yer alan 27 kadın hoca ile bu alanda öne çıkarken, onu 23 kadın hoca ile Yusuf b. Halil takip etmektedir. Her iki müellifin hoca sayıları karşılaştırıldığında, İbnü'l-Buhârî'nin hanım râvî yoğunluğu açısından daha önde olduğu görülmektedir. Neticede, erkek râvî sayısı bakımından İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sı Yusuf b. Halil'in ardından ikinci sırada yer almakta; ancak kadın râvî yoğunluğu açısından diğer tüm meşyehaların önünde bulunmaktadır. Şimdi ravi ve rivâyet yoğunluklarına bir göz atalım:

Tablo 3.8: Râvi ve Rivâyet Sayıları

Müellif	Eser	Hoca Sayısı	Kitap/Rivâyet Sayısı
1. Ziyâeddîn el-Makdisî	Sebetü'l-Mesmûât	94	300
2. Ziyâeddîn el-Makdisî	Avâlî'l-esânîd	18	52
3. Ziyâeddîn el-Makdisî	Min Avâlî'z-Ziyâ	11	74
4. Yusuf b. Karaca	Mu'cemü's-şüyûh	430	506
5. Reşîdüddîn el-Müferric	Meşyeha	60	81
6. Abdülmün'im b. Hâmil	Avâlî	8	27
7. Ebû Bekr b. Abdiddâim	Meşyehatü ve Avâlîhi	16	84
8. Şerefüddîn el-Makdisî	Meşyeha	10	16

9. Fahr. B. el-Buhârî	Meşyehalar ⁷⁹³	140	1236
		Toplam: 787	Toplam: 2376

3.2. Tertipler

Söz konusu eserlerin iç tertiplerinde hem benzerlikler hem de belirgin farklılıklar göze çarpar. Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Sebet*'i, içeriği itibarıyla diğer meşyehalardan ayrılmaktadır. Bu eser, müellifin hocalarından icâzet aldığı kitapları tanıtmaya amacıyla kaleme alınmış olup, hocaların isim, neseb, künye ve lakapları detaylı şekilde verilmiş; ardından icâzet alınan eserlerin tam ismi (cüz ise sayısını), müellifleri, muttasıl senedler ve kitabı dinleyen diğer kişiler hakkında bilgiler sunulmaktadır. Öte yandan *Sebet*, alfabetik değil, Ziyâ el-Makdisî'nin okuduğu veya işittiği eserlerin kronolojik sırasına bağlı tertip edilmiştir. *Avâlî* adlı eserinde ise müellif, her bab başlığı altında ilgili hocasının kimlik bilgilerini, rivâyetin elde edilmiş şeklini, buluştukları mekânları ve hocasının hocalarını zikretmektedir. Bununla birlikte bab başlıkları hoca esaslı değil, sahâbî râvilerine göre düzenlenmiştir. *Muvâfakât* adlı eserde ise bab başlıkları altında hocanın kimlik ve rivâyet bilgileri verilmiş; hadisler, Ahmed b. Hanbel'in hocalarına göre tasnif edilmiştir. Müellif, ilk olarak Muhammed b. Beşir üzerinden Sa'd b. Vakkâs'a ulaşan isnadı zikreder.

Yusuf b. Halil'in *Mu'cem*'ine ise alfabetik tertip eserin genelinde görülmektedir. Esere ilk olarak Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Mekârim İsfahânî (ö.597/1172) ile başlamış, Yunus b. Ebî'l-Meâlî b. Ebîl-Ferec'den aldığı rivâyetler ile bitirmiştir. Son kısımda ise toplam 24 hanım hocasına yer veren İbn Halil, alfabetik tertip gözetmeden Zeyneb bnt. Abdülvehhâb es-Sâbûnî'den (ö. 588/1192) başlayarak Fatıma bnt. Ensârî (ö. 600/1204) ile eserini sonlandırmıştır. Eserin dikkat çeken özelliği ise rivâyet yönü ağır basan *Mu'cemü'l-hadîs* tarzı eserlerden ziyade hoca merkezli ve kendilerinden bir veya iki hadis nakledilen *Mu'cemü's-şü'yûh* tarzını yansıtmaktadır.

Reşîdüddin b. Müslime ise *Meşyeha*'sında ilk olarak hocalarının isim, neseb, künye, tanındığı lakab, daha sonra da icâzet aldığı yıl ve mekân bilgilerini aktarır. Şehir esaslı (Bağdat) olan bu eserde Reşîdüddîn, alfabetik bir tertip gözetmez. İbn Abdüddâim el-Makdisî'nin tek cilt

⁷⁹³ Çalışmada esas kabul edilen İbnü'z-Zâhirî tarafından tahrîc edilen meşyeha dışında Ali b. Balabân'ın içerisinde hanım râvilerin ağırlıkta olduğu tahrîc çalışması da sayımlara dahil edilmiştir. Rivâyetlerin sayısına dair verilen rakamların tekrarları ile hesaba katıldığı belirtilmelidir. Nitekim İbnü'z-Zâhirî'nin tahrîcindeki rivâyetler tekrarları çıktığında 559'a düşmektedir. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Buhârî, *Meşyeha*, 1972.

halinde neşredilen *Meşyeha* ve *Avâlî*'sine gelince, müellif tanıttığı hocalarını alfabetik bir tertip gözetmemekle beraber hocaların; isim, lakab, neseb bilgileri ile rivâyetleri aldığı yaş ve mekân bilgilerini verir. İbnü'l-Mut'im ismi ile maruf olan ve dönemin muammerûn âlimlerinden Şerefüddîn el-Makdisî es-Salihî ise *Meşyeha*'sında İbn Abdiddâim'in üslubuna benzer bir şekilde hocalarının; isim, neseb, lakab ve künye bilgileri ile kendilerinden hadisleri kırâat ettiği senedleri aktarır. İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sında ise vefat tarihlerine göre bir sıralama yapılmış ve her başlık altında ilgili hocanın isim, neseb, lakab ve mezhep vs. tanıtıcı vasıflarını zikretmektedir. Akabinde ilgili hocasından semâ ettiği ya da icâzet hakkı elde ettiği hadisleri nakletmiş ve tercemelerine verir.

3.3. Biyografi Yazıcılığı

Bazı meşyeha müellifleri, eserlerinde hocalarının hal tercümelerine geniş yer verirken; bazıları ise mesmûât ve icâzet rivâyetlerine odaklanmış, bu nedenle biyografik bilgiler ikincil düzeyde kalmıştır.⁷⁹⁴ Bu başlık altında da mezkûr eserlerin terâcim/biyografilerinin nerede konumlandıkları açıklanacaktır.

Ziyâeddin el-Makdisî *Sebet*'inde daha çok mesmuat ve icâzet hakkı alınılan eserlere yoğunlaşıldığı için hocaların tamamının tercemelerine yer verilmemiştir. Öte yandan mevcut biyografi sahipleri de *Fâide bi-hattı Ziya* başlığı altında muhtasar olarak verilmiştir.⁷⁹⁵ Müellif hocalarının yıl, ay, gün ve hangi gün vefat ettiğini aktarır. Ancak genel olarak hocalarının vefat ettiği yer ve defnedildikleri kabristanlıklar -istisnalar hariç- ve doğumları ile alakalı bilgi vermez.⁷⁹⁶ Bazı terceme örneklerinde de mezkûr hocasının vefat tarihini verirken kendisinden dinlediği bir eseri zikrettiği de olmuştur. Örneğin hicri 600 senesi vefat eden Tac Ali'den bahsederken kendisinden İsfahan'da *Fevâidu'l-Hac* adlı eserin ikinci cüzünün semâ ettiğini not etmiştir.⁷⁹⁷ Daha önceden de bahsedildiği üzere Ziyâeddin el-Makdisî bazı *Faide* başlıkları altında listeler halinde hocalarının ölüm tarihlerini vermesi vefeyât literatürüne kaynaklık etmesi adına önemlidir.⁷⁹⁸ Özetle, müellif hocalarının mezhep, meslek gruplarında dair herhangi bir vermeyip muhtasar bir tanıtım yapmakla yetinir. Ziyâeddin el-Makdisî'nin diğer eseri *Avâlî'l-esânîd* ile Ahmed b. Hanbel'in hocalarına muvâfakât sağladığı rivâyetleri aktardığı

⁷⁹⁴ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye* (Muhakkikin Girişi), 13; Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 626; Taşkın, *Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî'nin el-Mu'cem'üs-Sağır*'i, 42.

⁷⁹⁵ Makdisî, *Sebet*, 61-84-91.

⁷⁹⁶ Makdisî, *Sebet*, 129-150.

⁷⁹⁷ Makdisî, *Sebet*, 100.

⁷⁹⁸ Makdisî, *Sebet*, 70, 98.

Min avâlî'z-Ziya' da herhangi bir terceme olmaması dikkat çeker. İncelediğimiz eserler arasında hoca ve rihle yoğunluğu açısından en hacimli eser olan Yusuf b. Halil'in *Mu'cem*'inde ise hocalarının sadece adı, künye ve nisbelerine dair muhtasar bilgiler verip, biyografileri üzerinde durmamaktadır.

Muhteva ve içerik yönüyle diğer meşyehalardan ayrılan Reşîdüddîn Müferric'in *Meşyeha*'sı (tek bir şehir, tek tahammül sığası, belirli yaş) biyografiler müellife değil muharriç Birzâlî'ye ait olduğu için değerlendirme dışındadır.⁷⁹⁹ Abdülmün'im b. Hamil el-Harranî'nin *Avâlî*'si ile Abdurrahmân b. Meâlî'nin *Meşyehatü'l-Mut'im'in* de ise hocalarının terceme-i hâllerine yer almaz. İbn Abdiddâim'in *Meşyeha*'sı ise genel olarak hocalarının doğduğu yıl ve yer, vefat senesi ve yeri ve defnedildikleri yerlere dair muhtasar bilgilerdir.⁸⁰⁰ Özetle, Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Sebet*'i ile İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha*'sı biyografik yoğunluk açısından diğer eserlerin önündedir. İki eser özelinde ise, Ziyâeddin el-Makdisî eserdeki hocalarının 1/3'nin tercemesini verirken; İbnü'l-Buhârî iki hocası dışında bütün hocalarının biyografilerini verir. Neticede, İbnü'l-Buhârî hocalarının mesmûât ve icâzetleri yanında onların teracimlerine ağırlık vermesi yönüyle diğerlerinde ayrılır.

3.4. Rihleler

Rihleleri ile öne çıkan Ziyâeddin el-Makdisî'nin ilmî hasılasının izlerini üç eserinde de görmek mümkündür. Hangi mekân ya da kurumlarda icâzet aldığına dair bilgi vermediği Sebet'ine bakıldığında İsfahan, Bağdat, Hemadan, Nîşâbur, Merv, Herat-Herevî, Nîşâbur, Bağdat, Şehristânî ve Harran gibi dönemin rihle rotalarına yolculukları görülür. Yine semâ mekânlarına dair detay bilgi vermediği diğer bir eseri Muvâfakat da farklı olarak Kahire'ye seyahat etmiştir. *Avâlî'l-esânîd'deki* rihle ve semâ mekân yoğunluğuna bakılacak olursa, diğerlerine nispeten detay bilgiler göze çarpar. Öte yandan üç eserde de Bağdat, İsfahan ve Nîşâbur'un ortak olması müellifin merkezi rihle rotalarını gösterir.

Rihle ve özellikle detaylı semâ-icâzet mekânlarını kaydetme yönüyle ön plana çıkan ve diğer eserlerden bariz bir şekilde ayrılan Yusuf b. Halil Karaca ve eserine ayrı değinmek gerekir.

⁷⁹⁹ Birzâlî bir nevi rical ilmîndeki derinlik ve uzmanlığını bu eserde hissettirmiştir. Hemen hemen her başlık altında müellifin hadis rivâyet ettiği ilgili hocasının biyografisini veren müellifi diğerlerinden ayıran sâik ise standart olarak doğum ve vefatlarına dair bilgilerin dışına çıkmasıdır. Nitekim İbnü'l-Müferric'in hocalarının ilmî uzmanlıklarını, kimlerden hangi rivâyet ya da eserleri semâ etikleri, mezheb ve meslek bilgileri, ahlaki ve ilmî üstünlüklerine dair bilgiler verip son olarak vefat tarih ve kabristanlık notu düşer. Ayrıntı için bk. İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 34, 38, 42, 46, 55, 56, 109.

⁸⁰⁰ Birzâlî, *Meşyeha*, 58, 66, 68, 76, 86, 93, 95, 97.

İbn Halil, gittiği şehirlerin her bir köşesinde aldığı rivâyetleri aktarmadan önce isnad aralarında İsfahan, Bağdat, Basra, Kudüs, Hicaz (Mekke, Medine, Uhud, Makam-ı İbrahim), Beyrut, Dimaşk, Harbiyye, Şam, Mısır, Nişâbur ve Yemen gibi pek çok muhitin kaydını titizlikle vermektedir. Öte yandan bu şehirlerde de ev, saray, mescid, makam ve ribatların kayıtları da bir hayli fazladır.

Meşyeha müelliflerinden bazıları, eserlerini tek bir şehir etrafında kurgulayarak diğerlerinden ayrılır. Örneğin, İbnü'l-Müferric'in *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye* adlı eseri, isminden de anlaşılacağı üzere Bağdat; İbn Hâmil el-Harrânî'nin *Avâlî*'si Mısır, İbn Abdiddâim'in *Meşyeha* ise Dimaşk'a yönelik bir derleme olup, her biri yalnızca ilgili şehirle sınırlıdır. Şerefüddîn el-Makdisî'nin *Meşyeha*'sı ise hiçbir mekân ya da rihle bilgisi vermediği için değerlendirme dışındadır. Özetle, mezkûr eserler içerisinde rihle ve ders mekânlarında dair en çok kayıt düşen Yusuf b. Halil'i İbnü'l-Buhârî ve Ziyâeddin el-Makdisî takip eder. Ayrıca, müelliflerin rihle yaptıkları güzergahların aynı istikamette olması yedinci asır Dimaşk muhaddislerinin ilmî tahsillerinde birbirlerinden etkilendiklerini düşündürür.

3.5. Rivâyet Lafızları ve İsnad Yapıları

Rivâyetten nakil dönemine geçiş ile artık kitaplardan naklinin yaygınlaştığı yıllara denk gelen hicri altı ve yedinci asır meşyeha müelliflerinin ilmî geleneği devam ettirerek kimi zaman rihle, kimi zaman da kendi şehirlerindeki hocalarının yanına giderek birçok rivâyeti semâ etmişlerdir. Ancak bu asır, hadis tarihînin genel seyrine uygun olarak semâ ve kırâatin yanında icâzet ve mükâtebenin de yaygın olduğu bir dönemdir. İbnü'l-Buhârî ile İbnü'l-Müferric'in *Meşyeha*'larındaki icâzet ve mükâtebe ile alınan pek çok rivâyet bu bilgileri teyit etmektedir. Bunun yanı sıra Ziyâeddin el-Makdisî, Yusuf b. Halil, İbn Abdüddâim, İbn Hâmil el-Harrânî ve Şerefüddîn el-Makdisî'nin eserlerindeki hadis tahammül sîgalarının semâ ve kırâat merkezli olmaları da 7./13. yüzyıl içerisinde hadis tahammül yollarından semâ ve kırâatin rivâyet dönemindeki gibi revaçta olduğunu gösterir. Bu eserlerdeki rivâyet terkipleri ağırlıklı olarak *ahberenâ...kırâaten/ aleyh* ya da *bi kırâati aleyye ve nahnu nesma* şeklinde.

İncelemesi yapılan avâlî, muvâfakat ve avâlî'l-esânid türü eserler mu'cem-meşyeha literatürünün alt nevileri olsalar da isimlerden anlaşıldığı üzere müellifleri tarafından âlî isnadlı rivâyetleri merkeze alarak telif edilmiştir. Bu da mu'cem-meşyehaların âlî isnad ile yakın irtibatı açısından önemlidir. Bu minvâlde, Ahmed b. Hanbel'in bazı hadislerine muvâfakat ile ulaşan Ziyâeddin el-Makdisî'nin eseri kıymetlidir. Eserin isnad yapısı genelde *südâsiyyât* yani

H. Peygamber'le son râvî arasında altı râvî bulunan tariklerle ilgili hocalara muvâfakât sağlanmıştır. Ancak buradaki isnadın sayısının azlığı ile mezkûr rivâyetin genelindeki râvî sayısı karıştırılmamalıdır. Ziyâeddin el-Makdisî'nin diğer eseri *Avâlî*'sindeki isnad yapılarına bakıldığında ise *sübâiyyât* yani yedi râvî ile rivâyet edilen hadislerden müteşekkildir. Hicri altı ile yedinci asrın ilk çeyreğinde yaşayan Ziyâeddin el-Makdisî'nin *sübâiyyât* yapılı hadislerden oluşan bir eser telif etmesi onun âlî isnadlı rivâyetlere sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim kendisi ile aynı zaman diliminde yaşamış olan 648/1250 vefatlı Yusuf b. Halil'in *Mu'cem*'indeki hadisler en âlî *uşâriyyât* yapılıdır.

Meşyehatü'l-Bağdâdiyye müellifi İbn Müferric'in eseri erken yaşta mükâtebe yoluyla elde ettiği *sümâniyyât*,⁸⁰¹ *tüsâiyyât*,⁸⁰² yapılı âlî isnadlı rivâyetleri içermesi ile dikkat çeker. Ancak, Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Avâlî*'sine mukayese edildiğinde eserdeki rivâyetler nâzil kalmaktadır. İbn Hâmil'in *Avâlî'si ise tüsâiyyât*,⁸⁰³ *uşâriyyât*⁸⁰⁴ yapılı hadisler yer almasına rağmen kendisinden daha sonra yaşayan İbnü'l-Buhârî âlî isnadlı rivâyetleri ile İbn Hâmil'i yakalar. Burada da muammer olgusu devreye girmektedir. Nitekim İbnü'l-Buhârî kendisinden önce doğup daha sonra vefat etmekle beraber yirmi yıl fazla yaşamıştır. İbn Abdiddâim'in *Meşyeha*'sı ise *tüsâiyyât*⁸⁰⁵ ve *uşâriyyât*⁸⁰⁶; *Avâlî* adlı eserinde ise isnadlar genel itibari ile *tüsâiyyât* yani içerisinde dokuz râvinin yer aldığı senedlerden oluşmaktadır.⁸⁰⁷ Dokuz râvili isnadlara sahip olması ise yaşadığı yedinci ve sekizinci asrın ilk çeyreğine denk gelmesi hesaba katıldığında onun âlî isnadlı rivâyetlere sahip olduğunu gösterir. *Meşyehatü'l-Mut'im* müellifi Şerefüddîn el-Makdisî'nin eserindeki isnad yapısı ise *tüsâiyyât*⁸⁰⁸ ve *uşâriyyât*⁸⁰⁹ ağırlıktadır. Genel itibari ile eserlerdeki isnadların âlî isnad açısından râvî sayıları dokuz ve onlu râvî sayısına sahip iken İbnü'l-Buhârî eserinde bulunan birçok *sümâniyyât* yapılı rivâyetleri ile kendisinden yarım asır önce vefat etmiş amcası Ziyâeddin el-Makdisî'den sonra çağdaşlarının önünde yer almaktadır. Bu mukayeseler de İbnü'l-Buhârî ve eserinin dönemi ve sonrasında neden pek çok ilgiye mazhar olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca, söz konusu eserlerin içerik

⁸⁰¹ İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 76, 94.

⁸⁰² İbnü'l-Müferric, *Meşyehatü'l-Bağdâdiyye*, 39.

⁸⁰³ Harrânî, *Avâlî*, 32, 41, 60.

⁸⁰⁴ Harrânî, *Avâlî*, 47.

⁸⁰⁵ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 27, 34, 38, 73, 79.

⁸⁰⁶ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 30, 45, 50.

⁸⁰⁷ Birzâlî, *Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim*, 108, 109.

⁸⁰⁸ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, 50, 54.

⁸⁰⁹ İbnü'l-Mut'im, *Meşyehatü el-Mut'im*, 60, 63.

itibarıyla âlî isnadlı rivâyetlere odaklanması, meşyeha literatürünün telif gerekçelerinden biri olan bu tür rivâyetlerin kayda geçirilmesi amacını da açık biçimde teyit etmektedir.

3.6. Medâr (Ortak) Râviler

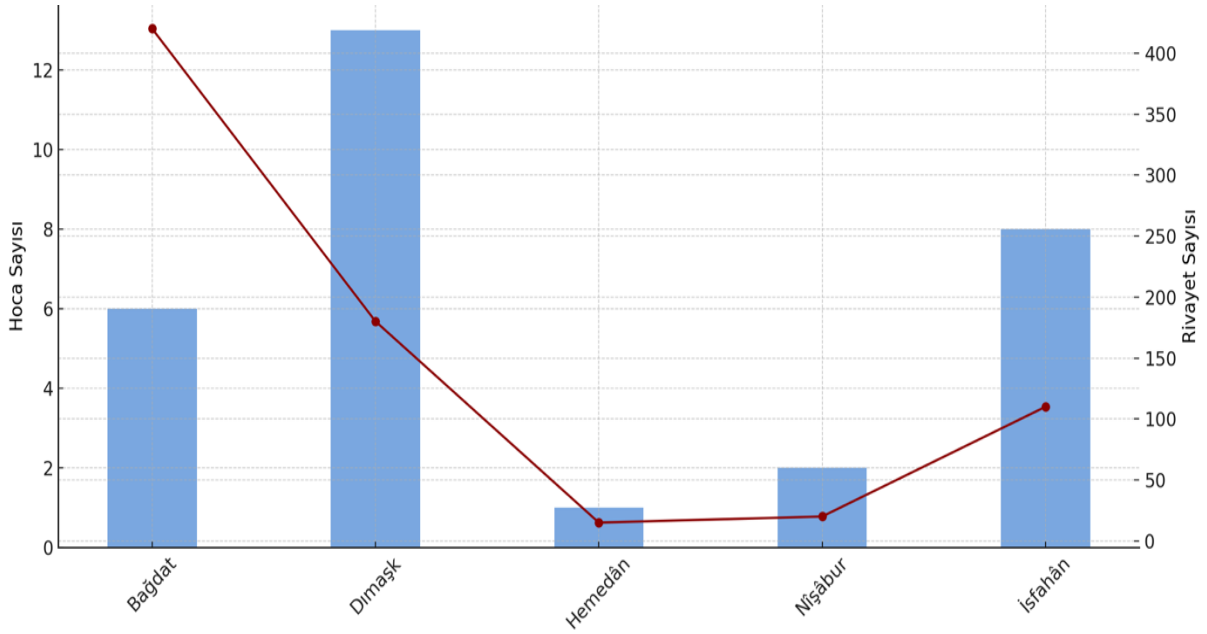
“Medâr” (ortak) ifadesiyle, meşyeha sahiplerinin söz konusu yüzyılda en çok rihle yaparak hadis veya kitap ahzettikleri hocalar kastedilmektedir. Bu bağlamda ilgili hocaların tespitiyle hicrî yedinci (XIII.) yüzyılda başta Dimaşk olmak üzere rihle güzergâhında yer alan ilim merkezlerinde otorite kabul edilen şahsiyetlerin bu edebî metinler üzerinden belirlenmesi hedeflenmektedir. Böylece bu hocaların dönemin entelektüel iklimindeki konumları ortaya konulacak; ayrıca rical ve tabakat literatürüne yönelik yeni veya teyit edici veriler elde edilecektir. Son olarak dönemin ilmî geleneği içerisinde özellikle ortak icâzet alınan hanımları yerinin tespiti de meşyehalardaki kayıtlar ile sağlanacaktır. Tespit edilen mezkûr isimlerin öncelikli olarak tablo halinde isimleri verilecek akabinde şehirlere göre dağılımlarına dair yüzdeler bir veri analizi aktarılacaktır:

Tablo 3.9: Medâr (Ortak) Hocalar

No	Râvi İsmi	Şehir	Geçtiği Kitaplar	Rivâyet Sayısı
1	İbn Taberzed	Bağdat	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî c. Sebet	315
2	Hanbel b. Abdullah er-Rusâfî	Bağdat	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	104
3	Muhammed b. Nasr es-Saydalânî	İsfahân	a. Avâli'l-esânîd b. Muvâfakatü'z-Ziyâ c. Mu'cem, İbn Halil d. Meşyehatü'l-Buhârî	96
4	Davud b. Ahmed el-Melâib	Dimaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	41
5	Hızır b. Kâmil	Dimaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	23
6	İbn Sasrâ, Mahfûz	Dimaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî c. Meşyehatü Abdüddâim	21
7	İbn'ül-Horestânî	Dimaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	17
8	Ziyâeddin el-Makdisî	Dimaşk	a. Meşyehatü'l-Buhârî b. Meşyehatü Abdüddâim	16
9	Ni'met bnt. Yahya Dimaşkî	Dimaşk	a. Meşyehatü'l-Buhârî b. Mu'cemü's-Şüyûh, Karaca	13
10	İbn Kudâme el-Makdisî	Dimaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî c. Meşyehatü Abdüddâim d. Meşyehatü'l-Mut'im	12
11	Galib b. Abdülhâlik ed-Dimaşkî	Dimaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	12

12	Zeyneb bnt. Ümmü'l-fadl ed-Dımaşkî	Dımaşk	a. Meşyehatü'l-Buhârî b. Mu'cemü's-Şüyûh, Karaca	9
13	Ebû'l-Müneccâ b. Lettî	Bağdâd	a. Meşyehatü'l-Buhârî b. Meşyehatü Abdüddâim c. Meşyehatü'l-Mut'im	8
14	Zâhir es-Sekafî	İsfahân	a. Avâli'l-esânîd b. Mu'cem, İbn Halil c. Meşyehatü'l-Buhârî	7
15	Zeyneb bnt. Abdurrahman	Nişâbur	a. Meşyehatü'l-Buhârî b. Sebetü mesmûâtî	6
16	Esad b. Mahmûd b. Halef el-İclî	İsfahân	a. Avâli'l-esânîd b. Muvâfakatü'z-Ziyâ c. Mu'cem, İbn Halil d. Meşyehatü'l-Buhârî	5
17	Kerîme bnt. Abdülvehhâb	Dımaşk	a. Meşyehatü el-Mut'im b. Meşyehatü'l-Buhârî c. Mu'cemü's-Şüyûh, Karaca	5
18	Yusuf b. Kâmil el-Bağdâdî	Bağdâd	a. Sebet b. Mu'cem, İbn Halil	4
19	İbn Ebî's-Sagr	Dımaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	4
20	Afife bnt. Abdullah Fârfâniyye	İsfahân	a. Meşyehatü'l-Buhârî b. Sebetü mesmûâtî	3
21	Aişe bnt. Ma'mer Abdülvâhid	İsfahân	a. Meşyehatü'l-Buhârî b. Sebetü mesmûâtî	3
22	Berekât b. İbrahim	Dımaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	3
23	Müeyyed b. Muhammed	Nişâbur	a. Avâli'l-esânîd b. Meşyehatü'l-Buhârî	2
24	Davud b. Ma'mer	İsfahân	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	2
25	Said b. Rûh es-Salihânî	İsfahân	a. Sebet b. Avâli'l-esânîd	2
26	Yahya b. Mahmud b. es-Sekafî	İsfahân	a. Muvâfakatü'z-Ziyâ b. Mu'cem, İbn Halil	2
27	Ebû'l-Ferec b. Cevzî	Dımaşk	a. Mu'cem, İbn Halil b. Meşyehatü'l-Buhârî	2
28	Zeyneb bnt. Abdülvehhâb	Bağdâd	a. Meşyehatü'l-Bağdâdiyye b. Mu'cemü's-Şüyûh, Karaca	2
29	Dürre bnt. Osman b. Mansur	Bağdâd	a. Sebetü mesmûâtî b. Meşyehatü'l-Buhârî	2
30	Fâhite bnt. Ebî'l-Alâî	Hemedân	a. Sebetü mesmûâtî b. Meşyehatü'l-Buhârî	2

Grafik 3.2: Medâr Râvilerin Bölgelere Dağılımları

4. Değerlendirme

Hicri yedinci asır Dimaşk’inde telif edilen mu‘cem-meşyeha, sebet ve avâlîler ile alakalı genel bir mukayese yaptığımız bu bölümde mezkûr eserlerin ortak yönleri müelliflerinin hocalarından icâzet ve mesmûatlarını kitap/rivâyetlere göre eserlerini tertip etmeleridir. Bu eserler müelliflerinin ilmî tahsillerinin hangi aşamalardan geçtiği ve klasik dönemde bir âlimin nasıl yetiştiğine dair önemli anekdotlar sunmaktadır.

İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’sı ile mezkûr eserler karşılaştırıldığında ise içerisindeki rivâyet yoğunluğunun yanı sıra *sümâniyyât*, *bedel*, *muvâfakât* ve *musâfahât* gibi âlî isnad türü rivâyetlerin zenginliği, hanım hocalarının yoğunluğu gibi sâikler eseri, özelde de İbnü’l-Buhârî’nin ulema ağı ve entelektüel kimliğini öne çıkarmaktadır. Eserin olumsuz yönü Yusuf b. Halil’in *Mu‘cem*’inde hadis aldığı mekânları vermedeki titizlik ve yoğunluğunun İbnü’l-Buhârî’nin eserinde yüzeysel kalmasıdır. Bunun yanı sıra, râvi/hoca yoğunluğu açısından İbn Halil’in *Mu‘cem*’inin İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’sından fazla olması da diğer bir olumsuzluk olarak gözüксе bile aslında hoca sayısındaki fazlalık rivâyet sayısına aynı oranda yansımamaktadır. Yusuf b. Halil 430 hocasından bir ya da iki nakil ile toplam 506 hadis; İbnü’l-Buhârî ise 140 hocasından tekrarları ile 1236 hadis rivâyet etmiştir.

Mezkûr eserlerdeki tespitimize göre 787 hoca/râvinin zikredilmesi dönemin entelektüel ortamı için önem arz etmektedir. Bu sayı altı ve yedinci asır içerisinde Dimaşk merkezli çevre

beldelerde başta hadis rivâyet geleneği olmak üzere ilmî üretim ve kültürel faaliyetlerin devamlılığını gösterir. Nitekim ilgili asırlar önceden de temas edildiği üzere savaş ve kıtlığın yanında siyasî-içtimai sıkıntılara tanıklık etmesine rağmen İslam topraklarında ilmî ağın kopmadığına gösterir. Öte yandan tespitlerimiz neticesinde otuz kadar erkek ve hanım medâr râvinin toplandıkları ilmî çevrelerin Dımaşk, İsfahan ve Bağdat gibi şehirlerde olması da neden buralara çokça rihle yapıldığını açıklar. Özellikle medâr râviler arasında tarih ve tabakat literatüründe isimlerine sıkça rastlanan simaların dışında, bilinmeyen bazı simaların tespit edilebilmesi, mu‘cem-meşyeha türü eserlerin bu türden isimleri gün yüzüne çıkarmada potansiyelini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Tablo 3.10: Mu‘cem-Meşyehaların Karşılaştırması

Eser	Müellif	Tertip Sistemi	Şeyh/Râvi Sayısı	Rivâyet Sayısı	Rihle Yoğunluğu	Biyografi Yoğunluğu	İç Düzen	Âli İsnad	Tahammül Yöntemi
Sebet	Ziyâ el-Makdisî (ö.643/1246)	Hoca+Kitap	94	300	Fazla	Az	Alfabetik değil	Südsâiyyât	Sema+Kırâat+Münâvele
Avâlî'l-esânîd	Ziyâ el-Makdisî	Hoca+Rivâyet	18	52	Fazla	Yok	Alfabetik değil	Südsâiyyât	Sema+Kırâat
Avâlî Ziyâeddin	Ziyâ el-Makdisî	Hoca+Rivâyet	11	74	Fazla	Yok	Alfabetik değil	Südsâiyyât	Sema+Kırâat
Mu‘cemü’ş-şüyûh	Yusuf b. Halil (ö. 648/1250)	Hoca+Rivâyet	430	500	Fazla	Az	Alfabetik	Uşâriyyât	Sema+Kırâat
Meşyehatü'l-Bağdâdiyye	İbnü'l-Müferric (ö. 650/1252)	Hoca+Rivâyet+Şehir	60	81	Bağdat	Muharrice ait	Alfabetik değil	Sümâniyyât	Mükâtebe
Avâlî İbn Hâmil	İbn Hâmil (ö.671/1273)	Hoca+Rivâyet	8	27	Mısır	Yok	Alfabetik değil	Tüsâiyyât	Sema+Kırâat
Meşyeha	Fahr b. el-Buhârî (ö. 690/1291)	Hoca+Rivâyet	140	1236	Fazla	Fazla	Vefat esaslı	Sümâniyyât	Semâ+Kırâat+İcâzet+Mükâtebe
Meşyeha	İbn Abdiddâim (ö. 718/1318)	Hoca+Rivâyet	16	84	Dımaşk	Az	Alfabetik değil	Tüsâiyyât	Sema+Kırâat
Meşyeha	Şerefüddin el-Makdisî (ö. 719/1319)	Hoca+Rivâyet	10	16	???	Yok	Alfabetik değil	Tüsâiyyât	Sema+Kırâat

SONUÇ

Mu‘cem-meşyeha türü eserler isim, yapı ve muhteva açısından zamanla değişim gösterse de önemini korumuştur. Hadis âlimleri mesleki hünelerlerini/marifetlerini sergiledikleri ve ilmî kariyerlerinin semeresi olan bu eserleri çoğu zaman salt seyahatname yazımı yerine tercih etmişlerdir. Öte yandan İslam dünyasında özellikle hicri yedinci yüzyıl Dımaşk’inde bu edebî türün önemli bir yeri vardır. Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla 86 muhaddise ait bu tür 97 eserin varlığı, bu yüzyıldaki meşyeha yazımının yoğunluğunu gösterir. İşte bu çalışmada, özelde dönemin öne çıkan meşyeha sahibi müelliflerinden İbnü’l-Buhârî’nin hadis ilmindeki konumu, genelde ise yedinci asır Dımaşk’ında hadis öğrenimi ve aktarımının nasıl bir zeminde sürdürüldüğü ortaya konulmuştur. Çalışmanın bulguları şu ana hatlar üzerinden özetlenebilir:

Kaynaklarda İbnü’l-Buhârî için Ali b. Balabân ve İbnü’z-Zâhirî tarafından tahrîç edilen iki farklı meşyeha tespit edilmiştir. Ancak İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyeha*’sı denildiğinde, genellikle İbnü’z-Zâhirî’nin tahrîci dikkate alınmalıdır. Bir başka husus, literatürde rastlanılan *Meşyeha*’daki hoca sayısı ile alakalı ihtilaflardır. *Meşyeha*’daki hoca sayısına dair 50, 71 ve 200 gibi farklı rakamlar zikredilmektedir. Ancak İbnü’l-Buhârî’nin eserde başlık ve biyografileri verilen 71 hoca dışında icâzet ve mükâtebe ile hadis aldığı 33 hocası daha vardır. Ayrıca, Ali b. Balabân’ın tahrîç ettiği eserdeki hanım râvilerin eklenmesi ile nihayetinde İbnü’l-Buhârî’nin toplam hoca sayısının 127 olduğu tespit edilmiştir.

Mu‘cem-meşyehalar tarih ve terâcim eserlerindeki sınırlı/yüzeysel bilgilerin aksine bir muhaddisin ilim tahsiline dair kapsamlı anekdot sunmaktadır. Bu edebî metinler, bir muhaddisin bulunduğu semâ meclisleri ve üstlendiği görevleri, hoca/râvi biyografileri, ilk semâ yaşı, bir şehre ne zaman giriş-çıkış yaptığı, seyahat nedeni, kimlerden ders dinlediği, rihlelerin yoğunlaştığı/azaldığı yıllar, ömrünün ne kadarını rihlelere vakfedip ne tür zorluklarla karşılaştığına dair okuyucuya çeşitli nüanslar sunmaktadır. Örneğin, Ziyâeddîn el-Makdisî *Sebet*’inde, İsfahan’daki hastalığı nedeniyle Dımaşk’a geri dönmek zorunda kalması ve Bağdat’ta, ölüm döşeğindeki hocası Zahir b. Ahmed es-Sekâfî’yi yalnızca ziyaret edip ders almaktan vazgeçtiğine dair bilgiler yer alır. Öte yandan meşyehalar tarih ve terâcim eserlerindeki eksik ya da hatalı bilgileri de tashih etmektedir. İbnü’l-Buhârî’nin ilk rihlesinin Kudüs’e değil, 610/1214 yılında Humus ve Mısır’a olduğunu belirlemek, satır arası bilgilerden hareketle bu eserlerin sağladığı önemli verilerden biridir. Ayrıca İbnü’l-Buhârî’nin doğum tarihine dair rical kitaplarındaki ihtilaf meşyehalara müracaatla çözülebilir. Nitekim Şerefüddîn

el-Yûnînî *Meşyeha* 'sında hocası İbnü'l-Buhârî'nin doğum yılına ilişkin bizzat kendi beyanını aktarmış ve böylece bu belirsizliği ortadan kaldırmıştır. Yine bu okumalar, dönemin hadis ders meclis ve yapılarına dair fikir sunmaktadır. Dönemin çokça rihle yapan hadis âlimlerinden Yusuf b. Karaca'nın *Mu'cem* 'indeki Mescid-i Haram, Makâm-ı İbrâhîm, Arafat, Hira, Mina dışında saray ve ev dersleri ile İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'sında yer alan Dımaşk Kalesi, Kasiyûn Dağı ve birçok ev dersine dair düşülen kayıtlar, ilgili bu dönemde medrese, mescid, cami ve dârülhadis dışındaki serbest ilim halkalarının varlığını teyit etmektedir.

İbnü'l-Buhârî'nin hadis rivâyet ettiği hocaları arasında İbn Taberzed, Hanbel b. Abdullah ve Zeyd b. Hasan el-Kindî isimler öne çıkmaktadır. Özellikle, İbn Taberzed'den İbnü'l-Buhârî dışında Ziyâeddîn el-Makdisî ve Yusuf b. Karaca'nın da rivâyette bulunmaları onun döneminin önde gelen muhaddislerinden biri olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Buhârî, mezkûr hocalarından hadis rivâyeti ile yetinmemiş, aynı zamanda birçok eserin icâzetini de almıştır. Öte yandan hocalarıyla olan ilmî ilişkileri bağlamında dikkat çeken bir diğer husus, İbnü'l-Buhârî'nin rivâyetlerinin büyük bir kısmını Dımaşklı âlimlerden semâ yoluyla almış olmasıdır. Bu durum, Dımaşk'ın ilgili dönemdeki ilmî canlılığını ve şehirdeki muhaddislerin hadis aktarımındaki etkilerini ortaya koymaktadır.

Çalışmada meşyeha müelliflerinin yedinci (13.) asırda icâzet ve mükâtebe yöntemleri ile hadis rivâyetine yoğun ilgi gösterdikleri tespit edilmiştir. Ancak bu tahammül yollarını genellikle rihle yapmadan âlî isnadlı rivâyetlere ulaşmak için tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Müferric *Meşyeha* 'sını rihle yapmaksızın Bağdatlı hocalarından icâzet ve mükâtebe ile elde ettiği hadislerden derlemesi yanında İbnü'l-Buhârî'nin icâzet ve mükâtebe ile İsfahan, Nîşâbur ve Bağdat'taki birçok muhaddisten hadis alması bunu doğrulamaktadır. Özellikle İbnü'l-Buhârî'nin mükâtebe ile elde ettiği birçok hadis için *Dünyada ondan rivâyet etmekte tek oldum* ve *Yeryüzünde benden başka ondan rivâyet eden kimse yoktur* gibi beyanları yedinci asır Dımaşklı muhaddisler için bu tahammül yollarının âlî isnadlı hadislerle ulaşmada önemli birer vasıta olduğunu gösterir. Ayrıca İbnü'l-Buhârî'nin mükâtebe ile en çok hadis aldığı hocalarının İsfahanlı olması ise Dımaşk-İsfahan hattında yedinci asır özelinde yazışmaların varlığını göstermektedir.

Çalışmada incelenen mu'cem-meşyehalar arasında, Ziyâeddîn el-Makdisî'nin *Sebet* adlı eseri dışındaki incelenen tüm eserler rivâyet merkezlidir. Söz konusu durum, kitap naklinin yaygınlık kazandığı muahhar dönemde dahi hadis rivâyetinin muhaddisler nezdindeki önemini

koruduğunu ve rivâyet geleneğinin fiilen devam ettiğini doğrulamaktadır. Bu meyanda, mu‘cem-meşyehaların yalnızca ilmî temasları belgelemekle kalmayıp, aynı zamanda rivâyet zincirinin sürekliliğini sağlama vazifesini üstlendiklerini göstermektedir. Öte yandan mütekaddim dönem sıkça tesadüf edilen bir hadisi birden fazla hocadan dinleme ameliyesi bu dönemde de görülmektedir. Ziyâeddîn el-Makdisî *Avâlî*’sinde geçen bir rivâyeti Bağdat’ta Abdurrahman el-Umrî ve Ebû’l-Ferec Abdurrahman’dan; Kahire’de Ebû’l-Hasan Âlî b. Hamza’dan kırâat ile almıştır. İbnü’l-Buhârî’de *Meşyeha*’sında en fazla rivâyeti bulunan İbn Taberzed’den erken yaşlarda dinlediği hadisleri ileriki zamanlarda Bağdat’ta da tekrar dinlemesi ile Zeyd el-Kindî’den ilki beş, ikincisi sekiz yaşında Dimaşk’ta semâda bulunduğuna dair hadisleri rivâyet etmesi örnek olarak verilebilir.

İbnü’l-Buhârî’nin rivâyet geleneğine uygun olarak hoca seçiminde oldukça titiz davrandığı tespit edilmiştir. Nitekim hocaları olan bu muhaddisler çok hadis nakli, eser telif ve icâzeti, halka kurmaları, çokça rihle yapmaları, âlî isnadlı eser ya da rivâyetlere sahip olmaları ile temayüz etmişlerdir. Ayrıca İbnü’l-Buhârî’nin hocaları muhaddis kimlikleri yanında fakih, sûfî-zâhid ile dil ve kırâat ilmi uzmanlık alanlarıdır. Bu hadis alimleri, ilmî tahsilleri yanında imam, vaiz, kâtib, müftü, kadı, müderris, şeyhülislam ve tüccarlık ile geçimlerini sağlamışlardır. Kâdılıkudâtık, şeyhülislam ve müftülük gibi özellikle idari işlerde bulunmaları hem İbnü’l-Buhârî’nin hem de hocalarının siyasî elitler (havâs) ile yakın ilişkiler kurduklarını gösterir. İbnü’l-Buhârî’nin hocaları olan mezkûr âlimlerin mezhepsel kimlikleri ise Hanbelî 34; Şafîî 11; Mâlikî 5; Hanefî 4 kişidir. İbnü’l-Buhârî’nin Hanbelî-Şâfîî çekişmelerine rağmen farklı mezheplere mensup râvilerden semâda bulunması, onun mutaassıp bir muhaddis olmadığını göstermektedir.

Dimaşklı muhaddislerin dışarıya yaptıkları rihlelerde en çok tercih ettikleri ilim merkezleri İsfahan, Bağdat ve Mısır olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu muhaddisler çeşitli beldelere gitmeden önce ilk olarak şehir içerisinde rihle yapıp önemli isimlerden hadis dinlemişlerdir. Nitekim İbnü’l-Buhârî, İbnü’l-Müferric ve Yusuf b. Karaca’nın eserlerinde Dimaşk’a ait birçok cami ve medrese kaydının yer alması kanaatimizi doğrulamaktadır. Öte yandan bu yüzyılda muhaddislerin Dimaşk’a yoğun ilgi gösterdikleri satır aralarından okunmaktadır. Nitekim Ziyâeddîn el-Makdisî’nin *Avâlî*’si, Yusuf b. Halil’in *Mu‘cem*’i, İbn Abdiddâim ve İbnü’l-Buhârî’nin *Meşyehalarında* yer alan *Şeyhimiz Dimaşk’a geldi* ve *Bağdat’tan bize geldi* gibi satır arası kayıtlar, Dimaşk’ın bu yüzyılda ehli hadisin yöneldiği medâr şehir hüviyetinde olduğunu göstermektedir.

Meşyeha sahiplerinin yedinci asır özelinde âlî isnadlı rivâyetleri toplama noktasında ilgili oldukları eserlerine belirgin bir şekilde yansımaktadır. Nitekim Ziyâeddin el-Makdisî ve Muhammed Hâmil el-Harrânî'nin mesmû'âtları içinde yalnızca âlî isnadlı rivâyetleri derlemek amacıyla avâlîler kaleme almaları bunu teyit etmektedir. Bu eserler arasında İbnü'l-Buhârî'ye ait olan *Meşyeha* ise özel bir konumda değerlendirilmelidir. Zira eserin tekrar rivâyetler hariç, 559 rivâyetten 355'inin âlî isnadlı hadisler ve bu tür isnadlarla ilişkilendirilebilen muvâfakat, bedel müsâvât ve musâfaha gibi pek çok farklı rivâyet türüyle zenginleştirildiği görülmektedir. Meşyeha'daki en âlî rivâyet sümâniyyât, en nâzil rivâyet ise on beş râvi ile aktarılmaktadır. Özellikle sümâniyyât yapıları hadisler, eserin değerini artıran önemli bir unsurdur. Nitekim İbnü'l-Buhârî'nin hocası İbnü'l-Cevzî'nin *Meşyeha* 'sında en âlî isnadlar tûsâiyyât yapıları olarak nakledilmiştir. Bunun yanı sıra, İbnü'l-Buhârî'nin kendisinden önce yaşamış olan Nesâî'nin *es-Sünen* 'inde on râvi ile nakledilen bir hadisi, on bir râvi ile rivâyet ederek bir anlamda ravi sayısı bakımından onu yakalaması, *Meşyeha* 'nın ilmî değerini artıran bir husustur.

Meşyehalar muhteva açısından “rivâyetleri merkeze alan: mu‘cemü'l-meşyehatü'l-hadis”, “biyografileri merkeze alan: meşyehatü'ş-şüyûh” ve “rivâyet ve biyografileri merkeze alan: memzûc (hadis-şüyûh)” şeklinde üçe ayrılmaktadır. İbnü'l-Buhârî'nin eseri ise “memzûc (hadis-şüyûh)” kısma dahil etmek yerinde olacaktır. Nitekim rivâyet ve biyografi açısından diğer meşyehalarla kıyaslandığında İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'sı daha zengindir. Eserdeki biyografiler de belli bir üslupla verilmektedir. O, ilgili hocasının doğum tarihi yanında vefatı hakkında; yıl, ay, gün, şehir, namaz kılınan cami ve kabristanlık yanında cenazeye katılanlara kadar bilgi aktarmaktadır. Öte yandan bazı biyografilerin sonunda yer alan *Mısır'da İbn Rifa'a'dan son rivâyet eden idi* ile *Dedesî Ebû Tâhîr es-Silefî'den hadis dinleyen son kişi idi* şeklinde yer alan anekdotlar bir nevi âlî isnadlı bu hocalardan neden hadis alındığını açıklamaktadır.

Meşyeha'da *mükâtebe* ile nakledilen hadislerin *icâzet* ile kullanılmaması/kayıtlanmaması bu tür rivâyetlerin icâzet kapsamında mı yoksa yalnızca bir yazışma olarak mı değerlendirilmesi gerektiği yönünde bir tavzihi gerektirmektedir. Kanaatimizce *mükâtebe* ile alınan hadisler icâzete hamledilmelidir. Nitekim *Meşyeha* 'da sıkça rastlanılan ve bir-iki yaşlarda elde edildiği anlaşılan *mükâtebeler*in, doğrudan İbnü'l-Buhârî'nin kendisine hitaben yazılmış (*mükâtebe*) olması pek mümkün değildir. Bu rivâyetleri amcası Ziyâeddin el-Makdisî veya başkaları aracılığıyla ilgili şeyhlerden icâzet hakkını elde etmesi muhtemeldir. Dolayısıyla eserde sıkça

rastlanan mükâtebelerin -açıkça belirtilmese de- icâzet mahiyetinde değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Öte yandan *Meşyeha*'da münâvele, müşâfehe, imlâ ve müzâkere gibi tahammül lafızları ile elde edilen herhangi bir hadisin bulunmaması da dikkat çeken bir diğer unsurdur. Nitekim Ziyâeddîn el-Makdisî'nin *Sebet*'inde yer yer münavele ile tahammüllerde bulunması, Sirâcüddîn el-Kazvînî'den talebelerinin içerisinde münâvele ile elde ettiği hadislerin de yer aldığı bir meşyeha yazmasını istemeleri dönemin ilim anlayışını göstermektedir. Buna rağmen, İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'sında mezkûr hadis tahammül ve eda lafızları ile herhangi bir hadis bulunmaması onun bu tahammül yollarına mesafeli olduğunu düşündürmektedir.

Yedinci asır Dımaşk'inde hanımların hadis dersleri içerisinde aktif bir şekilde yer aldıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu eserlerdeki isnadlarda toplam 787 râvi tespit edilmiş olup bunların 65'i hanım muhaddisler oluşturmaktadır. İbnü'l-Buhârî'ye ait meşyehalar ise, kendilerinden hadis rivâyet edilen 27 kadın râvi ile bu açıdan dikkat çekmektedir. Ayrıca Dımaşk, İsfahan ve Bağdat gibi şehirlerde yayılım gösteren söz konusu 787 râvinin içerisinde 30 medâr râvi tespit edilmiştir. Bunların ağırlıklı olarak Dımaşk'ta toplanması ise şehrin devlet ricali ve hayırseverlerin inşa ettirdiği pek çok kurum sayesinde elverişli bir ilmî ortamın sağlanmasında etkili olmuştur.

İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* adlı eseri yazıldığı andan itibaren ehli hadis nezdinde büyük bir teveccüh görmüştür. Eseri tahriç eden İbnü'z-Zâhirî'nin *Meşyeha* 'yı Mısır'da binden fazla insana umumî icâzetle rivâyet etmesi bunu doğrulamaktadır. Mısır dışında Dımaşk, Hicaz, Yemen ve Haleb de eserin dolaşım sahasıdır. Zira istinsah ve semâ kayıtlarından *Meşyeha* 'nın hicri 689-859 yılları arasında Mısır ve Şam medrese, cami ve türbelerinde tertip edilen meclislerde okutulduğu anlaşılmaktadır. *Meşyeha* 'daki rivâyetlerin izlerine 6./12. yüzyılın ikinci yarısından 9./15. asra kadar çeşitli eserlerde rastlanılmaktadır. Özellikle bu eserlerin çoğunluğunun mu'cem-meşyeha olması eserin kendi literatürü üzerindeki etkisini gösterdiği gibi rical ve biyografi eserlerini besleyen yönü de vardır. Mesela İbn Hacer el-Askalânî Medîne'de bulunduğu bir vakit İbnü'l-Meâlî'den bazı âlimlerin tercemelerini bizzat İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* 'sından dinlemesi bu kabildendir. Eserin sonraki dönem ilgi görmesinin sebeplerinde biri de içindeki âlî isnad ve nevileri bedel, muvâfakat, müsâvat ve musâfaha yapıları rivâyetlerin çokluğudur. Bu rivâyetler de sonraki muhaddislerin teveccühüne mazhar olmuştur. Nitekim İbnü'z-Zâhirî'nin *Meşyeha* 'daki râvi sayısı sekiz olan hadisleri bir araya getirdiği *Semâniyyâtü Meşyehati'l-Fahr b. el-Buhârî* 'si ile Alâî, Birzâlî, Zehebî ve Muhammed b. Tuğrul'a ait çok sayıda derleme çalışması bunu doğrulamaktadır.

Bir muhaddisin ilmî derinliği, esasen kaleme aldığı eserlerin değeri ve sonraki döneme etkisiyle tespit edilebilir. Gerek İbn Teymiyye'nin *Hadiste Hz. Peygamber ile benim arama İbnü'l-Buhârî girince göğsüm (sadr) rahatlıyor* ifadesi, gerek Zehebî'nin *Peygamberle kendisi arasında sekiz tane sika râvinin bulunduğu kimselerin sonuncusudur* şeklindeki açıklamaları İbnü'l-Buhârî'nin hadis ilmindeki yetkinliğine işaret etmektedir. Muammer, müsnid ve dede ile torun kuşaklarını birleştiren bir muhaddis olarak tanınan İbnü'l-Buhârî'nin *Meşyeha* adlı eseri de onun hadis sahasındaki yetkinliğini ve güçlü rivâyet ağlarına sahip olduğunu göstermektedir. Öte yandan râvî ve rivâyet yoğunluğu, kapsamlı biyografik malzemeler, satır arası verilen zengin anekdotlar, isnad yapısı yanı sıra titiz ve usulüne uygun hadis nakli gibi hususiyetler ile *Meşyeha* içerik ve yapısal özellikler bakımından döneminin diğer meşyehalarından belirgin şekilde ayrılmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Buhârî'nin hocalarına dair isim, neseb, lakap, mezhep ve meslek gibi ayırt edici özellikleri titizlikle aktarması dışında *Meşyeha*, sonraki yüzyıllarda farklı beldelerde dolaşımda kalmış ve literatürde geniş çaplı atıflara konu olmuştur. Bütün bu sâikler, eserin kıymeti ve İbnü'l-Buhârî'nin dönemindeki hadis alimleri arasındaki seçkin yerini gösterir.

Bu çalışma tek bir eseri ele almakla kalmayıp belirli yüzyıl ve bölgeye ait meşyehaları da içermesi yönüyle alanındaki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Ancak tespit ettiğimiz yüze yakın eserin mefkûd/mahtût olması Dımaşk'ın ilmî ve kültürel ortamı yanında şehre yapılan rihleler, rivâyet ağları, hadis halkalarının yoğunlaştığı mekânlara dair beklenen düzeyde sonuçlara ulaşılmasını engellemiştir. Söz konusu kayıp ya da henüz neşredilmemiş yazma eserlerin yayımlanması ilgili bölge ve dönemin hadis geleneğinin farklı boyutlarının açığa çıkmasına önemli katkı sağlayacaktır. Ayrıca mu'cem-meşyehalar üzerinden gerçekleştirilecek dönem ve bölge merkezli okumaların özellikle Dımaşk-Kahire hattı ekseninde yapılması, her iki şehirdeki hadis faaliyetlerinin daha kapsamlı ve derinlikli biçimde anlaşılmasına imkân verecektir.

KAYNAKÇA

- Abdüddâim, Ebû Bekr b. el-Makdisî: **Meşyehatu Ebû Bekr b. Ahmed b. Abdüddâim**. Dimaşk, Dârü'l-Beşâir, 1997.
- Abdülkâdir, Muvaffak b. Abdullah: **İlmü'l-Esbât ve Meâcimü's-Şüyûh ve'l-Meşyehât ve Fennü Kitâbeti't-Terâcîm**. Riyad, Dârü't-Tevhîd, 2007.
- Abdülkayyûm, Muhammed eş-Şefî': **"Kitabu'l-Meşyehâti li'l-Fahr b. el-Buhârî Ali b. Ahmed"**, Afâkus-Sekâfî vet-Türâs.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin: **"Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si"**, Milel ve Nihal, 2015, cilt: XII, sayı: 1, s. 35-54.
- Ahatlı, Erdiñç-Selvi Raif, Murad: **"Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci"**, Tasavvur- Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 2, 2022.
- Akgün, Hüseyin: **"Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicri İlk 150 Yıl)"**, M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Albayrak, Ali: **"Buhari sonrası el-Camî'u's-Sahîh: nüsha farklılıkları, hatalar, tashihler"**, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddîn: **"Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahati ehli'l-eser"**, thk. Muhammed Nizar Temim thk.: Heysem Nizar Temim (Beyrut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, ts.),
- Ali, Muhammed el-Kürdî: **"Hitâtü's-Şam"**, 6 c. Dimaşk, Mektebetü'n-Nûriyye, 1983.

- Amili, Zeynüddin b. Ali b. Ahmed eş-Şâmî: **“er-Riâye fi İlmi'd-Dirâye”**, trc. Abdülhüseyin Muhammed Bakkal, Ayetullahü'l-Uzma el-Mar'aşi, Kum, 1987.
- Atan, Abdullah Hikmet: **“Dârü'l-hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dârü'l-Hadisleri”**, (Yüksek Lisans Tezi), SBE, 1993.
- Agitoğlu, Nurullah: **“Dinî İlimlerde Ortak Bir Kavram Olan Mu‘cem’in Hadis Tasnif Tarihindeki Yaygın Karşılığı: Ebû Ya‘lâ’nın Mu‘cem’i Örneği”**. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, s. 183-193.
- Ayaz, Fatih Yahya: **“Memlükler (1250-1517)”**, İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2015.
- Aydınlı, Abdullah: **“Hadis İstılahları Sözlüğü”**, İstanbul: İVAF Yayınları, 2023.
- Aydınlı, Abdullah: **“İmlâ”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imla>
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn: **“İkdü'l-cümân fî târihî ehli'z-zamân”**, thk. Muhammed el-Emin. c. 5, Kahire, ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabi, 1989.
- el-Bağdâdî, Ebu Abdullah Muhîbbüddîn: **“el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye”**, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1938.

- el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb: **“Zeylû Tarih-i Bağdâd”**, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Battûta, Ebû Abdullah Şemseddîn: **“Rihletu İbn Battûta”**, Rabat: Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1997.
- Berkey, Jonathan P.: **“Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali”**, çev. İsmail Eriş. Klasik Yayınları, 2016.
- Birzâlî, Ebû Muhammed Alemüddîn: **“el-Muktefâ li-târihi Ebi Şâme”**, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Türkî b. Fehed b. Abdullah Âl Suûd, Beşâr Avvâd Ma'ruf. c. 6, Beyrut, el-Asarü's-Şarkıyye, 2019.
- Birzâlî, Ebû Muhammed Alemüddîn: **“Meşyehatu Ebî Bekr b. Abdiddâim”**, thk. İbrâhîm Şâlih, Dimaşk: y.y., 1997.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh b. İsmâîl: **Şahîhu'l-Buhârî**. thk. Muştafa Dîb el-Buğâ. c. 7, Dimaşk, Dârü İbn Keşîr, Dârü 'l-Yemâme, 5. Basım, 1993.
- Cafer, M. – Kettânî: **“Hadis Literatürü er-Risâletü'l-Mustatrafe”**, çev. Yusuf Özbek. İz Yayıncılık, 1994.
- Chamberlain, Michael: **“Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik - Şam 1190-1350”**, Klasik Yayınları, 2014.
- Çinici, Orhan: **“Hadisin Tahammül ve Edâsı Bakımından Kitâbet”**, (Yüksek Lisans Tezi), İÜSBE 2018.
- Dakikul'id, Ebü'l-Feth Takıyyüddîn: **“el-Erbaûne't-tüsâiyyetü'l-isnâd”**, thk. Hüseyin Salman Mehdi. Dimaşk, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2012.

- Dayf, eş-Şevkî: **“Tarihü’l-edebi’l-Arabi: Asrû’d-düvel ve’l-imârât”**, c. 10, Kahire, Dârü’l-Maârif, 3. Basım, 2024.
- Demir, Rukiye Aydoğdu: **“Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri”**, (Doktora Tezi), AÜSBE, 2021.
- Demirci, Selim: **“Kriz Döneminde Hadis ve Yorum”**, İlem, 2020.
- Demirci, Selim: **“Usûl, İmkân ve İhtiyaç Açısından Çocuk Yaştaki Râvilerin Hadis Semâi”**, FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2018, s. 349-377.
- ed-Dımaşki, Ebû Abdullah Muhammed: **“Tabakatü ulemâi’l-hadis”**, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim Zeybek. c. 4, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1996.
- Dokmak, Sârimüddîn Alâi el-Mısrî: **“Nüzhetü’l-enâm fî tarihi’l-İslâm”**, thk. Semîr Tabbare, Sayda : el-Mektebetü’l-Asriyye, 1999.
- er-Râzî, Ebu Abdullah Muhammed: **“Meşyehatü İbnü’l-Hattâb Ebu Abdullah er-Râzî ve Sebetü mesmûâtî”**, thk. Şerîf Hâtım b. Ârif el-Avni. Riyad, Dârü ’r-Hicre li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, ts.
- el-Ehvânî, Abdülazîz: **“Endülüs’teki Ulemâ Bernâmecleri’ne Dâir Kitaplar”**, çev. Mehmet Sait Toprak, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004, s. 201-236.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn: **“Fihrisü mahtutâtî Dâri’l-Kütübi’z-Zâhiriyye: el-müntehâb min mahtutâtî’l-hadis”**, Dımaşk: Matbuatu Mecmai’l-Lugati’l-Arabiyye, 1970.
- Emiroğlu, Nagihan: **“Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi”**, Timaş Akademi, 2023.

- Emiroğlu, Nagihan: **“Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu”l-Muzafferî Örneği**”, İslam Araştırmaları Dergisi, 2017 s. 41-67.
- Ensârî, Ebû Bekr Abdülbâkî: **“Ehâdîsü’ş-şüyûhi’s-sikât: eş-şehir bi Meşyehatü’l-kübra**”, thk. Şerif Hâtim b Arif el-Avni, Dârü Âlemi’l-Fevâid, 2025.
- Ezber, Muhammed: **“İbrahim b. Tahmân ve Meşyeha Adlı Hadis Eseri**”, İlâhiyat Yayınları, 2024.
- Eren, Mehmet: **“Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları**”, İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Erünsal, İsmail E.: **“Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane**”, Timaş Yayınları, 2018.
- Eşer, Ahmet: **“Hadis İlminde Fehrese Literatürü**”, PDF: Palet Yayınları, 2023.
[https://eskisite.balikesir.edu.tr/upload/202401111742/files/Ahmet EŞER Hadis İlminde Fehrese Literatürü sonx.pdf](https://eskisite.balikesir.edu.tr/upload/202401111742/files/Ahmet_EŞER_Hadis_Ilminde_Fehrese_Literatürü_sonx.pdf)
- et-Tahtâvî, Ahmed Râfî’ el-Hanefî: **“et-Tenbîh ve’l-îkâz limâ fî züyûli tezkireti’l-huffâz**”, Dımaşk, Matba’atü’t-Terakkî, 2010.
- Fâsî, Ebû’t-Tayyib Takıyyüddîn: **“el-İkdü’s-semîn fî târîhi’l-beledi’l-emîn**”, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, c.7, Beyrut, Dârü ’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.
- Fâsî, Ebû’t-Tayyib Takıyyüddîn: **“Zeylüt-takyîd fî ruvâtî’s-sünen ve’l-mesânîd**”, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990.

- Gâmidî, ez-Ziyab b. Sa'd Al-i Hamdan: **"el-Vecâze fi'l-Esbât ve'l-İcâze"**, Beyrut, Dârü 'l Kurtuba, 2015.
- el-Gavrî, Seyyid Abdülmecîd: **"Mu'cemü'l-Mustalahâtî'l-Hadîsiyye"** Dımaşk: Dârü'l-İbn Kesîr, 2007.
- Gazzî, Takıyyüddîn et-Temîmî: **"Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye"**, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Riyad, Dârü'r-Rifai, 1601.
- Gilbert, Joan E.: **"Ortaçağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlimin Meslek Haline Gelişi"**. çev. Harun Yılmaz, MÜİFD, 37, 2009, s. 171-193.
- Güler, Zekeriya: **"İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü"**, Türkiye: Adal Ofset, 2002.
- Günaydın, Tuğçe: **"Hadis Rivâyetinde Âlî İsnadlar"**, (İFAV), 2023.
- Günaydın, Tuğçe: **"Muammerûn Âlî İsnad Kaynağı Mıdır? Avâlîler Özelinde Bir İnceleme"**, İlahiyat Tetkikleri Dergisi 55 (30 Haziran 2021), s. 91-112.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî: **"Nüzhetü'l-elbâb fî'l elkâb"**, thk. Abdülazîz Muhammed b. es-Sedidî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1989.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî: **"Lisânü'l-Mîzân"**. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut, Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî: **ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mietî's-sâmine**, thk. Abdulmuid Han, c. 6, Haydarâbâd, Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1972.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl **el-Mecmâü'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres.** thk. Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Muhammed el-Meyâdinî, Müessesetü'r-Risâle, 1996.
el-Askalânî:

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl **“el-Mu'cemü'l-Müfehres”** thk. Muhamammed Şekur Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Meyadîni, Müessesetü'r-Risâle, 1998.
el-Askalânî:

el-Hamevî, Ebû Abdillâh **“Mu'cemü'l-büldân”**, thk. Ferid Abdülazîz Cündî. c. 7, Rûmî Yakut: Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

el-Harrânî, Abdülmün'im **“Cüz' fihî 'avâli ehâdîsi gayriha min mesmûâtî Muhammed b. Abdülmün'im b. Hâmil el-Harrânî”**, ts.
b. Hamil:

Hatiboğlu, İbrahim: **“Mu'cem”.** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 11 Mayıs 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mucem--tabakat>

Hemedânî, Ebü'l-Muzaffer Vecîhüddîn: **“Zeylu Tekmileti'l-İkmâl”**, thk. Abdülkayyum Abdürabbinnebi. c. 2, Mekke Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 2013.

Hüseynî, Ebü'l-Kâsım **“Sılatü't-tekmile li-vefeyâti'n-nakâle”** thk, Beşşâr Avvâd İzzeddîn: Ma'rûf, c. 2 Beyrut, Dârü 'l-garbil'l-İslâmiyye, 2007.

İbn Râfî, Takıyyüddîn el-İslâmî: **“el-Vefiyât”**, thk. Şâlih Muhdî 'Abbâs - Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. c. 2, Beyrut, Mu'essesetu'r-Risâle, 1402/1982.

- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn: **“Mecmû‘u fetâvâ”**, ed. Abdurrahman Muhammed b. Kâsım. c. 35, Rabat, Mektebetü'l-Maârif, 2004.
- İbnu'l-Adîm, Ebû Cerâde: **“Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb”**, thk. Suheyl Zekkâr. c. 12, b.y.: Dârü 'l-Fikr.
- İbnü'l-Buhârî, Fahrüddîn: **“Meşyehatü bakıyyeti'l-müsnidîn Fahrüddîn İbni'l-Buhârî”**, thk. İvaz İtkî Sa‘d el-Hâzimî, c. 3, Mekke: Dârü Âlemi'l-Fevâid, 1998.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddîn: **“Mir‘atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân”**, thk. Muhammed Berekat vd. c. 23, Dımaşk, er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh el-Akerî: **“Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb”**, thk. Abdülkadir Arnâut, Dımaşk-Beyrut: Dârü 'l İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür‘a Velıyyüddîn: **“ez-Zeyl ale'l-İber fî men gaber”**, thk. Salih Abbas. c. 2, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- İbnü'l-Kıfî, Ebü'l-Hasan Cemâleddîn: **“İnbahü'r-ruvât ala enbâhi'n-nühât”**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1950.
- İbnü'l-Müstevfî, Mübarek b. el-Lahmî: **“Târîhu Erbil”**, Bağdad, el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1980.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn: **“Târîhu İbnü'l-Verdî: Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahhâri'l-beşer”**, c. 2, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü's-Sâbûnî, Cemâleddîn Ebû Hâmid: **“Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl”**, thk. Mustafa Cevâd, Irak:Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Irakî, 1957.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn eş-Şehrezûrî: **“Mukaddimetü İbni's-Salâh: Ma‘rifetü envâ‘i ulûmi'l-hadîs”**, thk. Nureddin İtr, Dımaşk, Dârü'l-Fikr; Beyrut, Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1986.

- el-Mut'im, İsâ b. Abdurrahmân: **“Meşyehatü el-Mut'im”, Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.**
- İstek, Emrah: **“Batılı Seyyahların Gözüyle Şam (Dımaşk) Şehri (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)”. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (1) , 117-142.**
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz el-Yahsubî: **“İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ”, thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire, Dârü't-Tûras el-Mektebetü'l-Atika, 1970.**
- Kalaç, Rıdvan: **“Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis:Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme”, Ankara, Fecr Yayınları, 2023.**
- Kandemir, Yaşar: **“Cemmâîlî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,**
Erişim 10 Ağustos 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cemmaili>
- Karabulut, Rıza, Karabulut, Ahmet Turan: **“Mu'cemü't-târihi't-türâsi'l-İslami fi mektebâtî'l-alem,**
c. 6, Kayseri, Dârü'l-Akabe, 2001.
- el-Karaca, Yusuf b. Halil: **“Mu'cemü's-Şüyûh”, thk. Dr. Amir Hasan Sabri et-Temimî, ts.**
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullah: **“Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn”, c. 2,**
Beyrut, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- el-Kazvînî, Ebû Hafs Sirâcüddîn: **“Meşyehatü'l-Kazvînî”. thk. Amir Hasan Sabrî. Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005.**
- el-Kehhâle, Ömer Rızâ: **“Mu'cemü'l-Müellifin: Teracimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye”, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.**

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ
İmâdüddîn: “**el-Bidâye ve'n-nihâye**”, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. c. 21, Cize, Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.
- el-Kettânî, Muhammed
Abdülhay el-İdrîsî: “**Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâât**”, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Koca, Ferhat: “İbn Kudâme, Muvaffakuddin”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Erişim 12 Temmuz 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kudame-muvaffakuddin>
- Koca, Ferhat: “Kudâme Ailesi”. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. Erişim 12 Temmuz 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kudame-ailesi>
- Koçyiğit, Talat:
Kolektif: “**Hadis Tarihi**”, Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
“**Oryantalistlerin Gözüyle İslam**”, Rağbet Yayınları, 2003.
- Kuzudişli, Bekir: “**Hadis Tarihi**”, Kayıhan, 2021.
- el-Kindirî, Abdullah b.
Muhammed: “**Hutûtu'l-ulemâ mine'l-karni'l-hâmis ila'l-âşir hicrî: nemâzic ve emsile**”, Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 2014.
- el-Kütübî, Salâhuddîn
ed-Dârânî: “**Fevâtü'l-vefeyât**”, thk. İhsan Abbas. c. 4, Beyrut, Dârü 's-Sadır, 1973.
- Lapidus, Ira M.: “**Ortaçağ Sonlarında Müslüman Şehirler**”, çev. Recep Yılmaz. Kutadgu, 2023.

- Dündar, Mahmut: **“Eyyûbîler Dönemi Dımaşk Medreseleri”**, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/1, 113-147.
- Malkoç, Abdulkerim: **“Ziyâüddîn el-Makdisî ve el-Ehâdisü'l-Muhtâra İsimli Eseri”**, (Doktora Tezi), ESOGÜ, 2020.
- el-Makdisî, Ebû'l-Kâsım
Ebû Şâme: **“Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahhâri'd-devleteyn en-Nuriyye ve's-Salâhiyye”**, thk. İbrahim ez-Zeyrek. Darü'r-Risâletü'l-Alemiyye, ts.
- Makdisî, George: **“Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı”**, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu- Tuncay Başoğlu. Klasik Yayınları, 2018.
- el-Makdisî, Ebû Abdillâh
Ziyâüddîn: **“Sebetü mesmûât”**, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1999.
- el-Makdisî, Ebû Abdillâh
Ziyâüddîn: **“Avâlî'l-esânîd”**. thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dârü'l-Mektebî, ts.
- el-Makdisî, Ebû Abdillâh
Ziyâüddîn: **“Min Avâlî Hadîsi'l-Hâfız ez-Ziyâeddin el-Makdisî”**, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.
- el-Malatî, Zeynüddîn
Abdûlbâsıt: **“Neylû'l-emel fî zeyli'd-Düvel”** thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, c. 9, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.
- el-Mansûrî, Ebû't-Tayyib
Nâyif: **“es-Selsebilü'n-nakî fî terâcimi şüyûhi'l-Beyhakî”**, thk. Ahmed Ma'bed Abdülkerim. Riyad: Darü'l-Âsime, 2011.

- el-Mar‘aşlî, Yusuf
Abdurrahman: **“Mu‘cemü’l-meâcim ve’l-meşyehât ve’fehâris ve’l-berâmic ve’l-esbât”**, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2002.
- Düzenli, Muhittin: **“İslam Rivâyet Geleneğinde İcâzet”**, OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 17/17, s. 265-300.
- el-Mukrî, Ebü’l-Ferec
Afîfüddîn: **“Kitâbü’l-Erbâîn fi’l-cihâd ve’l-mücâhidîn”**, ed. Bedr b Abdullah Bedr. Beyrut, Dârü İbn Hazm, 1992.
- Müslîm b. Haccâc ,
Ebü’l-Hüseyn: **“Sahîhi Müslim”**, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, c. 5, Beyrut, Dârü İhyâi’t-Turâşi’l-Arabî, 1955.
- el-Müferric, Reşîdüddîn
ed-Dımaşkî: **“Meşyehatü’l Bağdâdiyye”**, Darü’l-Ğarbi’l-İslâmiyye, ts.
- Münzirî, Ebû
Muhammed
Zekiyyüddîn: **“et-Tekmile li-vefeyâti’n-nekâle”**, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. c. 4, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1981.
- Nazlıgül, Habil: **“Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fi Talebi’l-Hadis)”**, Hikmet Yurdu VI/11 (2013), s. 13-37.
- Necmeddin el-Gazzî,
Ebü’l-Mekârim: **“Kevâkibü’s-sâire bi-a’yani’l-mieti’l-aşire = el-Kevâkibü’s-salire bi-menakıbi a’yani’l-mieti’l-âşire”**, thk. Cebraîl Süleyman Cebbur, Beyrut: Dârü’l-Âfâkı’l-Cedîde, 2. Basım, 1979.
- Nuaymî, Ebü’l-Mefâhir
Muhyiddîn: **“ed-Dâris fi târihi’l-medâris”**, thk. İbrahim Şemseddin. c. 2, Beyrut, Dârü ’l-Kütüb’il-İlmiyye, 1988.

- en-Nuktâ, Ebu Bekr Muînüddîn: **“et-Takyîd li-ma’rifeti ruvâti’s-süneni ve’l-mesânîd”**, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1988.
- Onuş, Muhammed Usame: **“Dımaşk Hanbelîliği”**, İlahiyat Kitap, 2023.
- Özbek, Süleyman: **“Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihi’nin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Câlût,”** Yeni Türkiye Dergisi, 2016, cilt: XXII, sayı: 83, s.136.
- Özkan, Halit: **“Memlüklerin Son Asrında Hadis”**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.
- Pedersen, Johannes: **“İslam Dünyasında Kitabın Tarihi”**, çev. Macit Karagözoğlu. Klasik Yayınları, 2021.
- İbn Receb, Ebü’l-Ferec Zeynüddîn: **“Kitâbü’z-zeyli alâ Tabakâti’l-Hanâbile”**, thk. Abdurrahman b. Süleyman Useymin, c. 5, Riyad, Mektebetü’l-Abikan, 2005.
- Rûdânî, Muhammed b. Süleymanî: **“Sılatü’l-halef bi-mevsûli’s-selef”**, thk. Muhammed Hacc, Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1988.
- Demir, Rukiye Aydoğdu: **“Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri”**, (Doktora Tezi), AÜSBE, 2021.
- Sallâbî, Ali Muhammed: **“Zengîler Dönemi İslami İdarenin Yeniden Hâkim Kılınması”**, çev. Turgut Akyüz, Ravza Yayınları, 259-274.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek: **“el-Vâfi bi’l-vefeyât”**, thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafa. c. 29, Beyrut, Dârü İhyâi’t-Türâs, 2000.

- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek: **“A’yânü’l-asr ve a’vanü’n-nasr”**, thk. Ali Ebû Zeyd, vd, c. 5, Dımaşk Beyrut, Dârü’l-Fikri’l-Muasır, 1998.
- Sehâvî, Şemsüddîn Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman: **“ed-Dav’ü’l-lâmi [li-ehli’l-karni’t-tâsi’]”**, c. 6, Beyrut, Dârü ’l-Mektebeti’l-Hayat, ts.
- Sehâvî, Şemsüddîn Ebü’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman: **“el-Cevâhir ve’d-dürer** ed. Tâhâ ez-Zeyni. thk. Hamid Abdülmecid, Kahire: Vizaretü’l-Evkaf ve’ş-Şuuni’l-İslâmiyye, 1986.
- Sever, Mehmet: **“Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri”**, (Doktora Tezi), OMÜ, 2017.
- Semânî, Ebû Sa’d Abdülkerim el-Mervezî: **“Edebü’l-İmlâ’ ve’l-İstimlâ”**, thk. Ahmed Muhammed Abdurrahman Muhammed Mahmûd.
- Sezgin, Fuad: **“Tarihü’t-türâsi’l-Arabî [GAS]: Ulumü’l-Kur’an ve’l-Hadis”**, çev. Mahmûd Fevzi Hicâzî, c. 5, Riyad: Câmiatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâleddîn: **“Tabakâtü’l-Huffâz”**, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1972.
- Sübkî, Ebû Nasr et-Tâcüddîn: **“Mu’cemü şüyûhi’t-Tâc es-Sübkî”**, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslamiyye, 2004.
- Sübkî, Ebû Nasr et-Tâcüddîn: **“Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-Kübrâ”**, thk. Mahmûd et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv. c. 10, Kahire: Matbaatü İsa el-Babî’l-Halebî, 1964.

- İbnü's-Salâh, Ebû Osmân **“Ulumü'l-hadis Mukaddimetü İbni's-Salâh”**, thk. b. Şehrezûrî: Nureddin İtr. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1984.
- Şa'bân Halife, **“Fehârisü's-Şüyûh inde ulemâi'l-Müslimîn”**, Kahire, el-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, 2010.
- Şenbaş, Yusuf: **“Dımaşk Eyyûbîleri'nin Siyasî Tarihi 582/1186 – 658/1260”**, (Doktora Tezi), SCÜ, 2023.
- Şeşen, Ramazan: **“Eyyübiler / 1169-1260”**, İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Şeşen, Ramazan: **“Muhtârât mine'l-mahtûtâtî'l-Arabîyyeti'n-nâdire fî mektebâtî Türkiyâ”**, [İSAR], 1997.
- Şevkânî, Ebû Abdullah **“el-Fethü'r-rabbânî min fetava'l-İmam eş-Şevkânî”**, thk. el-Havlânî: Ebû Mus'ab Muhammed Subhi b. Hasan Hallak, c. 12, San'a: Mektebetü'l-Cili'l-Cedid, 2002.
- Taşkın, Mahmut: **“Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberânî'nin el-Mu'cem'üs-Sağır'ı”**, (Yüksek Lisans Tezi) DEÜ, 2003.
- et-Temîmî, Takıyyüddin **“Tabakatü's-seniyye fî teracimi'l-Hanefiyye”**, thk. el-Gazzî: Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Riyad: Dârü'r-Rifai, 1983.
- Tiyek, Münevver: **“Yansız Biyografi Yazmanın İmkânı: Zehebî'nin Önde Gelen Eş'arî Âlimlere Dair Kaleme Aldığı Biyografiler ve Sübkî'nin Eleştirileri”**, Memlükler Dönemi İlim Geleneği – II. kitap editörü Gürzat Kami vd., 213-244. Istanbul University Press, 2024.

- İbn Tolun, Ebü'l-Fazl
Şemseddin:
Tomar, Cengiz: **“Kalâidü'l-cevheriyye fî Tarihi's-Sâlihiyye”**, Dımaşk:
Matbuatu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980.
“Şam”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
Erişim 11 Haziran 2024.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sam--suriye>
- Touati, Houari: **“Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi”**, çev. Ali Berktay. Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Türcan, Zişan: **“Gelişimi İtibarıyla Temel Hadis Terimleri”**, TDV, 2023.
- Uğur, Mücteba: **“Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü”** TDV, 2022.
- Uğur, Mücteba: **“Hadis İlimleri Edebiyatı”**, TDV, 2020.
- el-Useymîn, Salih b.
Abdülazîz: **“Teshilü's-sâbile li-müridi marifeti'l-Hanâbile”**, thk.
Bekr b. Abdullah Ebû Zeyd, c. 4, Beyrut, Müessesetü'r-
Risâle, 2018.
- Yılmaz, Harun: **“Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)”**. İslâm Araştırmaları Dergisi 37 (2017), s. 71-99.
- Yılmaz, Harun: **“Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)”**, Klasik Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Harun: **“Bir Memlûk Ulema Ailesinin Tahsil ve Tedris Serüveni: Sübkî Ailesi Örneği”**, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2024.
- el-Yûnînî, Ebü'l-Feth
Kutbüddîn: **“Zeylû Mir'ati'z-zamân”**, Haydarabad: Dâiretü'l-
Maârifî'l-Osmâniyye, 1954.

- Yücel, Ahmet: **“Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicri İlk Üç Asır”**, M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Zehebî, Ebû Abdillâh
Şemsüddîn Muhammed
b. Osman b. Kaymaz: **“el-Kâşif fî ma’rifeti men lehû rivâye fî’l-Kütübî’s-sitte”**, thk. Muhammed Avvame - Ahmed Muhammed Nemr el-Hatib. Cidde; Medine: Darü’l-Minhac; Darü’l-Yüsr, 2. Basım, 2009.
- Zehebî, Ebû Abdillâh
Şemsüddîn Muhammed
b. Osman b. Kaymaz: **“el-Mu’cemü’l-muhtâs:bi’l-muhaddisin”**, thk. Muhammed el-Habib Heyle. Taif: Mektebetü’s-Sıddik, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh
Şemsüddîn Muhammed
b. Osman b. Kaymaz: **“el-Muîn fî tabakâti’l-muhaddisin”**, thk. Hemmam Abdürrahim Saîd, Amman: Dârü’l-Furkan, 1984.
- Zehebî, Ebû Abdillâh
Şemsüddîn Muhammed
b. Osman b. Kaymaz: **“Mu’cemü’s-Şüyûh:el-Mu’cemü’l-kebîr”**, thk. Muhammed Habib Hile, c. 2, Taif: Mektebetü’s-Sıddik, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh
Şemsüddîn Muhammed
b. Osman b. Kaymaz: **“Tarihü’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhir ve’l-a’lâm: h. 301-320”**, thk. Beşşar Avvâd Ma’rûf, c. 17,. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh
Şemsüddîn Muhammed
b. Osman b. Kaymaz: **“Siyeru a’lâmi’n-nübelâ”**, thk. Şuayb el-Arnaût, Hüseyin el-Esed, c. 25, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1985.
- Ziriklî, Ebû Gays
Muhammed Hayrüddîn: **“el-A’lâm**, 8 c., y.y, Beyrut : Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002.

EKLER

EK 1- YEDİNCİ ASIR DİMAŞK MEŞYEHA LİSTESİ

Sıra No	İsim	Eser	Şehir	Vefat
1	Abdülğanî el-Makdisî	Meşyeha	Dımaşk	541-600
2	İbn Tabersî	Meşyeha	Dımaşk	516-606/7
3	Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme	Erbain	Dımaşk	528-607
4	Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî	Meşyehatü Tacu'l-Ümenâ	Dımaşk	542-610
5	İbnü'l-Horastânî	Meşyehatü İbni'l-Horastânî	Dımaşk	?-614
6	Ümmü Muhammed Aişe el-Makdisî	Meşyehatü	Dımaşk	550-618
7	İmâdüddîn Ebû'l-Kasım ed-Dımaşkî	Meşyeha-Erbain	Dımaşk	581-616
8	Muvaffak İbn Kudâme	Meşyeha-Erbain	Dımaşk	541-620
9	Ebû Mansûr Abdurrahmân b. Muhammed b. ed-Dımaşkî	Erbain	Dımaşk	550-620
10	Ahmed. b. Abdilvâhid el-Makdisî	Meşyeha	Dımaşk	564-623
11	Ebû'l-Kasım Cemaleddin ed-Dımaşkî, İbnü'l-Horastânî	Meşyeha	Dımaşk	520-624
12	Bahâiddîn Ebû Muhammed el-Makdisî	Meşyeha	Dımaşk	555-624
13	Ebû'l-Kasım Hasan b. Muhammed b. Sasra ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	540-625
14	Mahfiz ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	626
15	Hüseyin b. Hibetullah b. Sasrâ	Meşyeha	Dımaşk	626
16	Abdullah b. Abdülğanî Makdisî	Meşyeha	Dımaşk	629
17	Ebû Mûsa Cemâlüddîn el-Makdisî	Meşyeha ve Sebet	Dımaşk	629
18	İzzüddîn Ebû'l-Feth Ömer el-Emînî ed-Dımaşkî	Mu'cemü-kebîr	Dımaşk	630
19	Kadı Şemsüddin Ebû Nasr Muh. b. Hibetillâh b. eş-Şîrâzî	Meşyeha	Dımaşk	549-635

20	Takıyyiddîn Muh. b. Tarhân	Meşyeha	Dımaşk	561-637
21	İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn	Meşyeha-Erbain	Dımaşk	560-638
22	Tâhîr Berekât ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	558-640
23	Abdülhak b. Halef es-Salihî	Meşyeha	Dımaşk	641
24	Kerime ez-Zübeyriyye	Meşyeha	Dımaşk	545-641
25	Ebû Muhammed Abdülhak ed-Dımaşkî	Meşâyih Abdu'l-Hakk	Dımaşk	547-641
26	İbn Ebî Cafer el-Kurtubî	Meşyeha	Kurtuba Dımaşk	575-643
27	Ziyâeddin el-Makdisî	Sebet ve Avâliler	Dımaşk	569-643
28	İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî	Müsel sel bi'l evveliyye	Irak-Dımaşk	577-643
29	Yusuf b. Halil b. Karaca	Mu'cemü'ş-Şüyûh	Dımaşk	555-648
30	Reşîdüddîn Ebû'l-Abbas el-Müferric b. Ali ed-Dımaşkî	Meşyehatü'l-Bağdâdiyye	Dımaşk	555-650
31	İbnu'l Veza'n	Meşyeha	Dımaşk	568-650
32	Şerefüddîn Ebû Bekr es-Sefâkusî, İbnü'l-Makdisî	Meşyeha	Dımaşk	573-654
33	İbn Nehhas	Meşyeha	Dımaşk	572-654
34	İbn Şukayşika	Meşyehatü İbn Şîrâzî	Dımaşk	580-656
35	Hatîb Merdâ el-Hanbelî	Meşyeha	Dımaşk	566-656
36	Burhâneddin Ebû İshak Halil b. Abdullah ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	658
37	İbn Asâkir, Tac	Meşyehatü İbn Asâkir	Dımaşk	591-660
38	Halid b. Yusuf Zeyneddin Nablusî	Meşyehatü Nablusî	Dımaşk	585-663
39	Ebû Abbas Hammad Dımaşkî	Mu'cemler	Dımaşk	604-666

40	Ebû'l-Feth Muhammed b. Ebû Bekr	Mu'cem	Dımaşk	601-667
41	Ebû'l-Abbas Ahmed B. Abdiddâim Ni'me el-Makdisî	Meşyehalar (Mahdut)	Dımaşk	575-668
42	Ebû Bekr Muhammed b. Zekerıyyâ Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	580-669
43	Muhammed b. Abdülmün'im b. Hail Harrânî	Avâlî	Dımaşk	671
44	Ebû ed-Der Lü'lü'	Meşyeha	Dımaşk	600-672
45	Ebû İshak Burhaneddin Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	599-681
46	Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed b. Kudâme	Meşyeha	Dımaşk	597-682
47	Ebû Muhammed Cemaleddin er-Rabâî	Meşyeha	Dımaşk	612-689
48	Tâcüddîn Abdurrahman b. el-Firkâh	Meşyeha	Dımaşk	624-690
49	Ebû'l-Hasan Fahrüddîn Ali b. Ebû'l-Abbas İbnü'l-Buhârî	Meşyeha-Mu'cem	Dımaşk	690
50	Şehabeddin el Huveyyî	Meşyeha	Dımaşk	693
51	Ebû'l-Fütûh Nasrullah b. Ayyaş es-Sekkâkî	Meşyeha	Dımaşk	617-695
52	Ümmü Muhammed Aişe bnt. İsa b. Kudâme	Meşyeha	Dımaşk	611-697
53	Nasirüddîn Ebû Hafs Davud ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	698
54	İbnu'l-Kavvâs	Meşyeha	Dımaşk	605-698
55	Şerefüddîn Ebû'l-Fadl Ah. B. Hibetillâh b. Hasan b. Asâkir	Meşyeha	Dımaşk	614-699
56	Ebû Muhammed İzzeddin b. Abdu'l-Hak	Meşyeha	Dımaşk	625-699
57	İzeddîn Ahmed b. İmâd el-Makdisî	Meşyeha	Dımaşk	612-700
58	İsmail b. Abdırrahman b. Amr el-Ferrâ	Meşyeha	Dımaşk	610-700
59	Takiyyüddîn b. Abdırrahman es-Sûrî es-Salihî ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	617-701

60	Nasirüddin Davud b. Hamza b. Ahmed	Meşyeha	Dımaşk	629-701
61	Kemaleddin b. Attar	Meşyeha	Dımaşk	626-702
62	Muhammed b. Kaymaz ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	702
63	Ebû Abbas Kemaleddin b. Ebî'l-Vahş	Meşyeha	Dımaşk	626-702
64	Necmeddin b. el-Ensari ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	703
65	Ebû Muhammed Zeyneddin el-Fârikî	Meşyeha	Dımaşk	633-703
66	Şemsüddin Muh. b. Yusuf b. Yâkub el-Erbilî ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	624-704
67	Ebû Abbas Rüküddin el-Kazvîni et-Tavusi	Meşyeha	Dımaşk	601-704
68	Ebû Muhammed es-Salihî el-Meğari	Meşyeha	Dımaşk	625-704
69	Şihâbüddin Ebû Abdillâh Muh. e es-Salihî ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	619/20-707
70	Süleymân b. Hamza b. Ömer, Ebû'l-Fadl el-Makdisî	Meşyeha	Dımaşk	710
71	Ebû'l-Fadl Fahrüddin b. Asâkir	Meşyeha	Dımaşk	629-711
72	İmâdüddin el-Bâlisî ed-Dımaşkî	Mu'cemü Şuyuh	Dımaşk	638-711
73	Nûreddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muh. b. Harun es-Sa'lebî	Meşyeha	Dımaşk	627-712
74	Ebû Ubeydullah b. Mihtar	Meşyeha	Dımaşk	637-715
75	Davud b. el-Harîrî	Sebet	Dımaşk	626-715
76	Ebû'l-Fadl Takyidin b. Kudâme	Mu'cem-Avâli	Dımaşk	628-715
77	Ebû'l-Hasan Alâeddin el-Kindî	Meşyeha	Dımaşk	640-716
78	İbn Mektûm es-Süveydî	Meşyeha	Dımaşk	623-716
79	Fahrüddin Osman b. Balaban el-Mukatîlî	Meşyeha	Dımaşk	665-717

80	Ümmü'l-Haya Zahide bnt. ez-Zâhirî	Meşyeha Zahide	Dımaşk	717
81	Ebî Bekr b. Ah. b. Abdiddâim el-Makdisî el-Hanbelî'	Meşyeha	Dımaşk	624-718
82	Ebû Muhammed Takıyyüddin b. Temmâm	Meşyeha	Dımaşk	635-718
83	Ebû Muhammed Şerefüddin Makdisî es-Salihî	Meşyeha	Dımaşk	625-719
84	Ebû Ubeydullah el-Kemal b. en-Nehhas	Meşyeha	Dımaşk	639-719
85	Ebû Ali Kürdi ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	629-720
86	Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdürrahîm ed-Dımaşkî	Meşyeha	Dımaşk	641-720